

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА СЛАВИСТИКУ

MATICA SERBICA
DEPARTMENT OF LITERATURE AND LANGUAGE
MATICA SRPSKA JOURNAL OF SLAVIC STUDIES

Покренут 1970. године
До књ. 25. (1983) под називом *Зборник за славистику*

Главни уредници

Од 1. до 43. књиге др Милорад Живанчевић,
од 44. до 53. књиге др Миодраг Сибиновић,
од 54–55. до 82. књиге др Предраг Пипер
Од 83. књиге др Корнелија Ичин

Уредништво

др Корнелија Ичин, главни уредник (Филолошки факултет Универзитета у Београду),
др Марта Бјелетић (Институт за српски језик САНУ), др Николај Богомолов (Факултет
журналистике Московског државног универзитета, Русија), др Џон Болт (Универзитет Јужне
Калифорније, Институт модерне руске културе, САД), др Михаил Вајскопф (Јеврејски
универзитет, Израел), др Вилем Вестстејн (Факултет хуманистичких наука Универзитета у
Амстердаму, Холандија), др Дојчил Војводић (Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду),
др Роналд Врун (Калифорнијски универзитет, САД), др Ханс Гинтер (Универзитет у Билефелду,
Немачка), др Зоран Ђерић (Академија умјетности Универзитета у Бањој Луци, Српско народно
позориште у Новом Саду), академик Наталија Корнијенко (Институт за светску књижевност
РАН, Русија), др Јаромир Линда (Филолошки факултет Универзитета у Београду), др Синити
Мурата (Факултет за стране студије Универзитета „Софија“, Јапан), др Људмила Поповић
(Филолошки факултет Универзитета у Београду), др Тања Поповић (Филолошки факултет
Универзитета у Београду), др Љубинко Раденковић, дописни члан САНУ (Балканолошки институт
САНУ), др Игор Смирнов (Универзитет у Констанцу, Немачка), академик Андреј Топорков
(Институт за светску књижевност РАН, Русија), академик Борис Успенски (Напуљски
универзитет за источне студије – НИУ „Висока школа економије“, Италија – Русија)

Editorial board

Kornelija Ičin, PhD, Editor-in-Chief (Faculty of Philology, University of Belgrade),
Marta Bjeletić, PhD (Institute for Serbian language of the SASA), Nikolai Bogomolov, PhD (Faculty
of Journalism of the Lomonosov Moscow State University, Russia), John Bolt, PhD (University of
South California; Institute of Modern Russian Culture, USA), Zoran Đerić, PhD (Academy of Arts,
University in Banja Luka; Serbian National Theatre in Novi Sad), Hans Günther, PhD (University
of Bielefeld, Germany), Academician Natalia Kornienko, PhD (Institute for World Literature of
the RAS, Russia), Jaromir Linda, PhD (Faculty of Philology, University of Belgrade), Shinichi Murata,
PhD (Faculty of Foreign Studies of the University “Sofia”, Japan), Ljudmila Popović, PhD (Faculty of
Philology, University of Belgrade), Tanja Popović, PhD (Faculty of Philology, University of Belgrade),
Ljubinko Radenković, corresponding member, PhD (Institute for Balkan Studies of the SASA),
Igor Smirnov, PhD (University of Konstanz, Germany), Academician Andrei Toporkov, PhD (Institute
for World Literature of the RAS, Russia), Academician Boris Uspensky, PhD (University of Naples
for Eastern Studies – National Research University Higher School of Economics, Italy – Russia),
Dojčil Vojvodić, PhD (Faculty of Philosophy, University of Novi Sad), Ronald Vroon, PhD (Department
of Slavic Languages and Literatures of the University of California, USA), Michael Weiskopf, PhD
(Hebrew University of Jerusalem, Israel), Willem Weststeijn, PhD (Faculty of Humanities of
the University of Amsterdam, the Netherlands)

ISSN 0352-5007 | UDC 821.16+811.16(05)

**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА
СЛАВИСТИКУ**

94

НОВИ САД • 2018

МАТИЦА СЕРБСКАЯ
ОТДЕЛЕНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ И ЯЗЫКА

MATICA SRPSKA
DIVISION OF LITERATURE AND LANGUAGE

СЛАВИСТИЧЕСКИЙ СБОРНИК
REVIEW OF SLAVIC STUDIES

94

НОВИ САД

САДРЖАЈ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИЈЕ И РАСПРАВЕ

В а н я С т а н и ш и ч, Парадигматика и синтагматика несамостоя- тельных графем и два типа орфографических систем в европейских письменностях	9
А л и н а М а с л о в а, Особенности репрезентации фразеосеман- тического поля «речевая деятельность» (на материале славянских языков)	23
С т е ф а н а П а у н о в и ћ Р о д и ћ, Женственность у словачкој и срп- ској језичкој слици света	39
М а р и ј а О п а ч и ћ, Квазипаралелне конструкције у савременом руском језику и њихови српски еквиваленти (на примеру категорије социјативности)	67
E l e n a G a l t s o v a, Rêves et misères d'une mise en scène de «La religion de la souffrance»: «L'esprit souterrain» de F. Dostoïevski et M.-R. Lenor- mand au Grand-Guignol (1912)	79
К и р и л л Е р м и л о в, Хайдеггер и Салтыков-Щедрин. Тема Ничто в <i>Господах Головлевых</i> и <i>Бытии и Времени</i>	95
Ю л и я В а л и е в а, Об источниках книги Л. Липавского <i>Немые свидетели</i>	105
Н е н а д Б л а г о ј е в и ћ, Медијакратија као тема романа <i>Generation „П“</i> Виктора Пелевина	121

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА

П а в е л Г л у ш а к о в, Пушкин и другие: три заметки	139
С е р г е й М о р о з о в, Рассказ И. А. Бунина «Роза Иерихона». История текста	153
М а й я С о б о л е в а, Е к а т е р и н а Ч е р е п а н о в а, Философия в современной России – SOS: проблемы современного развития уни- верситетской теории и практики	159

ПОЛЕМИКЕ

Aleksandar Stević, The historian's novelists	173
--	-----

ПРИКАЗИ

Herman Potočnik Noordung. <i>Problem vožnje po vesolju. Raketni motor</i> . Prev. Peter Srakar, Andreja Alt, Rok Podgrajšek. Ljubljana: KSEVT, 2010, 202 str.; Janez Vrečko. <i>Constructivism and Kosovel</i> . Prev. David Limon. Ljubljana: KSEVT, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2015, 320 str.; Bojan Anđelković. <i>Umetniški ustroj Noordung. Filozofija in njen dvojnik</i> . Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2016, 454 str. (Kristina Pranjić)	179
О. А. Богданова, А. Г. Гачева (сост. и отв. ред.). <i>Утопия и эсхатология в культуре русского модернизма</i> . М.: Индрик, 2016, 712 с. (Серия «“Вечные” сюжеты и образы». Вып. 3.) (Олга Сшојадиновић)	184
<i>Кацујске народне ђриповејке</i> . Прир. Душан Владислав Пажђерски. Београд: Алма, 2017 (<i>Драгољуб Перућ</i>)	187
Ivana Peruško Vindakijević, <i>Od Oktobra do otpora. Mit o sovjetsko-jugoslavenskome bratstvu u Hrvatskoj i Rusiji kroz književnost, karikaturu i film (1917.-1991.)</i> , Zagreb: Fraktura, 2018, 382 str. (Милан Вићућ)	193
Юрий Ракитин. <i>Дневниковые записи 1924–1937 годов</i> . Подготовка текста, предисловие и комментарии Тамары Жельски. Общая редакция Корнелии Ичин. Белград: Изд-во филологического факультета, 2018, 328 стр. (Ненад Благојевић)	199

ХРОНИКА

<i>XLVI Международная научная конференция „Болдинские чтения“</i> (Большое Болдино, 18-20 сентября 2018) (Тања Појовић)	201
<i>Границы нормы: трансформация гуманизма в русской и европейской культуре Нового и Новейшего времени</i> (Государственный Институт искусствознания, Москва, 25-26 октября 2018 года) (Корнелија Ичин)	204
Регистар кључних речи	211
Списак сарадника	213
Упутство за припрему рукописа за штампу	215
Рецензенти	224

SADRŽAJ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

STUDIJE I RASPRAVE – ARTICLES AND TREATISES

Vanja Stanišić, Paradigmatics and syntagmatics of dependent graphemes and two types of orthographic systems in European literacy	9
Alina Maslova, Features of the presentation of the semantic field “speaking activity” (on the material from Slavic languages)	23
Stefana Paunović Rodić, Femininity in Slovak and Serbian linguistic image of the world	39
Marija Opačić, Quasiparallel constructions in contemporary Russian language and their Serbian equivalents (on the example of the category of sociativity)	67
Elena Galtsova, Dreams and miseries of one theatrical production of “the religion of suffering”: <i>The Underground spirit</i> of F. M. Dostoevsky and H.-R. Lenormand in Grand-Guignol (1912)	79
Kirill Ermilov, Heidegger and Saltykov-Shchedrin. The topic of Nothing in <i>The Golovlyov Family</i> and <i>Being and Time</i>	95
Julia Valieva, Sources of the book for children <i>Silent Witnesses</i> by L. Lipavsky	105
Nenad Blagojević, Mediocracy as a topic of the novel <i>Generation “P”</i> by Victor Pelevin	121

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА – CONTRIBUTIONS AND MATERIALS

Pavel Glushakov, Pushkin and others: three notes	139
Sergei Morozov, Short story by I. A. Bunin “The Rose of Jericho”. History of text	153
Maya Sobolieva, Ekaterina Tcherpanova, Philosophy in contemporary Russia – SOS: problems of modern development of university theory and practice	159

ПОЛЕМИКА – DISCUSSION

Aleksandar Stević, The historian’s novelists	173
--	-----

ПРИКАЗИ – REVIEWS

Herman Potočnik Noordung. <i>Problem vožnje po vesolju. Raketni motor</i> . Prev. Peter Srakar, Andreja Alt, Rok Podgrajšek. Ljubljana: KSEVT, 2010, 202 str.; Janez Vrečko. <i>Constructivism and Kosovel</i> . Prev. David Limon. Ljubljana: KSEVT, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2015, 320 str.; Bojan Anđelković. <i>Umetniški ustroj Noordung. Filozofija in njen dvojniki</i> . Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2016, 454 str. (Kristina Pranjić)	179
О. А. Богданова, А. Г. Гачева (сост. и отв. ред.). <i>Утопия и эсхатология в культуре русского модернизма</i> . М.: Индрик, 2016, 712 с. (Серия «“Вечные” сюжеты и образы». Вып. 3.) (Olga Stojadinović)	184
<i>Кацуџиске народне ѓриповеџке</i> . Прир. Душан Владислав Пажђерски, Београд: Алма, 2017 (Dragoljub Perić)	187
Ivana Peruško Vindakijević, <i>Od Oktobra do otpora. Mit o sovjetsko-jugoslavenskome bratstvu u Hrvatskoj i Rusiji kroz književnost, karikaturu i film (1917.-1991.)</i> , Zagreb: Fraktura, 2018, 382 str. (Milan Vičić)	193
Юрий Ракитин. <i>Дневниковые записи 1924–1937 годов</i> . Подготовка текста, предисловие и комментарии Тамары Жельски. Общая редакция Корнелии Ичин. Белград: Изд-во филологического факультета, 2018, 328 стр. (Nenad Blagojević)	199

ХРОНИКА – CHRONICLE

<i>XLVI Международная научная конференция „Болдинские чтения“</i> (Большое Болдино, 18-20 сентября 2018) (Tanja Porović)	201
<i>Границы нормы: трансформация гуманизма в русской и европейской культуре Нового и Новейшего времени</i> (Государственный Институт искусствознания, Москва, 25-26 октября 2018 года) (Kornelija Ičin) .	204
Register of key words	211
List of contributors	213
Instructions for authors	215
Reviewers	224

Ваня Станишич
Белградский университет
Филологический факультет
vanjast61@gmail.com

Vanja Stanišić
University of Belgrade
Faculty of Philology
vanjast61@gmail.com

ПАРАДИГМАТИКА И СИНТАГМАТИКА
НЕСАМОСТОЯТЕЛЬНЫХ ГРАФЕМ
И ДВА ТИПА ОРФОГРАФИЧЕСКИХ СИСТЕМ
В ЕВРОПЕЙСКИХ ПИСЬМЕННОСТЯХ

PARADIGMATICS AND SYNTAGMATICS OF DEPENDENT
GRAPHEMES AND TWO TYPES OF ORTHOGRAPHIC
SYSTEMS IN EUROPEAN LITERACY

Темой данной работы является вопрос парадигматического и синтагматического статуса несамостоятельных графем в европейских письменных системах. Обзор их парадигматического и синтагматического статуса может быть полезным для более ясного понимания отношений между языковой основой и графической формой и пролить свет на значительные различия, существующие между европейскими письменными системами.

Ключевые слова: парадигматика и синтагматика письма, несамостоятельные графемы, диграфы, лигатуры, диакритики.

The topic of this paper is the issue of paradigmatic and syntagmatic status of dependent graphemes in European systems of literacy. The overview of their paradigmatic and syntagmatic status can be useful for clearer understanding of the relationship between the linguistic basis and graphic form and could indicate important differences that exist among European systems of literacy.

Key words: paradigmatics and syntagmatics of alphabets, dependent graphemes, digraphs, ligatures, diacritics.

Разделение на парадигматику и синтагматику введено в славянскую палеографию в 1986 году Йиргеном Кристофсоном [Jürgen Kristophson] в виде «парадигматической и синтагматической орфографии». Одновре-

менно это был и один из первых примеров применения графолингвистического подхода в славянской палеографии. В дальнейшем развитии славянской палеографии разрабатывались многие вопросы графолингвистической проблематики, но разделение на парадигматику и синтагматику редко бывало в центре внимания¹. В своей работе, появившейся до становления современных графолингвистических исследований, которые настаивают на самостоятельности письменного языка, Кристофсон главным образом уделял внимание статусу графем относительно их фонологического качества². Подобный подход т. н. «имплицитной графолингвистики» дальше, среди прочих, разрабатывали Боряна Велчева и Анна-Мария Тотоманова³, чьи работы побудили автора данной статьи заняться вопросами отношений между графемами и фонемами в славянской письменности, разрабатывая их в духе традиционной терминологии и не затрагивая более широкие теоретические вопросы⁴. Изучение автономной структуры и системной организации графических элементов текста привело к формированию *графолингвистики* с ее внутренним разделением на *графем(ат)ику*, непосредственно связанную с языковой основой текста, и на *графетику*, которая относится лишь к визуальным (графическим) факторам письменного общения⁵.

Поворотным моментом в графолингвистическом обосновании славянской палеографии являются работы Хайнца Микласа [H. Miklas], который первым применил подход и терминологию немецкой графолингвистики к старославянскому материалу, вернее к его кириллическому корпусу⁶. Диакритики у него выступают в виде «несамостоятельных графем», которые в старославянской графической системе делятся на *супралинейарные* (титла и апостроф), *линейарные* (интерпункция), *сублинейарные знаки* (напр. обозначение числа 1000). Упомянутая классификация старославянских графических средств получила дальнейшую разработку и монументальную рекапитуляцию на глаголическом корпусе в *Графолингвистике* Матеа Жагара (Žagar 2007).

Данная работа представляет собой попытку общего обзора парадигматического и синтагматического статуса несамостоятельных графем в

¹ Еще в 1990 г. Тамаз Гамкрелидзе обосновал свою типологическую классификацию средневековых алфавитов греческого круга, основываясь на разделении на *парадигматику* и *синтагматику* письма, позволившей в самом широком смысле провести разграничение между системой и структурой и убедительно показать близкую связь между наукой о языке и наукой о письме. Поэтому работа Гамкрелидзе получила более широкий резонанс в науке о письме, чем в палеославистике (Станишић 2014: 153).

² Ср. об этом Žagar: 68.

³ Велчева 1971, Velčeva 1988; Тотоманова 1992.

⁴ Ср. Станишич 1994, Станишић 2006, Станишић 2008, Stanišić 2010.

⁵ Развитие которой можно проследить от *Лексикона германистической лингвистики* Ганса Алтхауса (Althaus 1973), *Истории и теории графематики* Тамары Амировой (Амирова 1977), *Графических элементов письменного языка* Петера Гальмана (Gallmann 1985), *Очерка общей теории письма* Льва Зиндера (Зиндер 1987), а также в работах Матео Жагара (см. Žagar: 31–43).

⁶ Miklas 1988, Миклас 1993, Miklas 2000. Ср. Žagar: 70.

различных письменных системах Европы, которые на этом основании можно было бы разделить на две группы.

Парадигматический и синтагматический планы лежат в основе самих правил, по которым регулируются отношения между отдельной языковой основой и ее графической формой, что можно видеть и в различиях между *г р а ф и к о й* и *о р ф о г р а ф и е й*. Первую можно определить как «совокупность связей между графическими и звуковыми единицами», которая неразрывно связана с *п а р а д и г м а т и к о й* письма как инвентарем письменных знаков или устроенным списком графем, в то время как вторая представляет собой систему правил, регулирующих эти связи, т. е. *с и н т а г м а т и к у* письма (Зиндер: 58, Амирова: 54, 89).

Среди данных связей между графическими и звуковыми единицами особое место занимают *д и г р а ф ы*, сложные графемы, свидетельствующие о существенной разнице между графемами и буквами; об этой разнице говорит тот факт, что эти сложные графемы принадлежат синтагматическому плану, а буквы – парадигматическому. Хотя эти сложные графемы структурно отличаются от фонем, это не свободные комбинации букв, а целостные единицы, функционирующие как графемы. Поэтому их число может быть гораздо больше числа букв. В английском алфавите, напр., сложные графемы могут в четыре раза превышать число букв: *a, aa, ar, air, aigh* и т. д. для звука [a] (Амирова 1977: 93–95).

Включением в алфавитный список диграфы переходят в парадигматический план и становятся «квази-лигатурами». Они, как правило, крайне редки в западноевропейских орфографиях⁷. Однако это характерная черта целого ряда латинических систем в Средней и Восточной Европе. В венгерском и албанском существует даже девять таких графем (венгерский *cs, dz, dzs, gy, ly, ny, sz, ty, zs*; албанский *dh, gj, ll, nj, rr, sh, th, xh, zh*). Их сложные консонантные решения, которыми регистрируется полная система аффрикат и медиопалатальных в их общих полуэманципированных консонантных системах, встречаются в отдельных решениях и в соседних славянских языках⁸. В словацком так регистрируются аффрикаты *dz, dž*, причем словацкий с чешским объединяет и графема *ch*, которая в этих двух языках служит для оппозиции между двумя /x/ [h : x]. Кроме квази-лигатуры *dž*, в современной хорватско-сербской латинице так регистрируются палатальные сонанты *nj, lj* [ɲ, ʎ]. Как известно, эта латиница Людевита Гайя на первом этапе его реформы из 1830 года имела чешские диакритические решения ⟨č⟩, ⟨ž⟩, ⟨š⟩, ⟨ň⟩, ⟨ĺ⟩, ⟨ǧ⟩, ⟨ř⟩, которые у этих звуков потом заменены дифтонгами⁹. Однако также известно, что

⁷ Самой сложной в этом плане является система уэльского алфавита, содержащая даже восемь таких графем (*ch, dd, ff, ll, ng, ph, rh, th*), в голландском встречается только *ij*, которое не всегда отличается от *y* («Griekse ij»), в то время как испанские *ch, ll* в 90-е годы прошлого столетия потеряли особое место в алфавитном списке.

⁸ Более подробно об этом ср. Sawicka 1997, Sawicka 2001 (особенно вторая глава [Chapter II, 35-]).

⁹ L. Gaj, *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisaña*, Tiskano vu Budimu 1830.

Джуре Даничичу не удалось в этом смысле реформировать хорватско-сербскую латиницу (в 1880 г. он предложил заменить квази-лигатуры Гайя *dž*, *dj*, *lj* и *nj* диакритическими буквами ⟨đ⟩, ⟨đ̇⟩, ⟨l̇⟩ и ⟨ṅ⟩)¹⁰ и, тем самым, согласовать ее с кириллицей Вука Караджича и ее простыми графемами *и*, *ђ*, *ћ*, *љ*, *њ*¹¹. В этом смысле по своим квази-лигатурным решениям орфография Л. Гайя как-раз соответствует квази-лигатурной кириллице Савы Мркаля¹².

Если между диграфами и лигатурами существуют аллографические вариации внутри единой орфографической системы, их соотношения регулируются позицией или графическим контекстом, которые осуществляются обоюдным взаимодействием графики и орфографии (Маслов: 222; Зиндер: 85–87). Одновременно, это важнейший фактор, позволяющий отличить графемы от их позиционных вариантов – аллографов. Примером необязательных (факультативных) отношений между ними, которые еще называются «графономными варьированиями», является статус средневековой латинской лигатуры ⟨æ⟩, которую все еще можно встретить как аллограф диграфа *ae* в английском и французском («Æneas»). В датском языке это *структурная лигатура*, которая помещена в алфавитный список после ⟨z⟩. Между этими двумя графемами в датском раньше находилась и квази-лигатура *aa*, которая сегодня осталась лишь как вариант диакритического ⟨å̇⟩, относившийся лишь к топонимам и к личным именам (*Kierkegaard* [Rogers 2005: 12]). Однако если такие две графемы никогда не встречаются в одном и том же контексте, то речь идет о «комплементарной дистрибуции», каков напр. случай с различными способами записи зубного глухого спиранта [s] в немецком, который невозможно обозначить тем же знаком (аллографом *s*) между двумя гласными, потому что в этой позиции данный знак служит для обозначения его звонкой пары [z]. Поэтому фонема [s] в положении между двумя гласными обозначается диграфом ⟨ss⟩ и сегодня оригинальной немецкой лигатурой «eszett» ⟨ß⟩ – по происхождению готическим диграфом *sz* (ſz), который в настоящее время упущен из алфавитного списка в немецком стандарте в Швейцарии (что могло бы быть последствием местной обстановки в многоязычной швейцарской среде¹³). Однако упомянутые знаки являются важными маркерами квантитативных отношений в немецкой орфографии:

¹⁰ Из числа которых сегодня сохранилось только ⟨đ̇⟩ (обозначающее изначально древнегерманский зубной фрикативный согласный, ср. *Огледу*. Књига Ђуре Даничића, «Српска књижевна задруга», Београд 1976, стр. 213).

¹¹ Среди которых *љ*, *њ*, подобно греческому ω и латинскому ω, представляют собой, согласно Жагару, т. н. «глубинные (исторические)» лигатуры (Žagar: 406).

¹² Который еще в 1810 г. графически выделил особый штокавский палатальный ряд с помощью квази-лигатур («*сложених писмена*») ⟨т̇ь⟩, ⟨д̇ь⟩, ⟨л̇ь⟩, ⟨н̇ь⟩, и в сербскую письменность первым ввел знаменитый фонетический лозунг «*один звук – одна буква*» («*единозвучности*», ср. Станишић 1987: 27), который до этого уже существовал в письменности сербохорватских католиков (об этом более подробно В. Станишић, *Сйаре књиџе Јаџићеве библиотеке*, в. печати).

¹³ Ср. Ulbrich 2006.

диграф употребляется после кратких слогов (чтобы подчеркнуть их краткость), а лигатура после долгих: *masse* [mase] “масса”, *küssen* [kysən] «поцеловать»: *griüßen* [gry:sən] «приветствовать», *gießen* [gi:sən] “лить”; *Buße* [bu:se] «покаяние»: *busse* [buse] «автобусы». Один из древнейших типов подобной комплементарной дистрибуции в славянской письменности был перенят у греческой оппозиции между двумя знаками для /u/, квази-лигатурой *ou* и лигатурой *u*, которая от первобытного маркера конца ряда¹⁴ в церковнославянском распространилась на все внутренние слоги, в то время как квази-лигатура *ou* со временем закрепились лишь в начальной позиции (*оученикъ* : *заѡтра*, *рѡка* [Ambrosiani 1996: 2–3]).

Графономные варьирования и комплементарная дистрибуция показывают себя как два эволюционных и хронологических типа аллографии, как семантическая и несемантическая функция аллографа, свидетельствующая о крупных изменениях, которые, в славянском случае, пережила церковнославянская морфонологическая система в своем тысячелетнем преобразовании от старославянского до (ново)церковнославянского языка. В то время как стсл. знаки *ѣ*, *ѡ*, *ѣ*, *ѡ* в течение средних веков стали графономными вариантами других знаков и с временем были упущены, в (ново)церковнославянском была установлена комплементарная дистрибуция между знаками *ѣ* : *ѣ*, *ї* : *и*, *Ѡ* / *ѡ* : *ѡ*, *ou* : *u*, *ia* : *ia*, которую нарушали лишь широкие графические возможности этого языка – хорошо известное широкое применение данных знаков в нейтрализации омонимии.

1) В оппозициях *ѣ* : *ѣ* [je/ʲe], *ia* : *ia* [ja/ʲa], подобно как и в случае *ou* : *u*, первый член ограничивается начальной позицией в слове, а второй внутренними слогами: *ѣже ѣси*, *царствѣ твоѣ*, *вола твола*, *ѣкв на небеси*. Исключением являются случаи когда оппозиция *ѣ* : *ѣ* была использована для графического устранения падежной омонимии: Им. ед. *ѣдинъ старецъ* : Род. мн. *ѣдинъ ѡ старецъ*, Тв. ед. *подемъ* : Д. мн. *подемъ*, Вин. ед. *менѣ* : *ou менѣ*. Лексическая омонимия имела место в нарушении отношений между *ia* : *ia* в примере *ѣзыкъ* «язык» и *ѣзыкъ* «народ» (*ѣзыкъ мой трѡстъ книжника скорописца* : *по пѣтѣмъ ѣзыкъ не оучитесѣ*)¹⁵.

2) В оппозиции двух [i] *ї*(*и*) : *и* первое ограничено на превокальное положение только в словах славянского происхождения (*прѣвращетъ*, *житѣ*, *градѣ Бжїи*), кроме тех же случаев устранения омонимии, где, как и в неславянской лексике, *ї* «десятеричное» можно найти и перед согласным: *Фїліппъ*, *міръ* «свет» : *міръ* «мир» (*Мїра мїрови ou Гда прѡсимъ*).

3) В оппозиции трех знаков для [o] *Ѡ*/*ѡ* : *ѡ* «широкое *o*» и греческая «омега» графономно варьировать в начальной позиции в слове, в то время как обе противопоставляются «обычному *o*», ограниченному только внутренними слогами (*Ѡтѣцъ нашихъ*, *дарове ѡслаѡплѣютъ Ѡчи*). Как и в предыдущих случаях, комплементарная дистрибуция и здесь нейтрализуется

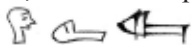

¹⁴ Причем лигатура могла находиться и в начальной позиции в слове, если тут был конец ряда, напр. в древнерус. Житии Нифонта из 1222: *и ѡничъжашѣ сеѣ* (Пономаренко: 203).

¹⁵ Церковнославянские примеры приводятся по Атанасию Бончеву (1995).

причинами устранения падежной омонимии (Им. ед. **прорѡкъъ** : Р. мн. **прорѡкъъ**, Тв. ед. **ѡученикъомъ** : Д. мн. **ѡученикъѡмъ**), или лексическими отступлениями где «омегу» можно найти внутри слова в неславянской лексике (**фараѡнъ**, **ѡдѡмъ**), как и в наречиях и союзах (**мнѡгѡ**, **ѡкъ**).

Как можно видеть, в нейтрализации *синтагматически* мотивированной комплементарной дистрибуции упомянутых аллографов решающую роль имел *парадигматический* план, который узнаем прежде всего в падежной омонимии.

Исторический контекст еще более выражен у т. н. исторических *псевдоаллографов*, которые иллюстрируют отношения между диграфами (ph), (th) и соответствующими простыми графемами (f), (t) в западноевропейский алфавитах (франц. *forme* : *philosophe*, *tête* : *théâtre*), типологически тождественными статусу церковнославянских аллографов (ѡ), (ѡ), (ѡ), как маркеров греческой лексики (ѡмѡмъ, ѡмѡ, сѡнѡдъ). Данные знаки, по словам Зиндера (82), не являются аллографами, так как не зависят от позиции, и не являются графемами, потому что никогда не стоят в оппозиции к какой-нибудь другой графеме. Так как их употребление не зависит ни от языка, ни от графии, они структурно ближе всего примыкают к понятию факультативных вариантов графем, как маркеров культурной истории. Такие формы Юрий Маслов очень удачно назвал «цитатными», ибо они не имеют никаких связей с аллографами графической системы в которой употребляются (Маслов: 221; Зиндер: 89).

Псевдоаллографы принадлежат к знакам, имеющим не звуковую, а метаязыковую функцию. Одну из важнейших функций этого типа имеют *диакритики*, несамостоятельные графические элементы, выполняющие роль дополнительного признака или модификации значения основных знаков. Они являются универсальной особенностью всех типов письма. В идеографии они модифицируют значение знака, а в фонографии произношение. При этом диакритики в идеографии, как правило, являются простыми графическими элементами, подобно черточкам на лице шумерской пиктограммы «голова» *sag* , которая с помощью этого знака получила значения «уста, рот» *ka* и «говорить» *dug* (Rogers: 88). В китайском письме такую функцию имеет категория *индикаторов*, в которой с помощью диакритической черточки модифицируется значение основного знака, как в примерах *уи* «говорить» (уста *kou* с диакритикой указывающей на источник речи) и *бен* «корень, подлинник» (дерево *mu* с диакритикой указывающей на его корень) – категория которая развилась еще в древнейшем периоде китайского письма (в костяных знаках и в письме печатей .

В связи со сказанным, бросается в глаза вторичный характер диакритик в фонографических системах. Хотя сам термин греческого происхождения (*διακριτικός* «различительный» является прилагательным образованным от *διακρίνω* «различаю»), оригинальный греческий алфавит не знал диакритик. Раньше всего появился произвольный графический

знак, возникший преобразованием соответствующей графемы – модель, имеющая сегодня многочисленные параллели в западноевропейских алфавитах. Семитская велярная пара спирантов $\aleph$ [he], $\eth$ [het] послужила в греческом для квантитативной оппозиции между $\langle \epsilon \rangle$: $\langle \eta \rangle$, причем это второе (долгое [e:]) в большинстве диалектов долгое время сохраняло спирантную артикуляцию, потеряв со временем равноправный статус и превратившись в сопровождающую спирантную артикуляцию, ограниченную в классическом йонско-аттическом главным образом начальным положением перед гласными: $\eta\mu\acute{\epsilon}\rho\alpha$, $\acute{\alpha}\lambda\varsigma$ [^he:méɾa, ^háls] «день», «соль»¹⁶. Такое преобразование графемы в диакритику – в артикуляционную характеристику иного знака ($H \rightarrow^h \rightarrow \acute{\ }'$), было повторено потом и в некоторых западноевропейских алфавитах, подобно немецким умлаутным $\langle \grave{a} \rangle$, $\langle \ddot{o} \rangle$, $\langle \ddot{u} \rangle$, которые происходят от диграфов $\langle ae \rangle$, $\langle oe \rangle$, $\langle ue \rangle$ ($\rightarrow$ [a^e, o^e, u^e]). Такие же умлаутные диакритические знаки получили, однако, особое место в алфавитном ряду в северных германских языках (шведском: $\langle \grave{a} \rangle$, $\langle \ddot{o} \rangle$, $\langle \grave{a} \rangle$, датском и норвежском: $\langle \grave{a} \rangle$, $\langle \emptyset \rangle$). Подобное нарушение парадигматического плана произошло и на крайнем юге западноевропейского культурного пространства, где латинский алфавитный ряд из 26 графем в испанском алфавите расширен палатальным носовым с *тилдой* («титлом») $\langle \tilde{n} \rangle$, восходящим к диграфу *nn* ($\rightarrow$ nⁿ). Диакритический характер данной графемы, которая отражает испанороманское произношение мягких [ʎ, ɲ] как напряженных, «амбисиллабических» [ll, nn], унаследован из ранне-средневековых курсивов и стенографий, которые тогда процветали в монастырских скрипториях. Из многочисленных лигатур и диакритик этого периода выжила также изначально испанская *zedilla* «малое z [zed]» в составе графемы $\langle \zeta \rangle$, от диграфа $\langle cz \rangle$ (как первобытное обозначение аффрикаты [ts]), которая в французском и португальском нынче осталась как синтагматическое диакритическое обозначение произношения графемы $\langle c \rangle$ как [s] перед гласными [a, o, u]¹⁷. Однако по своему эксклюзивному парадигматическому статусу, испанская графема $\langle \tilde{n} \rangle$, которая в данном случае имеет абсолютный пандан в упомянутой немецкой лигатуре $\langle \beta \rangle$, стала выразительным этнолингвистическим признаком, так что попытки ее опускания в международной коммуникации в испанофонных кругах были оценены как удар по идентитету¹⁸.

Особым предстает случай т. н. парадигматических диакритик – графем, которые частично или целиком потеряли звуковую функцию и получили роль дополнительного признака других знаков. Такую судьбу пережила графема $\langle h \rangle$ в народном латинском и вследствие того получила широкое диакритическое применение в западноевропейских орфографиях.

¹⁶ Гамкрелидзе: 225; Threatte: 276; Rogers: 158–159.

¹⁷ Tuttle: 634–635. Преобразование диграфа в диакритику произошло в визиготском курсиве в котором первый элемент превратился в диакритику – изначально «з с капюшоном» $\zeta \rightarrow \zeta$, ср. Bunčić [Forthcoming in *Schriftlinguistik*].

¹⁸ Ср. Blog de Luis Durán Rojo. 18/11/07: El triunfo de la Ñ – Afirmación de Hispanoamerica.

От обозначения долготы в поствокальном положении в немецком (*mahlen* [ma:lən] «/с/молотъ» – *malen* «изображать, рисовать», *ihm* [i:m] «ему» – *im* «в») и отсутствия элизии в французском (*le homard* [lɛ omar] «омар») до признака палатальности и медиопалатальности в составе разных диграфов ((ch), (sh), (gh), (lh), (nh)) в многих западноевропейских алфавитах. То же самое можно сказать и про функцию еров в церковнославянском, а оттуда и в русском, где они стали обозначать смягченное или несмягченное произношение согласных в определенных позициях: цсл. **кѡнь** [конʹ], **закѡнь** [закѡн], **цѣльба** [целʹба], рус. *хотьба* [хо, дʹба], *бурьян* [бурʹян], *подъем* [по, дʲом].

Разделение на парадигматику и синтагматику находим и у настоящих диакритик. Первые также называются *идиоматическими* и они привязаны лишь к одной определенной букве, в то время как вторые – *аналитические* – обозначают отдельный дифференциальный признак свойственный целой группе звуков (Зиндер: 62–63). Одни и те же знаки в зависимости от системы могут получить преимущественно идиоматическую или же аналитическую функцию, причем знаки первой категории, как правило, могут стать составным элементом отдельных графем и увеличить общее число букв в определенном письме – ср. знак циркумфлекс (^), который в французском алфавите указывает на природу произношения отдельных гласных (*mâcher* «жевать», *maître* «государь», *même* «тот же»), в то время как в румынском над письменами (â), (î) обозначил фонему [î], которая вошла в его алфавитный список (*România, înainte* «вперед»). При этом вопрос выбора первой или второй модели зависит не столько от языковой системы, сколько от культурной истории. Несклонность западноевропейских орфографий нарушать парадигматику латинского письма свидетельствует о древней этнокультурной идентификации с графически единым цивилизационным наследием, олицетворенном в латинском языке и письме, которая была старше и важнее национальных языковых различий. Первоначально синтагматический характер несамостоятельных графем в западноевропейских латинических системах имеет параллель в появлении греческих акцентов лишь в эллинистическом периоде, а также и в достаточно поздней диакритической вокализации еврейского и арабского писем – в введении кратких гласных в обоих письмах (Rogers: 127, 132–133). Во всех упомянутых случаях причиной этому была неприкосновенность и даже святость графического культурного наследия.

В отличие от вышеописанных, в латинических системах Средней и Восточной Европы царит иной орфографический принцип, и несамостоятельные графемы, как уже было сказано, в них имеют прежде всего парадигматический характер. Как известно, они образовались в другое время, в эпоху перевода Библии на национальные языки и создания национальных орфографий, на что наложила печать революционная реформаторская работа Яна Гуса. Несмотря на различные окончательные решения, обусловленные как различными языковыми структурами, так и различиями идеологической природы, орфографический принцип Гуса

«один звук – одна буква» нашел непосредственный отклик при создании венгерской, польской и словацкой орфографий¹⁹. Вопрос происхождения Гусовой диакритической орфографии остается открытым. Наиболее отличительный признак этой орфографии – точка над согласными (превратившаяся потом в нынешний *háček*²⁰) – уже существовал в древнеирландской орфографии. Не исключено, что с ней Гус мог ознакомиться как в самой Чехии, так и в Лондоне, где изучал и переводил работы английского антиклерикального богослова Джона Уиклифа²¹, поддержка которых для Гуса станет роковой. Хотя в древнеирландском эта диакритика служила признаком лениции согласных, в отдельных случаях, как на это указал Даниел Бунчич, она могла обозначить палатальность, как в случае одинакового решения ⟨š⟩ превратившего [s] в [ʃ] (напр. древнеир. *šacairt* «священник» от лат. *sacerdos*)²². Кроме того, как хорошо известно, сама орфографическая модель «одна буква – один звук» вместе с позиционным диакритическим обозначением палатальности согласных характеризовала именно славянскую письменность, которая тогда все еще существовала в Чехии²³, вследствие чего нельзя исключить возможность, что в ее графической системе могут находиться и структурные следы славянской письменной традиции²⁴.

Действительно, если в славянском диграфе ⟨Ѣ / Ѣ҃⟩ узнается греческая модель синтагматического способа обозначения гласной [u] ⟨ου⟩ (несмотря на то, что он в славянском вошел в азбучный список и занял то место и числовое значение [400], которое в греческом алфавите имеет ⟨υ⟩), тогда и в Гусовом устранении многофункциональности латинского ⟨с⟩ [ts / k] и парадигматическом разграничении этих двух артикуляций, можно видеть именно «slavisches Schriftdenken»²⁵. Такое артикуляционное разграничение графем ⟨с⟩ и ⟨к⟩ является, при этом, одним из гуситско-протестантских графических наследий, которое в современную венгерскую орфографию вошло с Католической библией из 1626 года²⁶.

Новые изучения орфографических систем европейских латинических письменностей показали, что в основе их различий, главным образом, находится оппозиция между «книжной» (высокой, научной) и «народной» (разговорной) моделями языка и правописания. Так, напр., непрестижность

¹⁹ Ср. обзор данного вопроса в коллективной работе The Insect Project (2016).

²⁰ Об этой замене и становлении современной чешской орфографии см. Berger 2012: 260.

²¹ Об этом более подробно см. Bunčić 2016: 11–14.

²² Bunčić 2016: 15–16.

²³ Мягкость согласных обозначалась с помощью диакритической формы буквы «ерь» (хорватскоглаг. «штапић» ѣ), которая, как и в церковнославянском, стала превращаться в «мягкий знак», как в примерах из Емаузской библии: ѣвѣпѣлѣ [bud'te], ѣнѣвѣпѣлѣ [pami'e'] (Bunčić 2016: 7).

²⁴ Ср. об этом: Станишич 1994, Станишич 2008.

²⁵ В том смысле в котором понятие «греческого графического мышления» (griechisches Schriftdenken), сформулированного Н. Трубецким, на славянском материале дальше разработал Г. Миклас (Miklas 1998; Žagar: 72–73).

²⁶ Ср. Korompay : 331–332.

германского рунического наследия в английской орфографии привела к отказу от домашних (староанглийских) букв ⟨þ⟩ «thorn», ⟨ð⟩ «eth», ⟨ȝ⟩ «yogh» в пользу преимущественно дифтонгических латинско-французских графических решений ⟨th⟩ (*this*, *with*), ⟨gh⟩ / ⟨y⟩ (*thought*, *you*), причем вплоть до середины XV в. официальное употребление самого английского языка было в большей степени исключением, чем правилом²⁷. С другой стороны, фонетический орфографический идеал преобладающий в итальянском и испанском правописании находится в тесной связи с долгим отсутствием у них единого литературного языка на протяжении средних веков²⁸. Кроме этих двух диаметрально противоположных орфографических моделей – историко-этимологической в английском и французском и преимущественно фонетической в итальянском и испанском – выделяется т. н. историко-морфонологический тип правописания в немецком, польском и венгерском, в котором центр тяжести переносится на морфонологические, парадигматические связи между формами слов²⁹. Однако относительно парадигматического статуса несамостоятельных графем европейские латинические системы наглядно разделяются на два основных типа, о которых шла речь в данной статье.

Как мы попытались показать, парадигматический и синтагматический планы несамостоятельных графем могут помочь лучшему пониманию отношений между языковой основой и графической формой письменных систем, в данном случае могут пролить свет на различия, которые в этом смысле существуют между письменностями европейского пространства.

ЛИТЕРАТУРА

- Амирова Т. А. 1977: *К истории и теории графемике*, Москва 1977.
- Бончев А. 1995: Църковнославянска граматика със сборник от образци за превод, В. Търново.
- Велчева Б. 1971: «Най-ранните абecedари като източник на езикови данни», *Константин-Кирил Философ*. Доклади на симпозиума посветен на 1100-годишнината от смъртта му, София 1971, 185–186.
- Гамкрелидзе Т. В. 1989: *Алфавитное письмо и древнегрузинская письменность*. Типология и происхождение алфавитных систем письма, Тбилиси [თ. გამყრელიძე, წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობი, თბილისი 1989].
- Зиндер Л. Р. 1987: *Очерк общей теории письма*, Ленинград 1987.
- Маслов Ю. С. 1973: «Заметки по теории графики», *Psychologica*. Исследования по языку и литературе. Ленинград.
- Миклас Х. 1993: «От преславския събор до Преславската школа. Въпроси на графемиката», *Palaeobulgarica* XVII, 1993/2, 3–12.
- Пономаренко Т. О. 2009: «Дистрибуция графем в дублетном звене *ox* – *yx* – *ʒ* в Житии Нифонта 1222 г.», Тамбов: Грамота 2009, № 2 (4), 202–204.
- Станишић В. 1987: «Корени и дoмети Вуковe реформe српске ћирилицe», *Повeља*, 1–2, Краљево 1987, 24–45.

²⁷ Baddeley, Voeste 2012: 2–3; Nevalainen 2012: 132, 135.

²⁸ Michel 2012: 90; Llamas Pombo 2012: 35–36.

²⁹ Упор. Baddeley, Voeste 2012: 8–10.

- Станишич В. 1994: «Глаголица и фонетические алфавиты средней Европы», *Balkanica XXV-1*, Београд 1994, 267–285.
- Станишић В. 2006: “О неким питањима унутрашње реконструкције прасловенског главног развоја”, *Јужнословенски филолог* LXII, 2006, 139–154.
- Станишић В. 2008: “Парадигматика и синтагматика старословенске двоазбучности”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, МСЦ 36/3 (13–16. 9. 2006), Београд 2008, 231–239.
- Станишић В. 2014: “Словенска писменост и средњовековни алфавети грчкога круга”, *Свети Тирило и Методије и словенско писано наслеђе (863–2013)*, Институт за српски језик САНУ, Старословенско и српско наслеђе I, Београд 2014, 151–168.
- Тотоманова А-М. 1992: *Из бугарската историческа фонетика*, Универзитетско издателство Св. Климент Охридски, Софија 1992.
- Althaus, H. P. 1973 [Hrsg.]: *Lexikon der germanistischen Linguistik*, Tübingen 1973.
- Ambrosiani, P. 1996: «Internal analysis of Church Slavic orthography», *Studies in South Slavic and Balkan linguistics, Studies in Slavic and General linguistics*, vol. 23 (ed. by A. A. Barentsen), Amsterdam – Atlanta, 1–20.
- Baddeley S., Voeste A. 2012: «Orthographies in Early Modern Europe: A comparative view», *Orthographies in Early Modern Europe* (Ed. By S. Baddeley and A. Voeste), De Gruyter Mouton, eBook (PDF), 2012, 1–13.
- Berger T. 2012: «Religion and diacritics: the case of Czech orthography», *Orthographies in Early Modern Europe* (Ed. By S. Baddeley and A. Voeste), De Gruyter Mouton, eBook (PDF), 2012, 255–268.
- Bunčić D. [Forthcoming.] *Cedille*. In Neef, Martin & Weingarten, Rüdiger (eds.), *Schriftlinguistik* (Wörterbücher zur Sprach-und Kommunikationswissenschaft, 5). Berlin: de Gruyter.
- Bunčić D. 2016: «Jan Hus und die Traditionslinien europäischer diakritischer Zeichen», Vortrag bei der Konferenz Riviving visions: Artists and scholars between East and West an der Universität zu Köln, gehalten am 11. Oktober 2016, 1–18.
- Gallmann, P. 1985: *Graphische Elemente der geschriebenen Sprache*, Tübingen 1985.
- Korompay : Klára Korompay, «16th-century Hungarian orthography», *Orthographies in Early Modern Europe* (Ed. By S. Baddeley and A. Voeste), De Gruyter Mouton, eBook (PDF), 2012, 321–349.
- Kristophson, J. 1986: *Klassifikation von Orthographiesystemen* (Ein Beitrag zum Verhältnis von Sprache und Schrift. Dargestellt am Beispiel slavischer kyrillischer Orthographien), Neuried 1986.
- Llamas Pombo E. 2012: «Variation and standardization in the history of Spanish spelling», *Orthographies in Early Modern Europe* (Ed. By S. Baddeley and A. Voeste), De Gruyter Mouton, eBook (PDF), 2012, 15–62.
- Michel A. 2012: «Italian orthography in Early Modern times», *Orthographies in Early Modern Europe* (Ed. By S. Baddeley and A. Voeste), De Gruyter Mouton, eBook (PDF), 2012, 63–96.
- Miklas, H. 1988: «Zur Struktur des kyrillisch-alkirchenslavischen (albulgarischen) Schriftsystems», *Palaebulgarica* XII/3, 1988, 52–65.
- Miklas, H. 1998: «Griechisches Schriftdenken und slavische Schriftlichkeit / Glagolica und Kyrillica zwischen Verschriftung und Verschriftlichung», *Verschriftung und Verschriftlichung* (Hrsg. Ehler Ch., Schaefer U.), Tübingen.
- Miklas, H. 2000 [Hrsg.]: *Glagolitica*. Zum Ursprung der slavischen Srfitkultur, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2000.
- Nevalainen T. 2012: «Variable focusing in English spelling between 1400 and 1600», *Orthographies in Early Modern Europe* (Ed. By S. Baddeley and A. Voeste), De Gruyter Mouton, eBook (PDF), 2012, 127–165.
- Rogers, H. 2005: *Writing systems: a linguistic approach*, «Blackwell Publishing».
- Sawicka, I. 1997: *The Balkan Sprachbund in the light of Phonetic features*, Wydawnictwo «Energeia», Warszawa 1997.

- Sawicka, I. 2001: An outline of the Phonetic typology of the Slavic languages, Wydawnictwo Univesytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2001.
- Stanišić, V. 2010: “Slavic digraphia in the context of the Old Slavic literacy”, *Serbische und kroatische Schriftinguistik*. Geschichte, Perspektiven und aktuelle Probleme (Hrsg. B. Brehmer & B. Golubović), Verlag Dr. Kovač, Hamburg 2010, 189–200.
- The Insect Project 2016: The Insect Project. Problems of diacritic design for Central European languages, Katowice 2016 (F. Blažek, «Czech diacritics: from Hus to Unicode», 12–35; R. Kravjanszky, “The case of Hungary”, 41–53; A. Małecka, Z. Oslislo, “Polish diacritics: the history and principles of design”, 64–91; P. Bálik, «Designing Slovak diacritics», 94–115).
- Threatte, L. 1996: «The Greek Alphabet», *The World's Writing Systems* (Ed. by P. T. Daniels & W. Bright), Oxford UP, 271–280.
- Tuttle, E. 1996: «Adaptations of the Roman alphabet», *The World's Writing Systems* (Ed. by P. T. Daniels & W. Bright), Oxford UP, 633–642.
- Ulbrich, C. 2006: «Prosodic Phrasing in three German Standard Varieties», University of Pennsylvania Working Papers in linguistics. Volume 12/29, 361–373.
- Velčeva 1988: «Glagolica, Kyrillica, Orthographie und Sprache», *Symposium Methodianum*. Beiträge der Internationalen Tagung in Regensburg zum Gedanken an den 1100. Todes-tag des hl. Method (1988), 703–708.
- Žagar, M. 2007: *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, Matica hrvatska, Zagreb 2007.

LITERATURE

- Althaus, H. P. 1973 [Hrsg.]: *Lexikon der germanistischen Linguistik*, Tübingen 1973.
- Ambrosiani, P. 1996: «Internal analysis of Church Slavic orthography», *Studies in South Slavic and Balkan linguistics, Studies in Slavic and General linguistics*, vol. 23 (ed. by A. A. Barentsen), Amsterdam – Atlanta, 1–20.
- Amirova, T. A. 1977: *K istorii i teorii grafemiki*, Moskva 1977.
- Baddeley S., Voeste A. 2012: «Orthographies in Early Modern Europe: A comparative view», *Orthographies in Early Modern Europe* (Ed. By S. Baddeley and A. Voeste), De Gruyter Mouton, eBook (PDF), 2012, 1–13.
- Berger T. 2012: «Religion and diacritics: the case of Czech orthography», *Orthographies in Early Modern Europe* (Ed. By S. Baddeley and A. Voeste), De Gruyter Mouton, eBook (PDF), 2012, 255–268.
- Bonchev, A. 1995: C'rkovnoslavianska gramatika s's sbornik ot obraztsi za prevod, V. T'rnovo.
- Bunčić D. [Forthcoming.] *Cedille*. In Neef, Martin & Weingarten, Rüdiger (eds.), *Schriflinguistik* (Wörterbücher zur Sprach-und Kommunikationswissenschaft, 5). Berlin: de Gruyter.
- Bunčić D. 2016: «Jan Hus und die Traditionslinien europäischer diakritischer Zeichen», Vortrag bei der Konferenz *Riviving visions: Artists and scholars between East and West* an der Universität zu Köln, gehalten am 11. Oktober 2016, 1–18.
- Gallmann, P. 1985: *Graphische Elemente der geschriebenen Sprache*, Tübingen 1985.
- Gamkrelidze, T. B. 1989: *Alfavitnoe pis'mo i drevnegruzinskaja pis'mennost'*. Tipologii i proiskhozhdenie alfavitnykh sistem pis'ma, Tbilisi [თ. გამყრელიძე, წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობი, თბილისი 1989].
- Korompay : Klára Korompay, «16th-century Hungarian orthography», *Orthographies in Early Modern Europe* (Ed. By S. Baddeley and A. Voeste), De Gruyter Mouton, eBook (PDF), 2012, 321–349.
- Kristophson, J. 1986: *Klassifikation von Orthographiesystemen* (Ein Beitrag zum Verhältnis von Sprache und Schrift. Dargestellt am Beispiel slavischer kyrillischer Orthographien), Neuried 1986.
- Llamas Pombo E. 2012: «Variation and standardization in the history of Spanish spelling», *Orthographies in Early Modern Europe* (Ed. By S. Baddeley and A. Voeste), De Gruyter Mouton, eBook (PDF), 2012, 15–62.

- Maslov, Iu S. 1973: «Zametki po teorii grafiki », *Psychologica*. Issledovaniia po iazyku i literature. Leningrad.
- Miklas, Kh. 1993: «Ot preslavskii s'bor do Preslavskata shkola. V'prosi na grafemikata», *Palaeobulgarica* XVII, 1993/2, 3–12.
- Michel A. 2012: «Italian orthography in Early Modern times», *Orthographies in Early Modern Europe* (Ed. By S. Baddeley and A. Voeste), De Gruyter Mouton, eBook (PDF), 2012, 63–96.
- Miklas, H. 1988: «Zur Struktur des kyrillisch-altkirchenslavischen (albulgarischen) Schriftsystems», *Palaeobulgarica* XII/3, 1988, 52–65.
- Miklas, H. 1998: «Griechisches Schriftdenken und slavische Schriftlichkeit / Glagolica und Kyrillica zwischen Verschriftung und Verschriftlichung», *Verschriftung und Verschriftlichung* (Hrsg. Ehler Ch., Schaefer U.), Tübingen.
- Miklas, H. 2000 [Hrsg.]: *Glagolitica*. Zum Ursprung der slavischen Srfitkultur, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2000.
- Nevalainen T. 2012: «Variable focusing in English spelling between 1400 and 1600», *Orthographies in Early Modern Europe* (Ed. By S. Baddeley and A. Voeste), De Gruyter Mouton, eBook (PDF), 2012, 127–165.
- Ponomarenko, T. O. 2009: «Distributsiia grafem v dubletnom zvene $\sigma\gamma$ – γ – δ v Zhitii Nifonta 1222 g.», *Tambov: Gramota* 2009, № 2 (4), 202–204.
- Rogers, H. 2005: *Writing systems: a linguistic approach*, «Blackwell Publishing».
- Sawicka, I. 1997: *The Balkan Sprachbund in the light of Phonetic features*, Wydawnictwo «Energeia», Warszawa 1997.
- Sawicka, I. 2001: An outline of the Phonetic typology of the Slavic languages, Wydawnictwo Univesytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2001.
- Stanišić, V. 1987: «Koreni i dometi Vukove reforme srpske ćirilice», *Povelja*, 1–2, Kraljevo 1987, 24–45.
- Stanishich, V. 1994: «Glagolitsa i foneticheskie alfavitv srednei Evropy», *Balkanica XXV-1*, Beograd 1994, 267–285.
- Stanišić, V. 2006: «O nekim pitanjima unutrašnje rekonstrukcije praslavenskog glasovnog razvoja», *Južnoslovenski filolog* LXII, 2006, 139–154.
- Stanišić, V. 2008: «Paradigmatika i sintagmatika staroslovenske dvoaybučnosti », *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, MSC 36/3 (13-16. 9. 2006), Beograd 2008, 231–239.
- Stanišić, V. 2010: «Slavic digraphia in the context of the Old Slavic literacy», *Serbische und kroatische Schriftlinguistik*. Geschichte, Perspektiven und aktuelle Probleme (Hrsg. B. Brehmer & B. Golubović), Verlag Dr. Kovač, Hamburg 2010, 189–200.
- Stanišić, V. 2014: «Slovenska pismenost i srednjovekovni alfabeti grčkoga kruga », *Sveti Ćirilo i Metodije i slovensko pisano nasledje* (863–2013), Institut za srpski jezik SANU, Staroslovensko i srpsko nasledje I, Beograd 2014, 151–168.
- The Insect Project 2016: The Insect Project. Problems of diacritic design for Central European languages, Katowice 2016 (F. Blažek, «Czech diacritics: from Hus to Unicode», 12–35; R. Kravjanszky, «The case of Hungary», 41–53; A. Małecka, Z. Oslislo, «Polish diacritics: the history and principles of design», 64–91; P. Bálik, «Designing Slovak diacritics», 94–115).
- Threatte, L. 1996: «The Greek Alphabet», *The World's Writing Systems* (Ed. by P. T. Daniels & W. Bright), Oxford UP, 271–280.
- Totomanova, A-M. 1992: *Iz b'lgarskata istoricheska fonetika*, Universitetsko izdatelstvo Sv. Kliment Okhridski, Sofiia 1992.
- Tuttle, E. 1996: «Adaptations of the Roman alphabet», *The World's Writing Systems* (Ed. by P. T. Daniels & W. Bright), Oxford UP, 633–642.
- Ulbrich, C. 2006: «Prosodic Phrasing in three German Standard Varieties», *University of Pennsylvania Working Papers in linguistics*. Volume 12/29, 361–373.
- Velčeva 1988: «Glagolica, Kyrillica, Orthographie und Sprache», *Symposium Methodianum*. Beiträge der Internationalen Tagung in Regensburg zum Gedanken an den 1100. Todestag des hl. Method (1988), 703–708.
- Velcheva, B. 1971: «Nai-rannite abetsedari kato iztochnik na ezikovi danni», *Konstantin-Kiril Filosof*. Dokladi na simpoziuma posveten na 1100-godishninata ot sm'rt'a mu, Sofiia 1971, 185–186.
- Zinder, L. P. 1987: *Ocherk obshchei teorii pis'ma*, Leningrad 1987.
- Žagar, M. 2007: *Grafolingvistika srednjovekovnih tekstova*, Matica hrvatska, Zagreb 2007.

Вања Станишић

ПАРАДИГМАТИКА И СИНТАГМАТИКА НЕСАМОСТАЛНИХ
ГРАФЕМА И ДВА ТИПА ОРТОГРАФСКИХ СИСТЕМА
ЕВРОПСКИМ ПИСМЕНОСТИМА

Резиме

Тема овога рада јесте питање парадигматског и синтагматског статуса несамо-сталних графема у писменим системима Европе. Преглед њиховог парадигматског и синтагматског статуса може бити користан за јасније разумевање односа између језичке основе и графичке форме и да баци ново светло на значајне разлике које постоје међу европским писменим системима.

Кључне речи: парадигматика и синтагматика писма, несамосталне графеме, ди-графи, лигатуре, дијакритички знаци.

Алина Маслова

Национальный исследовательский

Мордовский государственный университет им. Н.П. Огарёва

al_mas@mail.ru

Alina Maslova

Ogarev Mordovia State University

al_mas@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ
ФРАЗЕОСЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ «РЕЧЕВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ»
(НА МАТЕРИАЛЕ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ)

FEATURES OF THE PRESENTATION OF
THE SEMANTIC FIELD “SPEAKING ACTIVITY”
(ON THE MATERIAL FROM SLAVIC LANGUAGES)

В статье рассматривается фразеосемантическое поле «речевая деятельность» в сопоставительном аспекте на материале сербского, болгарского и русского языков. Оно структурируется рядом микрополей, содержащих межязыковые фразеологизмы-эквиваленты и фразеологизмы-аналоги, которые эксплицируют и характеризуют присущую языковому сознанию носителей славянских языков систему представлений о речевой деятельности. Предлагаемый фрагмент исследования репрезентирует классификацию, обусловленную коммуникативно-прагматическим подходом к трактовке ключевого понятия «речевая деятельность», которое предполагает наличие таких компонентов, как говорящий – лицо, осуществляющее речевую активность, или адресант; собственно речевое действие, результативность речевого действия, отсутствие речевой активности и адресат – лицо, кому адресовано или на кого направлено речевого воздействие.

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеологизм, фразеосемантическое поле, речевая деятельность.

The article deals with the phrase-semantic field “speech activity” in a comparative aspect based on the material of the Serbian, Bulgarian and Russian languages. It is structured by a number of microfields containing interlanguage phraseological equivalents and analogues that express and characterize the system of ideas about speech activity inherent in the linguistic consciousness of speakers of Slavic languages. The proposed fragment of the study represents the classification determined by the communicative-pragmatic approach to the interpretation of the key concept of speech activity, which presupposes the presence of such components as the speaker – the person carrying out speech activity; proper speech action, the result of this speech action, the absence of speech action and the addressee – the person to whom the speech effect is addressed.

Key words: phraseological unit, idiom, phrase-semantic field, speech activity.

Речь представляет собой чрезвычайно емкое понятие, которое подразумевает и собственно процесс говорения как один из видов речевой деятельности, и процесс речевого общения – различное взаимодействие участников коммуникации, включая оказание речевого воздействия. Речевая активность носителей языка воспринимается как ценностно значимый процесс, характеристика которого позволяет выявить специфику взаимоотношений говорящих – представителей разных культур. Представления народа о языке, выработанные на их основе рекомендации по использованию языка, совокупность которых, по мнению В.А. Федосова, представляет т. н. народное языкознание (Федосов 2013: 198), передаются (вместе с языком) от поколения к поколению устным путем, закрепляются в пословицах, поговорках, устойчивых выражениях. Этим обусловлен интерес к сопоставительному исследованию фразеологических единиц (далее ФЕ), репрезентирующих речевую деятельность носителей сербского, болгарского и русского языков.

Основным источником фактического материала послужили двуязычный сербскохорватско-русский фразеологический словарь О. И. Трофимкиной (Трофимкина 2005) и русско-болгарский фразеологический словарь под редакцией С. Влахова (РБФС 1980); в качестве дополнительных источников были привлечены другие словари и исследования в области сербской и болгарской фразеологии (СРЯ 1999; ФСРЛЯ 1997; Молхова 2013; Хаджиева, Манова 2018; Штрбац 2009; 2012а; 2012 б; 2017; RHSFR 1980).

Фразеосемантическое поле «речевая деятельность» характеризуется разветвленной семантической структурой. Оно структурируется рядом микрополей, содержащих межязыковые фразеологизмы-эквиваленты и фразеологизмы-аналоги, которые в своей совокупности эксплицируют и характеризуют присущую языковому сознанию носителей славянских языков систему представлений о речевой деятельности.

Предлагаемый фрагмент исследования репрезентирует классификацию, обусловленную коммуникативно-прагматическим подходом к трактовке ключевого понятия «речевая деятельность», которое предполагает наличие таких компонентов, как говорящий – лицо, осуществляющее речевую активность, или адресант; собственно речевое действие; результативность речевого действия, отсутствие речевой активности и адресат – лицо, кому адресовано или на кого направлено речевого воздействие.

1. Репрезентация говорящего

ФЕ этой группы характеризуют речевую способность говорящего, его эмоциональное состояние.

1.1. Характеристика речевой способности говорящего

Характеризуя постоянные признаки речевой активности носителя языка, межязыковые фразеологизмы-аналоги представляют умение го-

ворящего владеть своей речью: серб. *језик лети као по лоју коме* – кто-либо умеет хорошо, свободно говорить; болг. просторечное *имам чене, езикът (ми) сече*, русск. *язык хорошо подвешен у кого-либо*. Синонимичными являются фразеологизмы, актуализирующие сему находчивости, остроумности говорящего: *немати длаке (узла на језику)*, *бити без узла на језику* – быть находчивым в разговоре, уметь свободно, гладко говорить; в болгарском языке это ряд ФЕ, которые так же, как и в сербском языке содержат соматизмы: *уста, чене назаем не вземам, не (съм) вързан в устата, в езика* или, как в русском языке, характеризуют умение обращаться со словом как с единицей речи: *намирам на всяка дума похлупак*. (Сравним с русским фразеологизмом *не лезть за словом в карман*.) Частичные фразеологизмы-эквиваленты: серб. *(бити) оштар на језику*; болг. *има остър език* и русск. *острый на язык* дополнительно актуализируют сему звительности говорящего.

Интересно обратить внимание, что у сербского фразеологизма *немати (без) длаке на језику* выявлена и сема открытого, прямого речевого поведения (Шипка 2008). Версия происхождения этого фразеологизма основывается на поверии, что у тех, кто лжет, на языке вырастают волосы. Поэтому мать обычно говорит сыну или дочке: «Покажи язык, я посмотрю, врешь ты или нет». Это значит, что те, кто не лжет, кому нечего скрывать, могут показать язык, т. е. говорить открыто, остроумно, без колебаний и стеснений, в чем и заключается смысл ФЕ (Шипка 2008: 54). Учитывая такое толкование фразеологизма, его можно рассматривать в семантической группе, характеризующей поведение говорящего с точки зрения искренности/неискренности, и соотнести эту ФЕ с русской ФЕ *типун тебе (ему, ей, вам, им) на (под) язык* как недоброе пожелание тому, кто сказал или говорит то, что не следует. Типун – это хрящеватый нарост на кончике языка (болезнь птиц). Твёрдые прыщики на языке человека называют типунами по аналогии с этими птичьими бугорками. По суеверным представлениям, типун обычно появляется у лживых людей. Фразеологизмом-аналогом в болгарском языке является ФЕ *пепел (ти) на езика*.

1.2. Потеря речевой способности говорящим

Фразеологизмы могут отражать причину прекращения процесса речевого взаимодействия, например, в сербском языке: *йоклојићи се ушима* – замолчать, признав свою ошибку, поражение (буквально: покрыться ушами). Соотносимые с данным фразеологизмом серб. *уђрисити се (ујесити се) за језик*, болг. *прехапя/прехапвам (си) език(а)*, русск. *прикусить/прикусывать язык* не содержат такой семантический компонент.

Причиной прекращения говорения может стать воздействие сильных чувств или эмоций: волнения, страха, удивления, неожиданности, что не зависит от воли или желания говорящего. Такая ситуация передается ФЕ, фиксирующими физическую потерю способности говорить: серб. *одузео му се језик, језик је коме ошјежао, зайиње коме језик*; болг. *езикът*

ми се схвана, езикът (ми) залепна за гръкляна; русск. язык отнялся, язык прилип к гортани у кого-либо. В сербском языке фразеологическая метафора с таким значением строится и на образе завязывания: *jezik se zavezao коме* – кто-либо от волнения, страха потерял способность говорить. Отметим, что и в русском, и в болгарском языках также представлены подобные фразеологизмы: *язык заплетается, езикът ми се преплита*. Однако эта ФЕ выражает процесс протекания действия и иронично характеризует субъекта говорения, который не может ясно, членораздельно сказать что-либо.

1.3. Выражение эмоционального состояния говорящего

ФЕ, выражающие эмоциональное состояние говорящего, характеризуют степень откровенности его речевого поведения. Это частично эквивалентные ФЕ: серб. *ої̄варай̄и/ої̄ворий̄и душу пред ким*; болг. *разкривам/разкрива душата, ої̄кривам/открива душата* и русск. *раскрывать/раскрыть, открывать/открыть душу* – откровенно рассказывать о своих переживаниях, чувствах; причем, судя по данным словаря (РБФС 1980), указанные болгарские фразеологизмы предполагают выражение и наиболее высокой степени откровенности, поскольку соотносятся с русскими *выкладывать/выложить душу* или *выворачивать/вывернуть душу перед кем-либо*, что означает быть предельно откровенным, рассказывая все без утайки.

Фразеологизмы-эквиваленты серб. *изливай̄и/излий̄и душу*; болг. *изливам/излея си душата*, русск. *изливать/излить душу*, в отличие от предыдущих ФЕ, подразумевают расчет говорящего на сочувствие в ответ на его откровенный рассказ, т. е. ориентированы на взаимодействие участников общения. Интересно отметить, что словарь под редакцией С. Влахова (РБФС 1980: 253) констатирует соотношение таких болгарских и русских ФЕ, как *ої̄кривам/открива, разкривам/разкрива сърцето си и отвести/отводить душу*. В русском языке такая же ФЕ *открывать/открыть свое сердце* тождественна по значению ФЕ *открывать/открыть свою душу*. Однако фразеологизм *отводить/отвести душу* семантически не ограничен характеристикой речевого поведения и означает «находить для себя утешение, разрядку, удовлетворение в чем-либо» (ФСРЛЯ 1997: 2: 62) Таким образом, логично предположить, что болгарский фразеологизм *разкривам/разкрива сърцето си* в сопоставлении с русским эквивалентом более объемный в семантическом отношении. В сопоставительных исследованиях обращалось внимание на то, что компоненты *душа* и *сърце* в болгарском языке часто используются в близких контекстах. Это позволило сделать вывод о том, что «в болгарской культуре разница между понятиями «душа» и «сердце» ощущается менее явно, чем в русском, почти стирается» (Мальцева 2017: 108).

В градационные отношения с представленной группой вступают книжные фразеологизмы-эквиваленты, фиксируя нарастание степени

эмоциональности говорящего от публичной откровенности до публичного раскаяния: серб. *posipати се пепелом по глави*; болг. *posипвам/posипя главата си с пепел* и русск. *посыпать голову пеплом* – каяться, раскаиваться публично в своих поступках.

Сербский фразеологизм *терати шегу* (во 2-м значении) отражает позитивное настроение говорящего, расположенного к шуткам, – говорить не всерьез, шутить (Трофимкина 2005: 212), однако в первом значении при наличии дополнения (*терати шегу с ким*) обозначает негативное воздействие на собеседника – насмехаться, издеваться, подтрунивать над кем-либо. Сравним с болгарским и русским аналогами – *вземам/взема някого на подбив, на присмех, на смях; поднимать на смех*.

1.4. Характеристика речевого поведения говорящего с точки зрения искренности/неискренности

В сопоставляемых языках довольно репрезентативна группа ФЕ, представляющих способ реализации речевого действия по отношению к собеседнику и характеризующих открытое, правдивое поведение говорящего. Представлены фразеологизмы – полные эквиваленты и фразеологизмы-аналоги: серб. *у очи/у лице (казати, рећи)*; болг. *казвам някому в очите, в лицето*, русск. *в глаза, в лицо (говорить, сказать)* – открыто, прямо, не стесняясь. При замене глагольного компонента – серб. *у лице бацати/бацати коме штиа; кресати/скресати коме истину у очи*, болг. *хвърлям/хвърля някому нещо в лицето, в очите*, русск. *бросать/бросить в лицо* – ФЕ становятся более экспрессивными и актуализируют сему резкого поведения говорящего, ориентированного на конфликтное взаимодействие: открыто, прямо говорить что-либо неприятное.

В сербском языке со значением открыто, прямо (говорить, смеяться) употребляются ФЕ (*брк*) *у брк (говориши, смејати се), у брк и у браду (казати, рећи)*. В русском языке грамматически тождественный фразеологизм *в бороду смеяться/посмеиваться*, аналогично как и *посмеиваться в усы* имеет иное значение, практически противоположное – незаметно, стараясь скрыть смех. Такое значение в болгарском и сербском языках передается сходными по компонентному составу ФЕ, содержащими иные предлоги. Сравним: болг. *усмихам се под мустак*; серб. *смејати се испод брка*.

Значение открытого речевого поведения в сопоставляемых языках могут отражать и не соматические ФЕ, например фразеологизмы *рећи бобу боб, а попу поп* – открыто сказать правду, назвать своим именем. Сравним в русском и болгарском языках: *называть/назвать вещи своими именами, наричам нещата с истинските им имена* – говорить прямо, откровенно, не употребляя смягчающих слов, выражений.

В антонимичные отношения с рассмотренной подгруппой ФЕ вступают фразеологизмы, характеризующие намеренно уклончивое поведение говорящего: серб. *завијати кукe на седморо*, болг. *говоря със заобикалки*,

русск. *вокруг да около* – не говорить прямо, уклоняться от прямого ответа; не касаясь сути дела, не говоря главного; частично в качестве семантического аналога в русском языке можно рассмотреть фразеологизм *говорить обиняками* – говорить двусмысленно, пытаюсь скрыть что-либо. Однако эти фразеологизмы не содержат семы намеренного нежелания говорить о сути дела, что отражено в синонимичной сербской ФЕ *заобилазијии (врѣијети се) као киџа око Краџујевца* – говорить о чем угодно, только не о том, что нужно, важно; намеренно избегать разговора о важном. В данном фразеологизме следует отметить важность культурологического компонента, который является семантически определяющим для понимания ФЕ. Крагуевац – это город в Сербии, в Шумадии, на левом берегу реки Лепеницы. Он отличается особым микроклиматом: там очень редко идут дожди, тучи как бы обходят его стороной (Трофимкина 2005: 89). Более объемной в семантическом отношении является ФЕ *наводити тень на плетень (на ясный день)* – намеренно запутать, сделать неясным что-либо, намеренно осложнять что-либо, вводить в заблуждение кого-либо. Двухязычные фразеологические словари не фиксируют фразеологизмов в сербском и болгарском языках с таким же или близким компонентным составом; отметим, что в качестве фразеологизма-аналога в словаре А. Менац фигурирует ФЕ *baciti/bacati prašinu u oči* (RHSFR 1980: 2: 564). Однако в болгарском и русском языках по отношению к последнему фразеологизму сходные ФЕ – болг. *хвърлям/хвърля някому прах в очите*, русск. *пускать/пустить пыль в глаза* – являются лишь частично синонимичными (в плане конкретизации, какого рода будет ложное речевое действие) со значением «создавать ложное впечатление о себе у кого-либо, пытаюсь представить себя, свое положение значительно лучше, чем оно есть в действительности, на самом деле» (ФСРЛЯ 1997: 2: 168), равно как и безэквивалентная ФЕ в русском языке *пускать/(на)пустить туман (в глаза)* – создавать ложное мнение о ком-либо или о чем-либо, дурачить, обманывать кого-либо (ФСРЛЯ 1997: 2: 168).

2. Репрезентация речевого действия

2.1. Побуждение говорящим к речевому действию или его завершению

ФЕ, выражающие побуждение к началу и прекращению процесса говорения, вступают в антонимичные отношения. Такая ситуация наблюдается при репрезентации фразеологизмами – полными эквивалентами категоричного воздействия на собеседника с целью заставить говорить: серб. *вући/повући (йотеџнуји, йоџезаји) за језик (коџа)*; болг. *дърпа/тегли за езика* и русск. *тянуть/потянуть за язык* – заставлять, вынуждать высказаться, ответить. Или, наоборот, заставить замолчать: серб. *зачејиији (зайујији) усџа (коме)*; болг. *запушвам/запуша, затварям/затворя някому*

уста и русск. *затыкать (зажимать)/заткнуть (зажать) рот кому-либо* – заставить кого-либо замолчать, перестать говорить о чем-либо, обсуждать что-либо. Наличие дополнения при этих ФЕ может актуализировать ситуацию подкупа, угроз, лести: болг. *запушвам/запуша, затварям/затворя някому уста с нещо (подкуп, ласкателство и др.)*. В русском языке в таком случае семантически более близок грубо-просторечный фразеологизм *замазывать/замазать рот кому чем* – лестью, подкупами, угрозами принуждать кого-либо к молчанию, заставляя замолчать (ФСРЛЯ 1997: 1: 249).

2.2. Результативность/нерезультативность речевого действия

ФЕ могут характеризовать результативность/нерезультативность речевого действия. Так, сербский фразеологизм *тупити зубе* означает напрасно много говорить, зря тратить слова. В русском языке также существует фразеологизм с соматизмом *зубы* – *чесать/почесать зубы*, у которого словарь не фиксирует сему пустословия: болтать, много говорить, разговоривать (ФСРЛЯ 1997: 2: 366). Актуализируют сему нерезультативности речевого действия близкие по значению в сопоставляемых языках фразеологизмы: серб. *млајићији језиком*, болг. *меља (като празна воденица), неврели некипели*, русск. *звонить (бить, колотить, стучать, молот) языком* – много и зря говорить, болтать. С аналогичным значением в сопоставляемых языках представлены ФЕ с соматизмом *язык*: серб. *чешљати (тупити, трошити)/почешљати језик*, болг. *чеша/почеша си езика*, русск. *чесать/почесать язык* – пустословить, заниматься пустой болтовней. Синонимичными им выступают ФЕ: серб. *у ветјар (говорићи, рећи)*, болг. *приказвам/поприказвам на вятъра*, русск. *на ветер (говорить, болтать)*; серб. *бацати речи у ветар*, болг. *хвърлям думи (говоря, приказвам) на вятъра*, русск. *бросать слова на ветер* – впустую, зря говорить что-либо, без толку. В сербском языке с этим же значением представлена ФЕ *јадати се у ветар*. Однако, по мнению С. Петровић, этот фразеологизм обладает особой экспрессивностью. В нем актуализируется сема крайней необходимости присутствия собеседника с целью отвести перед ним душу. Однако, если такового нет или у собеседника нет желания выслушивать говорящего, боль от переживаний усиливается и остается «невыплаканной». Как отмечает С. Петровић, «одно из значений этого фразеологизма могло бы быть и одиночество» (Петровић 2013: 655).

К этой тематической подгруппе примыкают межязыковые фразеологизмы-эквиваленты, в которых сема «говорить зря, впустую» актуализируется как нереализованное обещание: серб. *обећавајћи/обећајћи (злајна) брда (и долине)*, болг. *обещавам някому златни планини*, русск. *сулить золотые горы* – давать очень щедрые обещания. Ключевым компонентом в этих фразеологизмах с прагматической точки зрения является глагол целеполагания *обещать*. Слишком большие обещания, как правило, не выполняются, из чего следует, что собеседник говорит впустую.

2.3. Способ реализации речевого действия по отношению к адресату

В качестве отдельных тематических подгрупп следует выделить ФЕ, выражающие отношение говорящего к собеседнику посредством речевого воздействия на последнего.

2.3.1. Выражение преувеличенно положительного отношения к адресату

Репрезентативны в рассматриваемом аспекте подгруппы ФЕ, которые в сопоставляемых языках представляют преувеличенно положительное и категорически отрицательное отношение говорящего к собеседнику в аспекте их речевого взаимодействия: восхваление и порицание, – выражая тем самым антонимичные отношения. Восхваление характеризуют ФЕ: серб. *уздицајџи у небеса коџа, ковајџи/исковајџи у звезде коџа*; болг. *превъзнасям/превъзнаса, въздигам/въздигна, възхвалявам/възхваля, хваля някого-нещо до небесата* и русск. *(пре)возносить до небес* – непомерно расхваливать, восхвалять.

2.3.2. Выражение неодобрительных эмоций по отношению к адресату

Это может быть выражение неодобрения, недовольства чаще в форме упрека: болг. *пиша някому нещо на сметката*; русск. *поставить в укор кому-либо что-либо (кого-либо)*; семантика упрека конкретизируется в сербском фразеологизме *обесииџи о нос коме коџа, шџиџа* – упрекнуть кого-либо, что он не обладает достоинствами, качествами другого.

Интенсивность речевого воздействия посредством упреков актуализируется в серб. *набијајџи на нос коме шџиџа*; болг. *тџхам, вра, навирам някому някого-нещо в очите, в носа, в лицето, слагам някому нещо под носа* и в русских просторечных *тыкать в нос, в глаза кому-либо что-либо, чем-либо* – постоянно упрекать, укорять кого-либо в чем-либо, постоянно, назойливо напоминать о чём-либо неприятном.

2.3.3. Воздействие на адресата бранью

Порицание выражается ФЕ, обозначающими брань, ругань. Более высокая степень экспрессивности представлена серб. *на џасје обојке* – испсовати, изружити кога. Синонимичны ФЕ со сниженной окраской: *на мрџиво име, на џасја кола, на џасје ојанке, на џасја џрескакала* – очень резко, грубо, не стесняясь в выражениях (изругать кого-либо); в болгарском и русском языках степень экспрессивности подчеркивают выражения: болг. *вършея трџни на главата на някого; трия/натрия/натривам, тџркам/натџркам, чукам/начукам някому сол на главата, кџлцам сол, лук някому на главата, нарязвам/нарежа някого като кисела краставица, чета/прочета някому конско (евангелие)*; русск. *разделявать/разделить под орех кого, задавать/здать головомойку* – зло и беспощадно ругать, распекать, критиковать за что-либо. В русском языке лексема *головомойка* имеет фразеологически связанное значение «строгий выговор, нагоняй» (СРЯ 1999),

в сербском языке также функционирует ФЕ, образованная метафорическим переосмыслением процесса мытья (головы, ушей) – *оїраїти (исїраїти) коме главу, оїраїти коме уши*, т. е. отругать кого-либо. Сравним русск. *намылить голову (шею) кому* – сделать строгий выговор (СРЯ 1999); *намылить холку* – дать нагоняй, жестоко отругать, разбранить кого-либо (ФСРЛЯ 1997: 2: 14).

Отрицательное воздействие на собеседника бранными словами усугубляется, если его поведение признают предосудительным и он подвергается публичному обвинению или осуждению. Степень воздействия усиливается в таких фразеологизмах, как серб. *дрвље и камење бацаїти (ваљаїти, сїяїти) на коџа*; болг. *хвѣрлям/хвѣрля камѣк, камѣни*, русск. *забрасывать/забросать камнями/каменьями кого* – резко, гневно осуждать, критиковать кого-либо. Отметим, что русский фразеологизм может рассматриваться аналогом отчасти, поскольку, будучи сходным в отношении компонентного состава (бросать камни), русская ФЕ семантически актуализирует сему не только порицания, но несправедливого воздействия на собеседника – зло ругать; обрушиваться с клеветой, со злыми выпадами на кого-либо.

2.3.4. Воздействие на эмоциональное состояние адресата

Отдельная тематическая подгруппа организуется фразеологизмами, отражающими речевое воздействие на собеседника посредством сообщения чего-либо или напоминания о чем-либо, что вызывает эмоционально негативное состояние последнего – расстройство, переживание, волнение и под. Например, сербские безэквивалентные фразеологизмы *пустити муву; пустиїти (меїнуїти) буву у уши (уво) коме* – сказать, сообщить что-либо, что волнует, лишает покоя. Воздействие через напоминание представлено фразеологизмами-эквивалентами: серб. *позлеђивати/позледити ране коме*, болг. *развреждам/развреда (стара, душевна, сърдечна) рана*, русск. *бередить/разбередить (старую) рану, сыпать соль на рану* – напоминать о чем-либо неприятном, болезненном. При этом русский и болгарский языки представляют еще ряд фразеологических аналогов, синонимично выражающих более сильную степень речевого воздействия: болг. *наливам/наля някому отрова в душата*, русск. *бередить/разбередить душу, сердце кому* – волновать, тревожить кого-либо; вызывать тяжёлые воспоминания. Способом речевого воздействия может являться усугубление эмоционально неуравновешенного настроения собеседника, что отражено во ФЕ: серб. *сїяїти/насуїти (додавайи/додаїти, доливайи/долиїти) уље на ваїру*, болг. *наливам/наля масло в огња*, русск. *подливать/подлить масла в огонь*.

2.3.5. Воздействие посредством внушения адресату, его вынуждения к действию

Результативным способом воздействия на собеседника является внушение, на чем акцентируют внимание сербские фразеологизмы:

пунити уши коме – постоянно говорить о чем-либо, внушать что-либо кому-либо; *провлачитити/провући кроз уши коме, шта* – внушать кому-либо что-либо, заставлять кого-либо усвоить какую-либо мысль, прийти к какому-либо убеждению. Эквиваленты этим ФЕ в русском и болгарском языках не представлены в двуязычных сопоставительных словарях.

Результативность способа воздействия убедительными доводами представляют сербский фразеологизм *збијати у ћошак кога* – убедительными доводами вынуждать кого-либо признать что-либо, сделать что-либо. Сравним болг. *притисна някого до стената*, русск. *загонять/загнать в угол; припирать/припереть в угол, к стенке*. Однако в русских и болгарском фразеологизмах семантически акцент в первую очередь сделан на создании сложного, безвыходного положения для собеседника, вследствие чего он вынужден признать что-либо: *припирать/припереть в угол, к стене кого* – ставить кого-либо в безвыходное положение, вынуждая признать что-либо или сделать что-либо (ФСРЛЯ 1997: 2: 148). При этом в другом семантически близком русском фразеологизме – *загонять/загнать в угол, тупик* – сема вынужденного поведения словарем не фиксируется. Сравним: *загонять/загнать в угол кого* – ставить кого-либо в тяжёлое или безвыходное положение (ФСРЛЯ 1997: 1: 241).

2.3.6. Воздействие надоедливим поведением по отношению к адресату

Негативный результат надоедливого речевого воздействия фиксируют фразеологизмы-аналоги с соматическим компонентом *уши*, а в болгарском языке – и *голова*: серб. *ћробити уши коме*, болг. *проглуша някому ушите, надуя някому главата*, русск. *прожужжать (прогудеть, прокричать, протрубить и т. п.) все уши* – надоесть постоянными разговорами об одном и том же. Фразеологический словарь русского литературного языка А.И. Федорова (ФСРЛЯ 1997: 2: 156) подчеркивает высшую степень выражения значения с оттенком пренебрежительности – предельно надоесть постоянными разговорами об одном и том же. В сербском языке ряд ФЕ с соматизмом *мозг* семантически актуализируют сему непрощеных, надоедливых советов: *кљуцајти некога у мозак, (ћо)солијти коме мозак* – досаждать кому-либо, надоедать постоянными излишними советами, давать кому-либо непрощеные, обычно ошибочные советы (Штрбац 2017).

2.4. Речевое взаимодействие собеседников по поводу третьего (-их) лица (лиц)

ФЕ этой семантической подгруппы репрезентируют речевую деятельность по распространению слухов, сплетен, злословия: серб. *млајити језиком кога*, болг. *чешат си езиците*, русск. *чесать языками о ком-либо* – злословить, сплетничать о ком-либо.

Фразеологизмы-аналоги серб. *узети на (своје) речећо кога*, болг. *гриза някому краката, подлоги, подметките, ям някому парцалите*,

кокалите, цървулите; русск. *перемывать/перемыть косточки кому* в сопоставляемых языках имеют семантические нюансы. Так, согласно данным словаря, сербский фразеологизм актуализирует сему начала речевой деятельности такого вида: заняться пересудами, злословием, сплетнями по поводу кого-либо (Трофимкина 2005: 163); один из вариантов болгарского фразеологизма – *ям някому кокалите* – имеет ограниченную сферу употребления: сплетни, пересуды по поводу покойника (РБФС 1980: 306); русский фразеологизм акцентирует внимание на характере протекания речевого действия – сплетничая, долго и с упоением судачить, злословить о ком-либо (ФСРЛЯ 1997: 2: 83). Степень экспрессивности повышается в другом русском фразеологизме – синониме: *(по)точить языки* (во 2-м значении) – изощряться в злословии по чьему-либо адресу (ФСРЛЯ 1997: 2: 309).

Фразеологизмы-эквиваленты (во 2-м значении) серб. *бацајти/бацајтии сенку (сјену) на коџа, шџиа*, русск. *бросать/бросить тень на кого, что* также эксплицируют сему злословия, акцентируя внимание на передаче ложной информации о человеке – чернить, порочить кого-либо. Первым значением для этих ФЕ является «омрачать что-либо» (Трофимкина 2005: 179; ФСРЛЯ 1997: 1: 53), и только в этом последнем значении функционирует болгарская ФЕ *хвърлям/хвърля (тъмна, черна) сянка върху нещo* (РБФС 1980: 504).

3. Репрезентация адресата

В сопоставляемых языках обращают на себя внимание эквивалентные ФЕ библейского происхождения: серб. *бацајти бисер (бисерје) ѓред свиње*, болг. *хвърлям бисер на свине(те)*, русск. *метать бисер перед свиньями* – напрасно говорить о чем-либо тому, кто не способен понять, оценить. В данных ФЕ акцент смещается на оценочный компонент. На первый план выходит характеристика собеседника, который не сможет понять сказанное, поэтому говорящий предпринимает речевые усилия зря. В болгарском языке словарь фиксирует синонимичные фразеологизмы: *поя свиня с кладенчева вода, приказвам на халос, на стените*. В русском языке, наряду с выражением *говорить как будто стене (со стеной)*, которое не фиксируется фразеологическими словарями, однако встречается в речевой практике, присутствует фразеологизм *как об стенку (в стенку, от стенки) горох*, имеющий значение, также характеризующее собеседника, на которого ничего не действует. Упрямство, непонимание, лень адресата в русском языке характеризует ФЕ *хоть кол на голове теши* – что ни говори, как ни старайся что-либо сделать, все бесполезно (ФСРЛЯ 1997: 2: 304) – хотя семантика этой ФЕ не ограничена только речевой деятельностью. Отметим, что в сербском языке функционирует близкая по компонентному составу ФЕ *тесати коме колце на глави*, однако значение фразеологизмов не является тождественным. В сербском языке она обозначает: грубо поступать, оскорблять, обижать (Штрбац 2012(б): 113), что

в большей степени характеризует речевое поведение говорящего, нежели адресата. В болгарском языке словарь не фиксирует ФЕ со сходными компонентами, предлагая в качестве фразеологизмов-аналогов выражения *не (му) увира главата (с три товара дърва), не (му) взема главата, вари го, печи го, той си знае своето, дървото чува ли, та и (той) да чуе* и др. (РБФС 1980: 295).

4. Репрезентация молчания

Одной из значимых составляющих речевого поведения человека является молчание. Оно многозначно: может быть эмоциональным, оценочным, выражать интенции в зависимости от ситуации, например, согласие, укор, упрек, удивление. Поэтому молчание интерпретируется и как невербальный компонент общения, и как особое речевое действие. Так, В.А. Федосов определяет молчание как «особый способ говорения» (Федосов 1992: 92). Как отмечает Б.Ю. Норман, «если принимать молчание за отклонение от нормы, то следует сделать уточнение: сама эта норма носит культурно-типологический и национально-исторический характер. Иными словами, молчание входит в соответствующую систему поведения, и вне ее не может быть расценено правильно» (Норман 2004: 233).

Осознанное, непринудительное молчание обозначают фразеологические эквиваленты: серб. *држайти језик за зубима (на узици) (за зубе, иза зуба)*; болг. *држа си езика зад зъбите*; русск. *держат язык за зубами, на привязи*. Отметим, что русский фразеологизм содержит дополнительные семантические компоненты – осторожное поведение, что поясняет причину молчания: соблюдая осторожность, опасаясь нежелательных последствий, молчать, не говорить лишнего (ФСРЛЯ 1997: 1: 201); или умалчивание, что означает умышленное молчание (СРЯ 1999).

В русском и сербском языке представлены фразеологизмы-аналоги, сформированные на базе общего семантического компонента – *воды* – серб. *држайти воду у усјима* и русск. *набрать в рот воды* – молчать. В отличие от сербского фразеологизма русский, как правило, употребляется в составе сравнительного оборота в прошедшем времени: *будто (словно, точно) воды в рот набрал* – и акцентирует внимание не собственно на процессе молчания, а на лишении способности говорить (будто онемел), на упорном молчании, нежелании говорить. В болгарском языке аналогичной является ФЕ, не содержащая компонент *вода*, – *имам сливи в устата*.

Семантически эквивалентными являются фразеологизмы, обозначающие упорное молчание. Это ФЕ, построенные в сопоставляемых языках по модели сравнения: серб. *ћуштајти као риба*, болг. *мълча като риба*, русск. *молчать как рыба* – совсем ничего не отвечать; долго и упорно молчать. Интересно, что в русском языке функционирует ФЕ *молчать как рыба об лед*. Предположительно, что фразеологизм образовался по-

средством контаминации *молчать как рыба* и *биться как рыба об лёд*. Существует мнение, что влияние на распространение фразеологизма в таком варианте оказал фильм «Свадьба в Малиновке» (СИП). В. Мидер называет результат трансформации ФЕ для достижения комического эффекта антифразеологизмом, или фразеологизмом, не соответствующим норме (См.: Соболева 2015). Синонимичны этим ФЕ фразеологизмы-аналоги: серб. *ћућайћи као мула, као њањ*; болг. *мълча като гроб, като пън, като ибрик*; русск. – *молчать как партизан, как могила*. Обратим внимание, что во всех языках представлен вариант этого фразеологизма – серб. *нем као риба, имајћи рибли језик*, болг. *ням съм като риба*, русск. *нем как рыба*, который характеризует самого говорящего, его особенности, а не поведение в конкретной речевой ситуации: о человеке, из которого не вытянешь ни слова, от которого не возможно добиться нужной информации или который умеет хранить секреты.

При обозначении упорного молчания переосмысление может происходить через сравнение с нежизнеспособным, а, следовательно, лишенным способности говорить объектом: сербск. *ћућайћи као заливен*, болг. *мълчи като заклан*, русск. *молчать как убитый*. Однако если в русском и болгарском языках значение фразеологизма может восприниматься буквально как сравнение с мертвым человеком (болгарский язык конкретизирует, каким образом убит – заколот), то понимание сербского фразеологизма требует дополнительного комментария. ФЕ *ћућайћи као заливен* косвенно реализует сему нежизнеспособности, поскольку одна из версий происхождения фразеологизма отсылает к полному варианту *ћућайћи као (оловом) заливен*, когда в древние времена входы в башню закладывали камнями и заливали оловом, обрекая таким образом пленников на верную смерть (Шипка 2008: 58).

Значение не высказывать вслух своё мнение, свои мысли выражают ФЕ серб. *бијћи куш*, русск. *молчать в тряпочку, в портянку*. Русский фразеологизм эксплицирует компонент молчания и носит просторечный иронический характер. Происхождение ФЕ фиксирует момент невозможности сказать что-либо, поскольку при захвате пленного рот ему затыкали кляпом-тряпкой. Сербский фразеологизм характеризует поведение человека, не называя самого действия. Однако междометие *куш*, входящее в состав ФЕ, означает требование *Молчать!* В болгарском языке словарь не фиксирует эквивалентных или аналогичных фразеологизмов. В форме требования молчать, ничего не говорить в словаре зафиксированы фразеологизмы-аналоги: серб. *Језик за зубе!* болг. *Свивай си езика, устата!* русск. *(По)прикуси язык!*

Представленная систематизация по коммуникативно-прагматическому принципу фразеологизмов, представляющих речевую деятельность носителей языка, является лишь фрагментом сопоставительного исследования фразеологической репрезентации разных аспектов речевой деятельности человека с учетом характеристики способов речевого воздействия

и взаимодействия, целей, степени активности говорящего, экспрессивности и результативности его речевого поведения.

Наличие межъязыковых фразеологизмов-эквивалентов и фразеологизмов-аналогов свидетельствует о сходстве в языковой картине мира славянских народов. Выявленные семантические оттенки при интерпретации ФЕ позволяют актуализировать семы, более значимые в определенных речевых ситуациях для той или иной лингвокультурной общности. В силу своей семантической значимости, многочисленности компонентов и сложности структурной организации это фразеосемантическое поле представляет интерес для структурно-типологического изучения на межъязыковом уровне.

ЛИТЕРАТУРА

- Мальцева Дарья. “Анализ эмотивной фразеологии русского и болгарского языков с компонентами «сердце» и «душа» (на материале газетных СМИ)”. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2017. № 12(78): в 4-х ч. Ч. 4: 106–109.
- Молхова Галина. “Соматични фразеологизми, представящи речевата активност в българския и английския език”. *70 години българска академична лексикография. Доклади от Шестата национална конференция с международно участие по лексикография и лексикология*. София: Академично издателство «Проф. МАРИН ДРИНОВ», 2013. 656 с.
- Норман Борис. “Молчание как способ коммуникации”. *Культурные практики толерантности в речевой коммуникации*. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2004: 231–243.
- Петровић Сузана. „Значења и употреба фразеологизама који садрже лексему ветар”. *Хуманизација универзитета*. Књ. 1 (2013): 648–662.
- РБФС: *Русско-болгарский фразеологический словарь* (ред. Сергей Влахов). М.: Русский язык; София: Наука и искусство, 1980. 584 с.
- СИП: *Справочно-информационный интернет-портал ГРАМОТА.RU – русский язык для всех*: Молчать как рыба об лёд. <http://gramota.ru/slovari/argo/53_7190>. 03.10.2018.
- Соболева Нина. “Влияние особенностей контекста на окказиональное использование фразеологических единиц в рекламных слоганах к фильмам”. *Вестник СПбГУ*. Сер. 9. Вып. 2 (2015): 155–163.
- СРЯ: *Словарь русского языка* (ред. Анастасия Евгеньева). Т.1 – 4. М.: Русский язык, 1999. <<http://feb-web.ru/feb/mas/mas-abc/default.asp>> 05.10.2018
- Трофимкина Ольга. *Сербохорватско-русский фразеологический словарь*. М.: ООО «Восток-Запад», 2005.
- Федосов Виктор. “Русское народное языкознание: основные признаки”. *Studia Slavica Savariensia*. № 1-2 (2013): 198–202.
- Федосов Виктор. “Тема «говорить – молчать» в русском народном языкознании”. *Studia Slavica Savariensia*. № 1(1993): 91–95.
- ФСРЛЯ: *Фразеологический словарь русского литературного языка* (сост. Александр Фёдоров). Т.1 – 2. М.: Цитадель, 1997.
- Хаджиева Е., Манова Р. *Фразеологизмите като културен маркер в българската езикова практика на чужденци*. <<https://naum.slav.uni-sofia.bg/en/lilijournal/2017/14/1/ehadzieva-rmanova>> 28.10.2018.
- Шипка Милан. *Зашто се каже? Нови Сад: Прометеј*, 2008.
- Штрбац Гордана. “Семантичка обележја фразеологизама с лексемом око”. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*. Књ. 37, св. 2 (2012а): 323–335.
- Штрбац Гордана. “Фразеологизми с лексемом глава у српском језику”. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. Књ. LV, св. 2 (2012б): 105–117.

- Штрбац Гордана. “Фразеологизми са значењем радње говорења”. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. Књ. LII, св. 2 (2009): 123–134.
- Штрбац Гордана. “Фразеолошки потенцијал соматске лексике у српском језику (на примеру соматизама језик, ухо/уво, мозак и образ)”. *Јужнословенски филолог* LXXIII, св. 1–2 (2017): 83–113.
- RHSFR: *Rusko hrvatski ili srpski frazeološki rječnik* (red. Antica Menac). T 2. Zagreb: Školska knjiga, 1980.

LITERATURE

- Fedosov Viktor. “Russkoe narodnoe iazykoznanie: osnovnye priznaki”. *Studia Slavica Savariensia*. № 1-2 (2013): 198–202.
- Fedosov Viktor. “Tema ‘govorit’ – molchat” v russkom narodnom iazykoznanii”. *Studia Slavica Savariensia*. № 1(1993): 91–95.
- FSRLIa: *Frazeologičeskii slovar’ russkogo literaturnogo iazyka* (sost. Aleksandr Fedorov). T.1 – 2. Moskva: sitadel’, 1997.
- Khadzhieva E., Manova R. *Frazeologizmite kato kuluren marker v b’lgarskata ezikova praktika na chuzhdentsi*. <<https://naum.slav.uni-sofia.bg/en/lilijournal/2017/14/1/ehadzieva-rmanova>> 28.10.2018.
- Mal’tseva Dar’ia. “Analiz emotivnoi frazeologii russkogo i bolgarskogo iazykov s komponentami «serdtse» i «dusha» (na materiale gazetnykh SMI)”. *Filologičeskie nauki. Voprosy teorii i praktiki*. Tambov: Gramota, 2017. № 12(78): v 4-kh ch. Ch. 4: 106–109.
- Molkhova Galina. “Somatichni frazeologizmi, predstaviaschi rechevata aktivnost v b’lgarskii i angliiskii ezik”. *70 godini b’lgarska akademichna leksikografija. Dokladi ot Shestata natsionalna konferentsiia s mehdunarodno uchastie po kelsikografija i leksikologija*. Sofija: Akademichno izdatelstvo «Prof. MARIN DRINOV», 2013. 656 c.
- Norman Boris. “Molchanie kak sposob kommunikaci”. *Kul’turnye praktiki tolerantnosti v rechevoi komunikacii*. Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 2004: 231–243.
- Petrović Suzana. “Značenja i upotreba frazeologizama koji sadrže leksemu vetar”. *Humanizacija univerziteta*. Knj. 1 (2013): 648–662.
- RBFS: *Rusko-bolgarskii frazeologičeskii slovar’* (red. Sergei Vlahov). Moskva: Russkii iazyk; Sofija: Nauka i iskusstvo, 1980. 584 c.
- RHSFR: *Rusko hrvatski ili srpski frazeološki rječnik* (red. Antica Menac). T 2. Zagreb: Školska knjiga, 1980.
- SIP: *Spravochno-informatsionni internet-portal GRAMOTA.RU – russkii iazyk dlia vsekh: Molchat’ kak ryba ob led*. <http://gramota.ru/slovari/argo/53_7190>. 03.10.2018.
- Soboleva Nina. “Vliianie osobennosti konteksta na okkazional’noe ispol’zovanie frazeologičeskikh edinit v reklamnykh sloganakh k fil’mam”. *Vestnik SPbGU*. Ser. 9. Vyp. 2 (2015): 155–163.
- SRla: *Slovar’ russkogo iazyka* (red. Anastasiia Evgen’ieva). T.1 – 4. Moskva: Russkii iazyk, 1999. <<http://feb-web.ru/feb/mas/mas-abc/default.asp>> 05.10.2018
- Trofimkina Ol’ga. *Serbokhorvatsko-russkii frazeologičeskii slovar’*. Moskva: OOO «Voskok-Zapad», 2005.
- Šipka Milan. *Zašto se kaže?* Novi Sad: Prometej, 2008.
- Štrbac Gordana. “Semantička obeležja frazeologizama s leksemom oko”. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. Knj. 37, sv. 2 (2012a): 323–335.
- Štrbac Gordana. “Frazeologizmi s leksemom glava u srpskom jeziku”. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*. Knj. LV, sv. 2 (2012b): 105–117.
- Štrbac Gordana. “Frazeologizmi sa značenjem radnje govorenja”. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*. Knj. LII, sv. 2 (2009): 123–134.
- Štrbac Gordana. “Frazeološki potencijal somatske leksike u srpskom jeziku (na primeru somatizama jzik, uho/uvo, mozak i obraz)”. *Južnoslovenski filolog* LXXIII, sv. 1–2 (2017): 83–113.

Алина Маслова

ОСОБИНЕ ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ФРАЗЕОСЕМАНТИЧКОГ ПОЉА
«ГОВОРНА ДЕЛАТНОСТ»
(на материјалу словенских језика)

Резиме

У раду се разматра фразеосемантичко поље «говорна делатност» са конфронтативног аспекта на материјалу српског, бугарског и руског језика. Оно укључује низ микропоља са фразеолошким међујезичким еквивалентима и аналогонима који експлицирају и карактеришу систем представа о говорној делатности инхерентан језичкој свести носилаца словенских језика. Истраживање представља класификацију условљену комуниктивно-прагматичким приступом интерпретацији кључног појма «говорна делатност», који претпоставља присуство следећих компоненти: адресант – лице које остварује говорну активност, говорни чин, резултат тог говорног чина, одсуство говорне активности и адресат – лице коме је адресирано или на које је усмерено говорно деловање.

Кључне речи: фразеолошка јединица, фразеологизам, фразеосемантичко поље, говорна делатност.

Стефана Пауновић Родић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику
stefana.paun.rodic@gmail.com

Stefana Paunović Rodić
University of Belgrade
Faculty of Philology
Department of Slavic Studies
stefana.paun.rodic@gmail.com

ЖЕНСТВЕНОСТ У СЛОВАЧКОЈ И СРПСКОЈ ЈЕЗИЧКОЈ СЛИЦИ СВЕТА

FEMININITY IN SLOVAK AND SERBIAN LINGUISTIC IMAGE OF THE WORLD

У раду је представљена когнитивна конфронтативна анализа концепта женствености у словачком и српском савременом језику. Кроз истраживање женствености желели смо да одговоримо на питање *каква је жена* у словачкој и српској лингвокултури, а посредно и на питања *ко је жена* и *шта жена ради* а у контексту истраживања о гендерним¹ стереотипима. Како је женственост сложен концепт,

---

¹ Термин *гендер* преузимамо у складу са ранијим радовима блиске тематике и методологије на српском језику (в. Поповић 2008: 123–150; Стефановић 2011). У нашу савремену лингвистику овај термин, иначе преузет из енглеског језика (енг. *gender*), ушао је, претпостављамо, посредством радова руских лингвиста (Кирилина 1999, 2004; Шкапенко 2006; Янушкевич 2007а, 2007б и сл.), али се с њим срећемо и у блиским радовима на чешком или украјинском језику, на пример (Valdřová 1997, 1998; Adamcová 2010; Kedron 2014 Буяр 2007; Космеда и др 2014) – при чему, наравно, и ови језици познају термин *род* (рус. *род*, чеш. *rod*, укр. *pid*). Употребу термина *гендер* тако можемо правдати с једне стране потребом да се у лингвистичким радовима направи терминолошка дистинкција у односу на граматичку категорију рода, али употребу у српском језику сада већ можемо тумачити и као потребу да се укаже на лингвистичке (лингвокултуролошки, етнолингвистички, когнитивнолингвистички и друге сродно методолошки утемељене) радове који се баве одразом пола/рода у језику, за разлику од радова социолошки или психолошки усмерених код којих доследно примећујемо употребу термина *род/пол* (што се може једноставно проверити на интернет страници COBISS: *Кооперативни онјали библиографски систем и сервис* – <http://www.vbs.rs/scripts/cobiss?ukaz=SFRM&id=1441235548114745>, претраживањем према кључној речи). Како стереотип жене који

конфронтативном анализом утврдили смо из којих се елементата он састоји у обе истраживане лингвокултуре и који се од тих елемената у одабраној грађи издвајају као централни. Анализа је спроведена на речничкој, фразеолошкој и паремиолошкој грађи, на примерима из електронских корпуса савременог словачког и српског језика, као и на резултатима теста слободних асоцијација.

Кључне речи: женственост, гендерни стереотипи, когнитивна лингвистика, словачки језик, српски језик.

The paper presents cognitive confrontational analysis of the concept of femininity in modern Slovak and Serbian languages. Through the research of femininity we wanted to provide answer to the question *what woman is like in Slovak and Serbian linguistic culture*, and indirectly to the questions *who a woman is* and *what a woman does* in the context of verbalisation of gender stereotypes. Since femininity is a complex concept, we determined what elements it included in both investigated cultures by using the confrontational analysis, and which of those elements in the selected material stood out as central. The analysis was conducted by utilising the material taken from dictionaries, phraseology and paremiology, as well as the examples from electronic corpus in contemporary Slovak and Serbian languages and the results of free association test.

Key words: femininity, gender stereotypes, cognitive linguistics, Slovak language, Serbian language.

1.0. Женственост као термин. Појмови *женскости* и *мушкевости*, тј. једнородни идентитет (*one's gender identity*) односе се на то како јединка себе доживљава – као *маскулину* или *феминину*, с обзиром на друштвену конструкцију родног идентитета (Stets, Burke 2000). Под појмовима *маскулиности* и *фемининости* (које Лидија Радуловић у свом овде цитираном раду употребљава паралелно са појмовима *мушкости* и *женскости*) подразумевају се „социјалне и културне конструкције онога што се сматра комплексом особина, карактеристичних форми понашања очекиваних од жена, односно, мушкараца у датом друштву у дато време“ (Radulović 2009: 71). „Теорија социјалне конструкције рода оспорава условљеност социокултурних карактеристика и процеса биолошким разликама, тако да фемининост и маскулиност нису само природне већ конструисане категорије и нераздвојни део родне идеологије патријархата“ (Radulović 2009: 71).

Говорећи о појмовима *мушкости* и *женскости*, морамо скренути пажњу и на другачији приступ овим појмовима, тј. на приступ Торил Моа (Toril Moi) у контексту феминистичке критике. Она у свом чувеном раду *Feminist, Female, Feminine* (Moi 1989) констатује да се појмови *феминизам*, *женскости* и *женскости* користе у најразличитијим значењима и предлаже следећу дистинкцију: феминизам – политички став, женскост (енгл. *femaleness*) – скуп биолошких карактеристика и женственост (енгл. *femininity*) – културолошки дефинисане карактеристике.

У оквиру феминистичке теорије јављају се и ставови према којима су и биолошки и социјални пол културне категорије. Овакво виђење те-

---

ћемо у овом раду испитавати обухвата и појам полности и појам родности, под појмом *гендер* ћемо подразумевати категорију која обухвата у језику и полност и родност.

мељи се на речима Симон де Бовоар (Simone de Beauvoir) чија књига *Le Deuxième Sexe* (срп. *Други пол*), објављена 1949. године, представља основу и срж модерног феминизма, а у којој ауторка каже: „Жена се не рађа као жена, већ то постаје“ (De Bovoar 1982: 11). Моник Витинг (Monique Wittig; Wittig 1993) наставља у истом стилу тврдећи да су жене и мушкарци политичке, а не природне категорије и додаје: „For what makes a woman is a specific social relation to man, a relation that we reviously called servitude, a relation which implies personal and physical obligation as well as economic obligation (‘forces residence’, domestic corvée, conjugal duties, unlimited production of children, etc.), a relation which lesbians escape by refusing to become or to stay heterosexual.“² Овакав приступ даље подржава и Џудит Батлер (Judith Butler). Она интерпретирајући став Моник Витинг образлаже: „In other words, there is no reason to divide up human bodies into male and female sexes except that such a division suits the economic needs of heterosexuality and lends a naturalistic gloss to the institution of heterosexuality“³ (Butler 1999: 143) и додаје: „Hence, for Wittig, we might say, one is not born a woman, one becomes one; but further, one is not born female, one becomes female; but even more radically, one can, if one chooses, become neither female nor male, woman nor man“⁴ (Butler 1999: 144).

С обзиром на тему и циљеве нашег рада овде ћемо појмовима *женскоси* и *женсџивеноси* прићи из угла њиховог конвенционалног, творбеног, лексичког, контекстуалног и концептуалног значења, не обазирајући се на феминистичку терминологију. Изабрани приступ врло јасно открива суштину ових концепата, јер слов. *ženstvo* и *ženskost'* као и срп. *женсџивеноси*, *женскоси* и *женсџиво* већ својим творбеним значењем потврђују⁵ да се управо у језичком концепту женствености одсликава друштвено-културни конструкт пожељног, позитивно вреднованог родног идентита жене као и да појмови *мужевноси* и *женсџивеноси* на концептуалном плану никада не губе везу са *реалним мушкарцем* и *реалном женом* (под којима овде подразумевамо телесну, биолошку полност) јер стереотип мушкарца и стереотип жене чине њихову унутрашњу форму.

У концепту женствености препознајемо све принципе вербализације гендерног стереотипа како их је издвојила Људмила Поповић (2008:

² „Оно што чини жену јесте специфичан друштвени однос са мушкарцем, однос који смо претходно назвали ропством, однос који имплицира личну и физичку, као и економску обавезу (‘принудно пребивалиште’, кулучење у домаћинству, брачне дужности, неограничну производњу деце итд.), однос којег су лезбејке поштеђене одбијајући да постану или да остану хетеросексуалне.“ (превод С. П. Р.)

³ „Другим речима, нема разлога да људска тела делимо на она мушког и она женског пола, осим што таква подела одговара економским потребама хетеросексуалности и што даје сјај природности институцији хетеросексуалности.“ (превод С. П. Р.)

⁴ „Дакле, према Витинг, можемо рећи да се нико не рађа као жена, већ да њоме постаје; али и даље, нико се не рађа женског пола, већ постаје женског пола; али и још радикалније, неко може, уколико одлучи, да постане било женског или мушког пола, жена или мушкарац.“ (превод С. П. Р.)

⁵ В. Пауновић Родић 2016.

124–133): принцип гендерне идентификације – све жене треба да буду женствене, принцип гендерне диференцијације – што приличи женама не приличи мушкарцима, принцип гендерне улоге – жена као негова-тељица и принцип гендерне идеологије – женственост се остварује у браку кроз материнство.

1.1. Женственост као друштвено-културни конструкт. Култ истинске женствености (*The Cult of True Womanhood – piety, purity, submissiveness, and domesticity*) неки аутори везују тек за прву половину деветнаестог века, тврдећи да је изникао између 1820. и 1860. године, те да је предста-вљао скуп атрибута на основу којих је жена процењивала саму себе и била процењивана и вреднована од стране других, а обухватао је побож-ност, чистоту, подређеност и посвећеност породици (Welter 1966). У немач-ком се у овом смислу, као домени деловања жене, користи израз тзв. *йпри К*: *Kinder – Küche – Kirche* (деца, кухиња, црква; Paletschek 2001) или у широј верзији *йеј К* као одговор на питање *щйа йрава домаћица све йтреба да има у кућу*: *Kammer, Kinder, Küche, Keller, Kleider* (шпајз, децу, кухињу, подрум, одећу; Sailer 1810: 100) и ови појмови представљају сим-боле друштвено конструисане женствености. Ипак, култ женствености свакако води порекло још од култа даме или лепе госпе (који се још у средњем веку развио из култа Богородице) као незаобилазног елемента култа средњовековног витеза (Хојзинга 1974: 98–101).

У словачком је за „девојачку срећу“ потребно пет П (слов. *pät' p*), тј. потребно је да буде: *poctivá, pekná, pracovitá, peňazitá, pobožná*, тј. чедна, лепа, вредна, богата и побожна (Zátarecký 1975: 48; уп. лат. *Sit pia, pulchra, potens, pudica, pruden*).

У српској фолклорној грађи женственост није на овај начин једин-ствено вербализована, али појединачни примери указују на то да се и у српској традицији вреднују сличне женске особине: *Адамско кољено (каже се за врло йошйену жену)* (Караџић 1969: 1)⁶ – чедност; *Бијеле руке йућ посао милују (у коџа су бијеле руке, знак је да не ради радо, йако нищйа и нема, неџо мора йућ йосао радишйи, да се храни? Ја мислим да се ово највише говори за жене и за ђевојке)* (Караџић 1969: 12), *Радљивој ђевојци у брзо свайови* (Караџић 1969: 269) – вредноћа; *Бој се најйрије Боџа па мужа (савјетй ђевојци кад се удаје)* (Караџић 1969: 21) – побожност и послушност; *Ђевојку лице удаје* (Караџић 1969: 73), *Лијејој ђевојци срећа не мањка* (Караџић 1969: 170) – лепота; *Мираз ђевојку удаје* (Караџић 1969: 178) – богатство.

Једина разлика коју смо приметили јесте та да се у српској традицији женска лепота може и негативно тумачити: *Боље је мало слијеја но йрем-ноџо лијеја* (Караџић 1969: 24), јер *Ко има лијеју кућу и лијеју жену, није џосйодар од ње* (Караџић 1969: 139), *Лијеја али слијеја (кад је жена или*

⁶ Касније ћемо видети да се колокацијом срп. *поштена жена* као и слов. *počestná žena* заправо указује на чедност, невиност, тј. полну неактивност и верност у браку.

ђевојка лијеја, али нејошћена) (Караџић 1969: 169), *Лијеје коло воде, а ружне кућу куће* (Караџић 1969: 169), *Ушима, а не очима, ваља се жениши* (*ваља слушаши шћиа људи мисле и зворе о ђевојци и о њезину роду*) (Караџић 1969: 339).

И у словачком и у српском корпусу добре особине девојке издвојене су према томе шта од ње очекује будући младожења или његова породица па су њихове жеље и прохтеви мерило у које би девојка требало што боље да се уклопи да би се лакше (и брже) удала те тако остварила „своју срећу“, тј. ушла у брак који ће јој омогућити да се оствари као мајка и изрази своју женственост у потпуности.

Женсџвеносџ као и *мужевносџ* су концепти конструисани с обзиром на животни период (полне) зрелости жене и мушкарца. У складу с принципом гендерне идеологије, од жене се очекује да своју зрелост проведе уз мушкарца, у браку а такође се очекује (скоро подразумева) да ће у том браку родити децу (најбоље мушку, в. срп. *вишћина*), тј. да ће се остварити као мајка (Поповић 2008: 126; Стефановић 2011; Radulović 2009: 156 и др.). Жена, дакле, традиционално у породици остварује своју *женсџвеносџ*, кроз улогу мајке и супруге.

2.0. Женственост у описним речницима словачког и српског језика. *Женсџвеносџ* се у речницима словачког и српског језика дефинише на следећи начин:

1) у речницима словачког језика: *ženstvo* – скуп особина, одлика (обич. физиолошких, телесних, полних) типичних за жену, уз пример: *Bohovia dali mi slávu, bohatstvo i moc, ale vzali mi ženstvo* (фиг.) у значењу „не могу да имам дете“ (SSJ); и као *ženskost* – скуп особина, одлика типичних за жену (пре свега „*jemnost, citovost, pôvab*“) (SSJ);

2) у речницима српског језика: *женсџвеносџ* = *женскосџ* (РМС II: 29), *женскосџ* = *женсџвеносџ* – битне особине жене: женска привлачност, осећајност, нежност (РМС II: 29); духовне женске особине (нежност, љупкост, скромност и сл.), женске дражи, женска допадљивост (РСАНУ V: 347); *женинсџиво* 2. женске одлике, женственост (РМС II: 27). У српском језику се чак речју *женсџиво* упућује на 1. женскост, женственост, али и на жене уопште: 2. зб. жене, женски свет (РМС II: 29).

Као што можемо видети на основу речничких дефиниција, *џиџичној жени* приписују се слов. *jemnost, citovost, pôvab*, тј. срп. *нежносџ, осећајносџ* и *џривлачносџ* (*љуџкосџ, доџадљивосџ, женске дражи*), а у речницима српског језика још и *скромносџ*. Ако изузмемо *скромносџ*, која се јавља само у речнику српског језика, наша је претпоставка да се, што се тиче осталих примера, ради о истим особинама а то ћемо и доказати. На основу лексикографских дефиниција, етимшке анализе, као и анализе колокабилности ових апстрактних именица (по потреби и придева којима се приписују њима именоване особине) у електронским корпусима словачког и српског језика, доћи ћемо до описа ових именица семантичким метајезиком и утврдићемо да се у контексту женствености именице

слов. *jemnost'* и срп. *нежности*, слов. *citovost'* и срп. *осећајности*, као и слов. *rôvab* и срп. *їривлачности*, *љуїкостї* и *женске дражи* односе на исте особине.

Именице слов. *jemnost'*, *citovost'*, *rôvab* и срп. *нежности*, *осећајности* и *їривлачности*, *љуїкостї*, деадјективи су настали суфиксом *-ost'/-ost*, одн. нултим суфиксом (слов. *rôvab*) од придева слов. *jemnú*, *citovú*, *rôvabnú* и срп. *нежан*, *осећајан*, *їривлачан*, *љубак*. Овако изграђене апстрактне именице (транспозиција) настају из потребе говорника да именује особину као такву или из потреба синтаксичког контекста (у нашем случају је то речничка дефиниција). Овакве именице обично се граде од квалификативних придева (ређе од односних, нпр. слов. *ženský* – *ženskost'*, срп. *женски* – *женскостї* и др.) те представљају индиректно средство за изражавање особине (директно ће се изразити придевом), али се такође дешава да се код оваквих именица лексикализују и друга значења (слов. *starost'*, *hlúpost'*, *vlhkost'*, срп. *влажности*, *їлуїостї* и др.) (Клајн 2003: 178–181; Furdík 2004: 100; Копривица 2006: 111–123, 128–137; Марић 2012: 98; Horecký a kol. 1989: 103–111; Buzássyová 1993).

Да бисмо утврдили на које се особине односе слов. *jemnost'*, *citovost'*, *rôvab* и срп. *нежности*, *осећајности* и *їривлачности*, *љуїкостї*, *драж* на основу грађе из Словачког националног корпуса (SNK, верзија prim-7.0-public-all), Корпуса савременог српског језика (верзија SrpKor2013) и корпуса srWaC v 1.2 (Serbian Web) анализираћемо колокације у редоследу X + испитивана именица (слов. *jemnost'*, *citovost'*, *rôvab* и срп. *нежности*, *осећајности* и *їривлачности*, *љуїкостї*, *драж*) и то да је X придев, при чему су нас нарочито занимале колокације с придевима слов. *ženský* (ређе *dievčenský*) и срп. *женски* (ређе *девојачки*) и сл. као и с придевима слов. *mužský* (ређе *chlapský*) и срп. *мушки* и сл.⁷, јер у таквим спојевима видимо категоријално приписивање наведених особина особама женског или особама мушког пола те ћемо уједно проверити и то да ли се и које од ових особина у анализираном језичком материјалу издвајају као категоријално диференцијалне и зашто.

Кренућемо од именица слов. *citovost'* и срп. *осећајности* јер претпостављамо да је код њих међујезичка семантичка разумењеност (фазичност)⁸ најмање изражена.

2.1. *Citovost'* vs. *осећајност*. Слов. *citovost'* у речнику се дефинише као присуство осећања, емоција, као способност за остваривање емотивних односа или као способност да се изразе осећања, емоције (SSSJ), али и као осетљивост (SSJ).

⁷ У словачком и српском језику релациони атрибути (слов. *ženský*, *dievčenský*, *mužský*, *chlapský* и срп. *женски*, *девојачки*, *мушки* и сл.) долазе непосредно испред именице, јер је њихова спојивост најужа (Пипер и др. 2005: 100; Ološtiak, Ivanová 2013: 50–51; Kačala 2013:122) што оправдава схему по којој смо издвајали примере.

⁸ О термину фазичности (разумењености, разливености, нејасности, мекоћи, савитљивости, градуелности и сл.; енгл. *fuzziness*) в. Lakoff 1973; Радовановић 2009, 2015.

Osehajnosť се у речницима српског језика дефинише слично: као особина онога који је осећајан, онога што је осећајно, чувственост, емотивност: (ЈРМС 2007: 889; РМС IV: 205).

Словачко *cítit'* води порекло од старочешког *cútiti* које се изводи из прасловенског **ot-jutiti*, одн. из **jutiti* и блиско је литванском *jausti* са значењем *osehaũiu* (Králik 2015: 95).

У српском је *osehaũiu*, *osehajjan* у вези са *seĩũũũũ se* које се изводи из индоевропског корена **soi-to* (у литванском *saisti*, *saičiu* са значењем *ĩproriũũũũ*, у старонордијском *sĩða* са значењем *чарам*, у келтском *hud* је *чаролија*), те се по тумачењу П. Скока прасловенско значење развило из магије (у вези с прорицањем, чарањем) и преко терминологије вештица ушло у општи говор (Skok III: 252).⁹

У оба језика ове се именице односе на особину онога који је *citový*, тј. онога који је *osehajjan*, одн. на особину онога који је способан да осећа, који много, снажно осећа, фин, осетљив и особину онога који изражава осећаје, осећања, емоције (уп. РМС IV: 205 – *osehajjan*, *osehajnosť* и SSJ, SSSJ *citový*, *citovost'*).

У Словачком националном корпусу (SNK) именица *citovost'* јавља се укупно 856 пута. Међу нејфреквентнијим се јавља колокација с придевом *slovanský* (фрекв. 71; $\approx 8,29\%$)¹⁰. На тринаестом месту по фреквентности је и колокација *ženská citovost'* (фрекв. 7; $\approx 0,82\%$).

Синтагма *mužská citovost'* појавила се само у једном примеру (фрекв. 1; $\approx 0,12\%$) чак и онда када смо истраживање проширили и на случајеве када компоненти *mužský* и *citovost'* нису у непосредној близини:

ĚBad1: *Zauzlený muž je výraz, který sa prvý raz objavil roku 1977 v románe Le2 od Dánky Herdisy Moellehave. Sugeruje uzol na kravate, znak*

⁹ У вези са односом између сећања и осећања интересантни су неки филозофски приступи. Истакли бисмо, на пример, теорију осећања Аристипа из Кирене, Хјумово писање о емоцијама у контексту скептицизма, али и когнитивистичке приступе емоцијама (в. нпр. Kišjuhas 2015: 135–154). Аристип је такође први теоретичар (егоистичког) хедонизма (уп. с Епикуровим хедонизмом), по чему је вероватно и најпознатији, али нас овде занима нешто друго – његов приступ емоцијама у епистемолошком контексту. Аристип је сматрао да опажање сведочи само о нашим сопственим стањима те да се наше знање тиче само промена у нашем сопственом бићу а осећања којима сазнајемо сопствена стања увек су истинита (Uzelac 2003a: 77). Тако постоје пријатна, непријатна и средња стања: оно што доводи до задовољства је добро, оно што изазива незадовољство је лоше а све остало је индиферентно (Uzelac 2003a: 77–78; уп. са поделом емоција на пријатне, непријатне и емоције са двоструком валенцом у Kosanović 2016). Према Д. Хјуму људски разум садржи само опажаје (перцепције) који се деле на утиске (импресије) и идеје, при чему су утисци осети, афекти и емоције које настају у нашој души а идеје су њихови одрази у мишљењу и расуђивању и главна разлика између осећања и мишљења своди се на интензитет: осећати значи имати јаче доживљаје, а мислити значи имати слабије доживљаје (в. Uzelac 2003b: 566–568; Kišjuhas 2015: 21–23). Ове и сличне приступе унеколико оправдава семантичка трансформација из *seĩũũũũ se* у *oseĩũũũũ*.

¹⁰ Овај податак интересантан је у контексту истраживања етничких стереотипа у језичкој слици света Словака и Срба. У корпусу SrpKor 2013 колокација *словенска осећаносť* јавља се само два пута ($\approx 0,63\%$). Ипак, овде треба узети у обзир и разлике у обиму корпуса, жанровским карактеристикама текстова и другим карактеристикама корпуса словачког и српског савременог језика.

usporiadaného tradičného muža, a súčasne citový uzol. Mužskú citovosť zápasiacu s prekážkami konvencii a komplexov. Zauzlený muž «je katalóg najhorších mužských stereotypov: je posadnutý súperením, pripútaný k duševnej a sexuálnej výkonnosti, citovo poznačený, sebavedomý, agresívny, alkoholik, neschopný zasadiť sa o druhých...

На интернет мрежи смо такође проверили spoj *mužská citovosť* (у свим падежним облицима) и нисмо пронашли ниједан пример. Ову колокацију у словачком језику не бисмо уврстили у немогуће, већ бисмо рекли да се ради о најнижем степену испољавања колокацијског афинитета (в. Дражић 2014: 157) на основу чега можемо закључити да је у словачкој језичкој слици света осећајност за мушкарце чак непожељна особина. У прилогу оваквом закључку говори и шири контекст тог једног примера који управо мушку осећајност повезује с борбом против конвенција и комплекса.

У раширеном претраживању корпуса словачког језика пажњу нам је скренуо пример у којем се у истом контексту јављају именица *citovosť* и придев *mužný* (срп. *мужеван*) који се у речницима дефинише као онај који има изражене позитивне особине мушкарца (KSSJ; SSJ). Овај јединствени пример управо говори о томе да се „чишћењем“ од осећајности постаје мужеван:

ЕВad1: *Jeho zúrivé hľadanie mužskosti... vyvolalo túžbu očistiť sa od všetkej citovosti a stať sa úplne mužným objektom, celistvým človekom – čo bolo možné až vo chvíli sebazničenia, vo chvíli smrti.*

У Корпусу савременог српског језика (SrпKor2013) именица *осећајност* јавља се 318 пута, од чега с придевом *женски* укупно три пута што је приближно 0,94%, а у корпусу srWaC именица *осећајносћ* се јавља 888 пута од чега чак 11 пута с придевом *женски* што је приближно 1,2%.

Споја *мушка осећајносћ* у Корпусу савременог српског језика нема, али скрећемо пажњу на то да се *мушка осећајносћ* посредно јавља у контексту женске осећајности. У корпусу srWaC овај spoj се јавља два пута.

На интернет мрежи ову синтагму (претраживали смо такође све падежне облике) пронашли смо у више примера. Примере наводимо изворно, без правописних или других исправки:

Мушка осећајност (у наслову);¹¹ ... *a ne vidim problem da žena, ako je nezadovoljna, to kaže nego sve vole da pišu između redova i misle da su dobre spisateljice i još očekuju da to neko čita, a sa obzirom da мушка осећајност latentna – teško...;*¹² У овом Рафаеловом сликању Мадоне *ѵоѵајно се осећа мушка осећајносћ, мушка заљубљеносћ и ѵохоѵа...*¹³ ... *skoro uvek su nam potrebne reci kao potvrda osecanja, a njih uglavnom ne dobijamo, jer muska osecajnost uglavnom ostaje precutana i kroz reci neiskazana.*¹⁴ *Erekcija je*

¹¹ <http://wannabemagazine.com/muska-osecajnost/> и <http://www.krstarica.com/zivot/muskarci/muska-osecajnost/>

¹² <http://forum.krstarica.com/showthread.php/289979-Zasto-zene-varaju>

¹³ <http://dodjividi.informe.com/forum/post3971.html>

¹⁴ <http://www.sanjalice.com/forum/viewtopic.php?f=2&t=11548&start=15>

jedna od posebnih događaja u telu, u kojoj su uključena sva muska osećajnost, telesni sastavi, srce i mozak, ako to zataji može unistiti erekciju.,¹⁵ muska osećajnost i tuzna pesma...do fajronta...i tako «nasa boemska»;¹⁶ ...muškarci koji su izražavali ovaj razvoj muške osećajnosti ne samo retorikom koja je pratila te otvorene političke akcije...;¹⁷ Kada bi roditelji bili svesniji muške osećajnosti, mogli bi da promene stav koji imaju prema svojim sinovima.,¹⁸ Zdrava ljubav se neprestano klacka između nesaglasja u ženskoj i muškoj osećajnosti,¹⁹ ...volim zene, ali ne volim iluzije o njihovoj vanrednoj osećajnosti versus muske osećajnosti.²⁰ U maniru najboljih svetskih pisaca mlađe generacije, koji, ne stideći se autobiografskih detalja, iskreno progovaraju o sebi i svom životu, kroz svoju literaturu otkrivaju jednu posve novu mušku osećajnost, Aleksandar Bečić u svom romanu prvencu ispisuje svoj životni put.,²¹ Puno ljudi (posebno zene) cini mi se da cesto zigosu 'tzv preteranu musku osećajnost', 'tzv preteranu romantiku', 'preteranu zaljubljenost', 'preteranu ljubav', a posebno u sklopu toga tu famoznu...tzv 'patetiku'.²² Sasvim neobično za jednu pop grupu, New Order su pop umetnici sa stavom prema svetu, poete sa багажом ukletosti pod miškom, grupa čija je naizgled trivijalna muzika prožeta romantičnom muškom osećajnošću koja priziva visoke vrednosti najbolje književnosti.²³

На основу представљене анализе можемо закључити да осећајна особа има *својој способности да изрази, покаже леће емоције (при чему су иле леће емоције у случају особа мушкој пола еројски коноширане, док ио са особама женској пола није случај), оне које ће чинити да се дружа особа поред ње осећа добро, али иио иако може да осеи, иј, да емоиивно одреаује и на позитивне и на негатиивне емоције или дражи. У смислу реакција на негативне емоције, овде се поклапају значења придева срп. осеиљив и осећајан, одн. слов. citlivý, citový. Придев слов. citlivý и срп. осеиљив у контексту емоција пре везујемо за реакцију на негативне емоције (или дражи), под којима подразумевамо оне које од којих се осећамо лоше, које нас повређују, угрожавају (срп. осеиљив на бол, зуб је осеиљив на хладно, осеиљиво месіо, осеиљив на промену времена и сл. значи да то смеиа, не ирија или у словачком нпр.: citlivý na kritiku, citlivý na teplo, citlivý na zmenu počasia, фразема citlivé miesto означава непријатну ствар, в. KSSJ и др).*

У Словачком националном корпусу (SNK) од 8428 примера у којима се јавља именица *citlivosť*, 23 примера ($\approx 0,27\%$) је с придевом *ženský* у

¹⁵ <http://biljnicajevi.blogspot.rs/2014/08/cajevi-za-potenciju.html>

¹⁶ <http://poezijasg.com/PHP-Nuke/modules.php?name=News&file=article&sid=1273>

¹⁷ <http://www.womenngo.org.rs/sajt/sajt/feministicka94/sirena/sirena35.htm>

¹⁸ http://www.vreme.com/arhiva_html/523/01.html

¹⁹ <https://zatvorenosrce.wordpress.com/2017/03/01/u-cemu-je-sustinska-razlika-izmedu-muske-i-zenske-ljubavi/>

²⁰ <http://www.haoss.org/t353-muskarci-varaju-zbog-sexa-a-zene-zbog-ljubavi>

²¹ http://www.delfi.rs/knjige/10919_svi_nasi_razvodi_i_ostale_porodicne_ponce_knjiga_delfi_knjizare.html

²² <http://www.ana.rs/forum/index.php?topic=142806.240>

²³ <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1333117>

колокацији *ženská citlivosť*, а нема ниједног примера у којем би се осетљивост приписала особама мушког пола.

Исто истраживање спровели смо и у Корпусу савременог српског језика (SrpKor2013) – ту се именица *osetľivosť* јавља 840 пута и од тога, практично само у једном примеру ($\approx 0,12\%$) с придевом *женски* (извор: poli061027.txt). Нема примера са придевом *мушки*. У корпусу srWaC именица *oseťľivosť* се јавља 4923 пута при чему спојева с придевима *женски* и *мушки* нема.

Дистрибуцију синтагми слов. *mužská citlivosť* и срп. *мушка осетљивост* проверили смо и директно на интернет мрежи (у свим облицима) и тамо смо пронашли 9 примера са словачких интернет страница и 12 примера са интернет страница на српском језику, при чему се у примерима из оба језика говори о мушкој осетљивости нешто чешће у физичком смислу било у контексту здравствене осетљивости или осетљивости на телесне, еротске дражи.

Можемо закључити да се у контексту женствености слов. *citovosť* и срп. *осећајносћ* односе на *сћособносћ жена да њокажу и доживе љријајине емоције и да их је лако емоћивно њовредити, њј. да су емоћивно осетљиве* о чему говоре и следећи примери:

Nadarmo sa nehovori, že žena je citlivá, precitlivená. Sme citové osoby, prežívate všetko viac.;²⁴ *Veoma je osećajna i odana onom koga poštuje i voli, pa ju je lako povrediti.*;²⁵ *Ali jako su osećajni, pa ih je zbog toga lako povrediti.*²⁶

2.2. Остало нам је да упоредимо лексичко-семантички потенцијал именица *jemnosť* и *рôvab* и срп. *нежносћ* и *љривлачносћ*. У словачком језику постоје именице *nežnosť* и *прітаљливосћ* које би се према речничкој дефиницији и етимологији могле чинити адекватнијим еквивалентима срп. *нежносћ* и *љривлачносћ* од оних које је словачки лексикограф одабрао да дефинише типичне женске особине: *jemnosť* и *рôvab*, те нас занима да истражимо зашто је тако учинио.

Примећујемо притом да су слов. *jemnosť* и *нежносћ*, као и *прітаљливосћ* и *рôvab* скоро апсолутни синоними што произилази из њихове речничке дефиниције. У словачким речницима се за оба значења придева *nežný* у опису наводи и *jemný*, као што се за именицу *рôvab* именица *прітаљливосћ* што је по Д. Шмелёву најбољи показатељ синонимности (Шмелёв 1973: 118).

У контексту женствености чак о овим именицама можемо говорити и као о апсолутним синонимима, јер код ових придева примећујемо да често долази до семантичке неутрализације. Под *семантичком неутрализацијом* подразумевамо појаву при којој два синонима (блискозначнице), под утицајем контекста, постају истозначнице (Драгићевић 2007: 256;

²⁴ <http://slavkagubova.blog.sme.sk/c/320825/co-robi-zenu-zenou.html>

²⁵ <http://forum.krstarica.com/showthread.php/7370-Sta-mislite-o-RACICAMA/page5>

²⁶ <http://www.srbijadanas.com/clanak/lepite-se-za-pogresne-partnere-numerologija-cevam-reci-u-cemu-je-stvar-20-07-2016>

Апресян 1995: 239–243).²⁷ Да бисмо ову тврдњу додатно поткрепили истражили смо у електронским корпусима, али у другим изворима, примере у којима се ове именице појављују заједно. Анализирајући придеве са значењем људских особина, Рајна Драгићевић указала је на честу употребу готово апсолутних синонима у напоредним саставним конструкцијама с циљем наглашавања неке особине (Драгићевић 2001: 245; у контексту синонимије в. Драгићевић 2007: 257). Навешћемо неке примере:

а) *jemnosť* а *nežnosť*:²⁸ *SME5/11: Skrytú jemnosť a nežnosť našej utajenej záľuby v demokracii treba maskovať krutými; SME8/03: Nastupuje jemnosť a nežnosť.; KOR2003/05: Asi pre mnohých z vás znamenajú anjelský výraz krásy a stelesnenie jemnosti, nežnosti a šarmu.; ASP2002/01: Potom ju Diego podržal v náručí, kolísal ju, pohládzal ako mačku, do ucha jej šepkal ruženec tajných slov, s jemnosťou a nežnosťou, o ktorých som nikdy nemyslela, že v ňom môžu byť.; KStol: Alebo ju možno zmiatla jemnosť a nežnosť jeho hlasu, to, ako mu na nej záležalo.; PJobl: Treba povedať, že mnohokrát toto rebelantstvo najmä u dospievajúcich chlapcov je kontestáciou proti ženskému svetu, ktorý ich obklopuje i proti nežnosti a jemnosti, ktoré im predstavujú matky, učiteľky a vychovávateľky.;*

б) *pôvab* а *príťažlivosť*:²⁹ *HMell: Uchvacujúce čaro toho stáleho počasia však obdarúvalo novými pôvabmi a príťažlivosťou nielen vonkajší svet, lež dotýkalo sa aj duše, najmä za tichých a pokojných podvečerných hodín; vtedy pamäť začína tvoriť kryštály spomienok tak, ako sa čistý ľad tvoriť zväčša za mlkvyh súmrakov.; KSL1956/08: Ponúkame vám na prehliadku a poznanie nielen hodnoty, ktoré sme dostali do vienka, ako hory, doliny, jaskyne, jazerá, rieky a potôčiky, ale aj výsledky súčasných ľudských zásahov do prírody, ktorými obohacujeme, rozmnožujeme jej krásu, pôvab a príťažlivosť.; NKra1: A práve príťažlivosť a pôvab Červenkových prác tkvie v prepojenosti, dvojpólovosti či dialógu dvoch inštancií toho istého subjektu, v spojení básnický zaujatej interpretácie s temer vizionársky osvieteným pohľadom na detail...; JLeč2: Za tie roky si tak zvykla, že telesné útrapy vôbec nepovažovala za zaťažkavacu skúšku; v jej živote sa striedali momenty útočiska do vlastnej ulity so zlatým prachom pôvabu a príťažlivosťou.; KSL1966/04: O jej pôvab a príťažlivosť sa postarala príroda najkrajšej juhozápadnej časti.*

2.2.1. *Jemnosť* vs. *нежності*. У словачком језику именица *neha* користи се од 19. века (вероватно од времена националног препорода) и претпоставља се да је преузета из руског *нега* које, као и срп. *нега*, потиче од прасловенског **něga* што се даље изводи из ие. **neig^u*- са значењем *ұрайи*

²⁷ О подели синонима на истозначнице и блискозначнице в. Драгићевић 2007: 245.

²⁸ У Словачком народном корпусу именице *nežnosť* и *jemnosť* јављају се у различитом редоследу једна поред друге у напоредним конструкцијама (спојене зарезом или саставним везником слов. а) чак у 53 примера. Навели смо само првих шест примера као илустрацију и како нам их је програмски понудио SNK.

²⁹ У Словачком народном корпусу именице *pôvab* а *príťažlivosť* јављају се у различитом редоследу једна поред друге у напоредним конструкцијама (спојене зарезом или саставним везником слов. а) у укупно 17 примера, а овде наводимо само 5.

па се претпоставља развој значења *īraiīi*, *kuīaiīi* > *stīaraiīi se / brīnuīīi* > *īokaizivaiīi nežnosīī* (Králik 2015: 383–384; Skok II: 529–530). У савременом словачком и српском језику *nežnosť / nežnosť* је 1) особина онога који је нежан и онога што је нежно и 2) нежно поступање, љубав, пажња (уп. РМС III: 685 и SSJ).

Придеви слов. *nežný* и срп. *нежан* имају скоро еквивалентне речничке описе који се већином ослањају на дефинисање помоћу синонима: пажљив према некоме, љубазан, осетљив, фин, слаб, онај који изражава благод, доброту или који се (изгледом) чини благ (слов. *jemný, slabý, citlivý, láskavý* и др.) (уп. JPMC 2007: 811; РМС III: 684 и SSJ, KSSJ, SynSS).

У савременом српском језику немамо лексему која би по семантичком обухвату или етимологији одговарала слов. *jemnosť*. Словачки придев *jemný* користи се од 18. века и изводи се из прасловенског *jьmьnъ што је изведеница од псл. *jьmati првобитног значења ‘узимати’, дословно ‘онај који се лако бере, узима’ (уп. слов. *príjemný*, срп. *пријатан*) (Králik 2015: 243). Из исте основе изводи се глагол слов. *mat’* и срп. *имаи* – ‘има се оно што се узме, држи у руци’ (v. Králik 2015: 349; Skok I: 716). У речнику савременог словачког језика (SSSJ) *jemnosť* се дефинише као: 1) особина онога што се састоји из малих, ситних делова или онога што је на површини глатко, нежно; 2) особина онога што има мали интензитет или особину изражену у мањој мери; особина онога што на чула делује пријатно, лагодно; 3) веома добар квалитет, деликатност; 4) веома добар квалитет; 5) ситан детаљ (обично у уметничком делу), финеса; 6) особина онога што или онога који добро разазнаје детаље; 7) уљудно, понашање, племенитост, углађеност.

Да бисмо утврдили на које се то људске (*женске!*) особине односи именица *jemnosť* и да ли су то исте оне особине на које се указује именицама *nežnosť* и срп. *нежност* поново ћемо прибећи анализи колокабилности ових именица у електронским корпусима. Пре свега ћемо пратити да ли се у примерима говори о физичкој или психичкој особини.

Именица *jemnosť* у SNK јавља се 2407 пута и од тога с придевом *ženský* 25 пута ($\approx 1,04\%$), с придевом *dievčenský* 4 пута ($\approx 0,17\%$), *ľudský* 3 пута ($\approx 0,12\%$), *mladický* 2 пута ($\approx 0,08\%$), *chlapský* један пример ($\approx 0,04\%$).³⁰ Именица *nežnosť* се у SNK јавља 3795 пута и од тога с придевом *ženský* 10 пута ($\approx 0,26\%$). Веома су фреквентне колокације с придевима *materinský* 29 пута ($\approx 0,76\%$) и *otcovský* 16 пута ($\approx 0,42\%$) што тумачимо као последицу етимологије. Видимо да се именица *jemnosť* у корпусу чешће јавља уз придев *ženský* него именица *nežnosť*, што може бити довољан разлог да словачки лексикограф одабере баш њу. Анализирајући ове примере, приметили смо да се именица слов. *nežnosť* искључиво ко-

³⁰ Такође смо приметили високу фреквенцију колокација ове именице са заменицама слов. *jej* (27 примера) и *jeho* (24 примера), али овде је реч о приписивању особине конкретної особи или ствари, али не и категоријалну особину мушкараца или жена те их нисмо детаљније анализирали.

ристи у значењу духовне особине, док се придевом слов. *jemnost'* указује и на физичку крхкост и осетљивост.

У електронском корпусу српског језика SrpKor2013 именица *нежности* јавља се укупно 931 пута, од тога се колокација *женска нежности* јавља два пута (фрекв. 2; $\approx 0,21\%$), а *мушка нежности* у једном примеру (фрекв. 1; $\approx 0,11\%$):

Од два пронађена примера, први јасно говори о нежности као о духовној особини, док се у другом примеру нежност може двојачко тумачити.

У корпусу srWaC именица нежност се јавља 2687 пута и од тога има 6 примера с придевом *женски* ($\approx 0,22\%$) и сви ови примери говоре о женствености као о духовној особини, осећајности, а примера с придевом *мушки* нема.

Више примера у којима се под женском нежношћу подразумева физичка грађа пронашли смо директно на интернет мрежи и то најчешће у контексту моде, нпр.:

Valentino kolekcija se može opisati kao svojevrsno putovanje kroz vreme, vekovima unazad, u svrhu istraživanja delikatne ženske nežnosti.;³¹ *Donji veš Lisa Fashion bogatim vezom, elastičnom čipkom i cvetnom šarom naglašava žensku nežnost i eleganciju.*;³² *Tako Armanijeva kolekcija za proleće/leto 2008. obiluje laganim haljinama koje ističu žensku nežnost i gracioznost.*;³³ *Prave fashion dame znaju da nose ovaj muški komad garderobe, koji ako se pravilno iskombinuje, može da naglasi žensku nežnost i sofisticiranost.*³⁴

Након анализе примера, закључили бисмо да се у контексту женствености значење слов. *jemnost'*, али и слов. *nežnost'* и срп. *нежности* делимично преклапа са значењем слов. *citovost'* и срп. *осећајности*, јер се односе на изражавање лепих емоција, пажње, благости, љубави, али се такође делимично поклапа и са слов. *citlivost'* и срп. *осећљивости*, јер се односе на изглед жене, њену слабу, крхку грађу, физичку конституцију.

2.2.2. *Pôvab* vs. *їривлачности*. И словачко *príťažlivosť* и срп. *їривлачности* у основи имају глаголе са значењем *вући*. слов. *ťahat'* од псл. **tegati* што се изводи из ие. **tengh* – ‘вући, натезати, затезати’ (Králik 2015: 602); срп. *вући* од псл. **velkti* што се изводи из ие. **uelk* – ‘вући’ (Skok II: 634; уп. Králik 2015: 664). У савременом српском језику *їривлачности* је *особина онога који је їривлачан* (РМС V: 38; ЈРМС 2007: 1035) а *їривлачан* је онај 1) који привлачи својом снагом 2) који привлачи својом спољашњошћу, који се чини занимљив, који побуђује, изазива симпатију (РМС V: 38; ЈРМС 2007: 1035). Као што видимо, именицом *їривлачности* у српском

³¹ <http://recida.rs/vencanice/romanticni-vremeplov.html>

³² <http://www.gloria.rs/moda-i-stil/gala-modnom-revijom-lisca-zatvoren-je-29-fashion-selection/>

³³ <http://mondo.rs/a74608/Magazin/Lifestyle/Milano-FW-Zenstvenost-u-pastelnim-tonovima.html>

³⁴ <http://www.elle.rs/moda/trendovi/13499-stylish-komad-za-leto-oversize-kosulje-u-svim-bojama.html>

језику обухваћена су оба значења придева *ĭривлачан*. У речнику словачког језика из шездесетих година двадесетог века дефиниција именице *príťažlivosť* одговара срп. *ĭривлачносћ*, тј. описује се као 1) особина онога који је привлачан и онога што је привлачно, 2) физ. особина небеских тела (гравитација): *zemská príťažlivosť* (срп. *земљина ѿежа*) (SSJ). Међутим, у речнику из 2003. године слов. *príťažlivosť* дефинише се само у контексту гравитације (KSSJ) док у опису придева *príťažlivý* није било промена (в. KSSJ).

Српском *ĭривлачносћ* у значењу особине онога који се чини занимљив, који побуђује, изазива симпатију у савременом словачком језику више одговара управо именица коју је у одређивању женствености изабрао словачки лексикограф – *pôvab* (уп. срп. *вабљивосћ*, *драж*, чар ЈРМС 2007: 125, 318, 1503). Именица *pôvab* се у речнику описује као *ĭривлачна, нежна лејоѿа, ĭривлачносћ, чар: pôvab dievčata, mladosti, pôvab kraja, ženské pôvaby* (KSSJ).

Као што бисмо и очекивали на основу речничких дефиниција, најфреквентнија колокација именице *príťažlivosť* која се у SNK јавља 7622 пута, у траженом редоследу је она с придевом *zemský* (530 примера), али и друге колокације упућују на употребу ове именице у значењу опште (физичке) силе. На 36. месту по фреквенцији налази се и придев *ženský* (фрекв. 38) што је ипак значајно мањи проценат у односу на укупну фреквенцију именице *príťažlivosť* у корпусу ($\approx 0,50\%$), него у случају колокабилности именице *pôvab* (укупно 5531) с придевом *ženský* (фрекв. 99; $\approx 1,79\%$). Осим тога, колокације именице *pôvab* с овим придевом су на високом осмом месту по фреквентности. У првих педесет најфреквентнијих колокација с именицом *pôvab* налази се и придев *dievčenský* (фрекв. 23; $\approx 0,42\%$) што додатно потврђује приписивање ове особине женама уопште, тј. издвајање привлачности као категоријално женске особине. Ако погледамо у корпусу и друге колокације именица *príťažlivosť* и *pôvab* такође ћемо пронаћи и колокације *mužská príťažlivosť* (фрекв. 9; $\approx 0,12\%$), *mužná príťažlivosť* (фрекв. 6; $\approx 0,08\%$), *detská príťažlivosť* (фрекв. 1; $\approx 0,01\%$) *mladistvý pôvab* (фрекв. 12; $\approx 0,22\%$), *detský pôvab* (фрекв. 11; $\approx 0,20\%$), *mužný pôvab* (фрекв. 10; $\approx 0,18\%$), али и *detinský pôvab* (фрекв. 10; $\approx 0,18\%$), *ľudký pôvab* (фрекв. 3; $\approx 0,05\%$) и др. На основу примера видимо да се именица *pôvab* јавља чешће као људска особина.

У Речнику САНУ у одређивању *женствености* јављају се и именице *љујкосћ*, *доѿадљивосћ* и *драж* (РСАНУ V: 347) чије речничке дефиниције указују на то да су оне синонимне са именицом *ĭривлачносћ* (в. ЈРМС 2011: 291, 301, 646, 647). Истражили смо њихову колокабилност с придевима *женски* и *мушки* у електронским корпусима српског језика, а фреквенцију ових колокација у односу на укупну фреквенцију именица *љујкосћ*, *доѿадљивосћ* и *драж* приказаћемо у табели бр. 1.

Табела бр. 1: Колокабилносӣ именица срп. *їривлачносӣ*, *драж*, *љуйкосӣ* и *доїадљивосӣ* с *їривдевӣма* женски и *мушки* (најужји леви конїтексӣ).³⁵

	SrpKor2013	srWaC
женска привлачност	5/628; ≈ 0,80%	10/2983; ≈ 0,34%
мушка привлачност	/	3/2983; ≈ 0,10%
женске дражи	1/603; ≈ 0,17%	4/2117; ≈ 0,19%
мушке дражи	/	1/2117; ≈ 0,05%
женска љупкост	5/218; ≈ 2,29%	/
мушка љупкост	/	/
женска допадљивост	/	/
мушка допадљивост	/	/

Иако према речничкој дефиницији и друге именице упућују на привлачност, видимо да се именице *љуйкосӣ*, *драж* и *доїадљивосӣ* у споју с придвом *женски* у истраженим корпусима јавља или ређе у односу на колокацију *женска їривлачносӣ* или их ови корпуси уопште не региструју.

Након анализе наведених примера можемо закључити да се у словачком језику именица *рѡvab* у односу на именицу *прїтажљивост* чешће користи у значењу људске особине. Такође закључујемо да у контексту женствености срп. *їривлачносӣ* и слов. *рѡvab* упућују на особину онога у чему се ужива, што пружа задовољство, што се допада. Примећујемо и високу фреквенцију колокација слов. *sexuálna прїтажљивост*' (фрекв. 193; ≈ 2,53%), *fyzická прїтажљивост*' (фрекв. 137; ≈ 1,80%), *telesná прїтажљивост*' (фрекв. 74; ≈ 0,97%), *erotická прїтажљивост*' (фрекв. 54; ≈ 0,71%), *telesný рѡvab* (фрекв. 39; ≈ 0,71%) и срп. *сексуална їривлачносӣ* (фрекв. 207; ≈ 6,94%; srWaC), *физичка їривлачносӣ* (фрекв. 146; ≈ 4,89%; srWaC), *ерѡїска їривлачносӣ* (фрекв. 16; ≈ 0,54%; srWaC), и сл. Ову јасну сексуалну конотацију препознајемо и у колокацијама слов. *жєnský рѡvab* и срп. *женска їривлачносӣ*.

На основу свега наведеног слов. *рѡvab* и срп. *їривлачносӣ*, али и срп. *драж* можемо описати двојако. С једне стране, о (женској) привлачности можемо говорити као о емоцији коју има неко (мушкарци) у односу на некога или нешто (жене)³⁶, а с друге стране привлачност можемо третирати као (типично женску) особину (као лепоту) коју бисмо у оквиру погледа на свет који је садржан у унутрашњој форми речи *жена* а и с обзиром на етимологију речи *жена* и *девојка* (она која рађа и она која жели дете; в. Skok I: 415–416 и Skok III: 677) могли тумачити као женску тежњу да има потомство.

³⁵ Бројеви у колонама испод назива корпуса представљају фреквенцију колокације, укупну фреквенцију именице у датом корпусу и приближну процентуално изражену фреквенцију колокације с обзиром на укупну фреквенцију истраживане именице у датом корпусу.

³⁶ Овде се ради о стереотипу хетеросексуалности о чему ћемо нешто касније и говорити.

Привлачност бисмо тако могли да опишемо на следећи начин: Х делује на Y неким силом, Y ту силу осећа, Y због те силе очекује нешто добро од X, Y жели контакт са X. Конкретније, слов. *ženský pôvab* одн. *женску йривлачност* можемо описати као *силу својсївену особама женског йола којом оне делују на особе мушког йола и због ње силе особе мушког йола са особама женског йола желе физички, йолни конїакї.*

2.2.2.1. О пресупонираној сексуалној оријентацији. Иако се нигде експлицитно не говори о женској привлачности у односу на мушкарце, то је пресупонирана информација³⁷ с обзиром на опште традиционалне, културне и хришћанске вредности које владају у Словачкој и Србији. У прилогу томе говоре чак и речничке дефиниције за именице које означавају особе хомосексуалне оријентације, на шта нас упозорава и Р. Драгићевић (2010: 18–19). Она наводи пример из Речника САНУ и Речника МС за одредницу *лезбијка – жена ненормалних сексуалних склоности* итд. (РСАНУ XI: 313; РСМ III: 182). У словачком језику слично се дефинише именица *pederastia* у речнику страних речи као *pohlavná úchylka charakterizovaná homosexuálnym vzťahom k chlapcom* (SCS). Овде је проблематична реч *úchylka* којом се означава понашање другачије од „нормалног“ (KSSJ). У речницима словачког језика дефиниције лексема *homosexuál, lesbizmus, lesbička, homosexuál* и сл. дефинисане су неутрално. Ипак, код говорних назива за особе мушког пола хомосексуалне оријентације нпр. *buzerant* (в. SSSJ), али и *teplý, teploš* (в. KSSJ) примећујемо да се често користе и као псовка или увреда упућена особи мушког пола (без обзира на сексуалну оријентацију) што свакако открива негативан друштвени став према хомосексуалном понашању, нарочито код особа мушког пола. Исто важи и српски језик. Врло је богат жаргонски, погрдни, корпус за називе особа мушког пола хомосексуалне оријентације (Gerzić 2012: 235). Ови називи чак продуктивно развијају полисемију у смеру *nomina attributiva*, нпр. *їедер* или чак *їедерчина* у значењу општих људских лоших особина *їодлац, лицемер, йокварењак, смрад* и сл. (Gerzić 2012: 235). Можемо, такође, закључити да је друштвено непожељно сексуално понашање код мушкараца хомосексуалност, а код жена промискуитет, јер се управо именица *курва* користи да значи неискрену, превртљиву, лошу особу (ЈРМС 2007: 617) што је случај и у словачком језику: слов. *kurva* се такође описује као назив за подлу и сл. особу (SSSJ) а *buzerant* се пренесено односи на особу која стално измишља неке нове непотребне захтеве (обично подређенима), која *малїреїшпа* (слов. *buzerovať*; SSSJ).

Под *мужсевношћу* и *женсївеношћу* крије се јака пресупонирана информација о обавезној хетеросексуалној оријентацији. То се нарочито открило у асоцијативном тесту који смо спровели поводом нашег истраживања, где смо као стимулусе понудили и синтагме слов. *mužná žena* и *ženský muž*, срп. *мужевна жена* и *женсївен мушкарац*. У конструкцијам, у којима се особи мушког пола приписују карактеристике женског пола, доминантно се профилише хомосексуална оријентација. Од укупно

³⁷ О пресупозицији в нпр. Ивић 2007; Dolnik 1990; Fillmore 1969.

213 испитаника са матерњим језиком словачким, колико је учествовало у асоцијативном тесту са стимулусима на словачком језику, чак 58 ($\approx 27,23\%$) испитаника је на стимулус *ženský muž* одговорило да се ради о мушкарцу хомосексуалне оријентације (gay 27, homosexual 9, teploš 6, buzerant 5, teplý 3, teploško 2, je gej, ružové tričko :), гауууу, геј, геу, а nie je gay? 1), а исту реакцију је у српском асоцијативном тесту на стимулус *жествен мушкарац* имало 76 ($\approx 32,20\%$) од укупно 236 испитаника, с матерњим језиком српским, (геј 37; педер 27; хомосексуалац 7; педерчина 2; геј педер, пешкир, припадник геј популације 1).

Што се тиче реакција на стимулусе слов. *mužná žena* и срп. *мужевна жена*, тј. оне у којима се женама приписују (позитивне) мушке особине као доминантне се издвајају физичке особине, превасходно (физичка) снага. У словачком асоцијативном тесту на стимулус *mužná žena* 55 ($\approx 25,82\%$) испитаника одговорило је *mužatka* што је жена која има мушке особине, нпр. мушки изглед, мушку телесну конституцију, велику снагу (SSJ), што се експлицитно вербализује и у одговорима друга 53 ($\approx 24,88\%$) испитаника (silná 13; sila 5; svaly 5; silná žena, statná 3; široké ramená 2; 7x24h posilka, boxerka, drevorúbač, fitnesska, fitness, je silná, má svaly, pevná, posilňovňa, posilovňa, posiluje, siláčka, silná a vysoká, silná žena (fyzicky) aj výzorom veľká, s mohutnými plecami, statočná silná žena, steroid, svalnatá športovkiňa, urastená žena, veľmi silná, vzdatná, žena s bicepsom, žena s mužskými fyzickými vlastnosťami, žena v tele muža 1). Врло је слична ситуација што се тиче одговора српских испитаника где је 38 ($\approx 16,10\%$) испитаника на стимулус *мужевна жена* одговорило *мушкарача* (в. мушкобања – женска особа која изгледом и држањем личи на мушкарца или има неке мушке особине; она која је физички јака, која је у стању да обавља мушке послове ЈРМС 2011: 733), двоје испитаника је одговорило придевом – *мушкобањасиња*, а особине мушкараче, мушкобањасте жене, експлицитно су вербализоване одговорима 39 ($\approx 16,53\%$) испитаника (јака 14, јака жена 5; мишићи, снага 4; снажна 3; јака од мушкарца, атлета, билдерка, бицепс, дрвосеча, Конан, разбијачица, Рамбо, спортисткиња 1).

У прилог нашој тврдњи говоре и реакције на стимулусе слов. *zženštilý* и срп. *исфеминизиран* као и слов. *mužatka* и срп. *мушкарача*. У асоцијативном тесту на словачком језику, на стимулус *zženštilý* 58 испитаника ($\approx 27,2\%$) одговорило да је у питању особа мушког пола хомосексуалне оријентације (gay 30; homosexual 7; teploš 5; teplý, buzerant 3; buzna, mužný, pupuš, buzik 2; bukviča!, homo, prihriaty, teplúš 1), док је у тесту на српском језику на стимулус *исфеминизиран* исти одговор дало чак 80 ($\approx 33,9\%$) испитаника (геј 41; педер 27; хомосексуалац 5; педераст, педерко 2; педеркаст, педерчина, дуга³⁸ 1). Остале одговоре можемо груписати према томе да ли критикују или коментаришу ову особину (слов: debil, nechcem ho, chyba 2; divné, divný,

³⁸ Познато је да ЛГБТ (акроним који се односи на лезбијке, гејеве, бисексуалне и трансродне особе) популација као свој симбол користи заставу у дугиним бојама коју је 1978. године креирао уметник из Сан Франциска Гилберт Бејкер (Gilbert Baker).

fuj, katastrofa, nesympatický, nie mužský, podcenený, smútok 1: 14 одговора $\approx 6,6\%$; срп.: другачији, женица, идиот, искомплексирани, исфолирани, јадничак, јадно, катастрофа, комплекси, лош мушкарац, мукица, не ваља бити, напожељан, непривлачан, па шта, полумушкарац, фуј, чудан, чудно, штета 1: 20 одговора $\approx 8,5\%$), образлажу је (слов.: podobný žene, jak žena, ženský moc, urážka, nemužný, muž ako žena 1: 6 одговора $\approx 2,8\%$; срп.: дечко са више женских хормона, женствен мушкарац, мушкарац са понашањем сличним уобичајеном женском понашању, несигурност 1: $\approx 1,7\%$) или се односе на манифестацију ове особине (слов.: citlivý, jemný 3; kaderník, úzke nohavice, vzhľad 2; chudý a jemný, kabát, kabelka, krehkosť, má ženské pohyby, nosí šáliky a pod., makeup, mamičkin maznáčik, modelko, muž, ktorý nemá prejavy ako muž, ale napr. je štíhlejší, náušnice, precitlivelý chlap, precitlivelý, príliš jemný, rolák, ružová farba, ružový sveter, slabý muž, slabý, tenký hlások, pedantnosť v starostlivosti o svoj vzhľad, upišťaný, upravený a utiahnutý, nepriebojný, viac dbajúci o výzor, vlasy, vytrhané obočie, ženská chôdza 1: 40 одговора $\approx 18,8\%$; срп.: добар стил, исфризиран, лакован, лепше обрве него моје, маше рукама и цокће док прича, мршав, наочаре за сунце, нега, нежан, осетљив, пискутав глас, покрет, покрет рукама, покрети, понашање, руж, ружичасто, ташница, тих, уметник, усукан, фенси, фризурица 1: 23 одговора $\approx 9,8\%$).

На стимулус слов. *mužatka* и срп. *мушкарча* одговори су се мање тицали сексуалности или родности. Од 213 испитаника, колико их је попунило тест на словачком језику, само 15 одговора, $\approx 7,04\%$, односило се на ову категорију (lesba 4; lesbička, teploš, Thajsko 2; gay, hermafrodit, trans, transka, transsexuálka 1), а од 236 испитаника, колико их је попунило тест на српском језику, тек 17 одговора, $\approx 7,2\%$ тицало се сексуалности, одн. родности (лезбејка 10; геј, геј девојка; лезбос 2; транссексуалка 1). У оба асоцијативна експеримента, и на словачком и на српском језику, као основне мушке особине мушкараче профилисале су се особине које се тичу физичког изгледа и снаге мушкараца: физичка снага, тј. крупан изглед (или гојазност), мишићавост или маљавост, а у српском језику ово је обухватило и понашање: грубост и агресивност. Овакве одговоре дало је чак 60 словачких испитаника, тј. $\approx 28,17\%$ (fúzy 15; svaly 5; škaredá, škaredá žena 4; chlpy 3; basketbal, basketbalistka, brada, chlpaté nohy, drevorubač, fuzatka, fúziky, hrubé ruky, husté zarastené obočie, judo, nepekná, nepekná žena, telo aj správanie ako chlap z hory, silná žena, silná žena s mužským správaním, športový typ, svalnatá s krátkymi vlasmi, svalnatá žena, tučná, veľa cvičí, veľká, veľmi vycvičená žena, zdatná, žena čo vyzerá ako chlap, žena na steroidoch, žena s fúzmi, žena s maskulinnou postavou a škaredou tvárou, žena s mužským telom, žena s mužskými črtami 1) и 49 српских испитаника, тј. $\approx 20,76\%$ (гуча 6; јака жена 5; бркови, груба, дебела, дебелача, дрвосеча, разбијачица, ружна, ружно, снажна 2; агресивна жена, агresiја, алапача, Амазонка, бије, бокс, боксерка, груба жена, грубост, Дебела Берта, јака, каратисткиња, крупна, крупније грађена жена (не дебела) или жена са

мањком манира, мишићи, ружноћа, ружњикава, снага, снажна девојчица, туче дечаке 1).

2.3. О женској стидљивости и женској части. У Речнику САНУ се као елемент женствености помиње и *сїидљивосїї* (РСАНУ V: 347) коју експлицитно не налазимо наведену у речницима словачког језика. *Сїидљивосїї* се у речницима српског језика дефинише као осећање и показивање стида, срамежљивост (ЈРМС 2011: 1247; РМС V: 1023), при чему *сїид* означава 1. осећање велике неугодности, збуњености, кајања због неког неугодног, ружног поступка, чина или због сопствених мана, недостатака и сл., срам и 2. срамота, увреда части (РМС V: 1022). Питање је чега би то жена требало да стиди, тј. шта јој то вређа част. Женску част или поштење поменули смо на почетку поглавља говорећи о чедности (в. фн. 5). Женска част, тј. поштење, мери се чедношћу: пре брака полном неактивношћу, невиношћу, а у браку верношћу.

У оба језика значење именице слов. *čest'* и срп. *часїї* родно је условљено и односи се на моралну чистоту девојке или жене, невиност што потврђују и речници оба језика: слов. *hovor. mravná čistota dievčaťa, ženu, panenstvo, poctivosť, nepoškvrnenosť*; *panenská česť; príst', pripraviť* о *česť* (KSSJ), срп.: *девојачка часїї* – девојачка невиност, чедност (ЈРМС 2007: 1505), што се види и код употребе других чашћу, поштењем, или стидом мотивисаних лексема, превасходно придева и глагола: слов. нпр.: *zneuctiť* (*zbaviť poctivosti* ал. *počestnosti*): *zneuctiť ženu* (SSJ), *počestný* (*ktorý nemal pohlavný styk, poctivý*): *počestná dievka*, *poctivý* (*pohlavne nedotknutý, počestný*): *poctivé dievča* (KSSJ), *cudný* (*hanblivý, zdržanlivý v intimnom živote*): *cudné dievča* (SynSSJ) и др.; срп. нпр.: *бешчасїїиїи* б. одузимати (девојци) част, невиност (ЈРМС 2007) или *обешчасїїиїи* 2. одузети невиност силовањем, силовати (ЈРМС 2007: 846); затим код глагола *осрамоїїиїи* у значењу 1.б. обешчастити (девојку, жену) (ЈРМС 2007: 893), *срамоїїиїи* 2. узимати част, невиност: – девојку (ЈРМС 2007: 1260) и сл.

У прилог овоме говоре и резултати асоцијативног теста. Испитаницима смо задали стимулусе слов. *počestná žena* и срп. *їошїїена жена*. Реакције испитаника на ове стимулусе јасно потврђују нашу тврдњу, с тим што смо у асоцијацијама испитаника који су попуњавали тест на српском језику приметили да су чешће реакције којима се уопштено вреднује женска чедност, невиност од стране испитаника, као и реакције које се односе на улогу мајке и домаћице, тј. одговори су тематски разуђенији, док словачки испитаници чешће јасно констатују о којој се појави ради. Овакве реакције одсликавају и речничке дефиниције придева слов. *počestný* и срп. *їошїїен*. Придев слов. *počestný* дефинише се као 1. *čestný, statočný, poctivý: p. občan, p-é remeslo, p-á spoločnosť*; 2. *ktorý nemal pohlavný styk, poctivý: p-á dievka* (SSJ), а придев срп. поштен 1. а. морално исправан, честит: – човек б. који потиче из савесног односа, који је тако остварен: – профит. 2. који није доведен у питање нечасним делом, частан: – образ. 3. а. који има особине које се очекују, ваљан, добар: – ручак б. снажан, јак (ЈРМС 2007: 993). С обзиром на то да словачки речници бележе лексика-

лизацију значења *невин* (2. наведено значење) коју не налазимо у српском речнику, то оправдава чешћу и јасну констатацију словачких испитаника о којој се појави ради, док значење 3.а. придева *пошћен* – који има особине које се очекују, ваљан, добар, мотивише оне реакције испитаника који су попуњавали тест на српском језику које се тиче жене у улози мајке и домаћице. Иако придев *пошћен* у споју с именицом девојка или жена нема тако једнозначно издвојено значење невиности и верности као што је то случај у словачком (бар како је показало наше асоцијативно истраживање), ипак сматрамо да би било добро и у речнику српског језика навестити колокабилну условљеност овог значења.

Реакције тако можемо поделити на следеће групе:

а) реакције којима се експлицитно вербализују појмови у вези с полном неактивношћу (слов.: *panna* 28; *mniška* 11; *čistá, verná* 5; *Mária* 4; *cudná, vernosť* 3; *cnostná, nevinná, no sex, verná žena* 2; *cnosť, panenstvo, panictvo, panna až do svadby, panna Mária, poctivá, poctivka, poctivosť, verná manželovi, zdržanlivosť, žena so zásadami týkajúcimi sa najmä sexuálneho života, staré pomenovanie pre ženu zviazanú nezmyselnými pravidlami spoločnosti* 1: 79 одговора $\approx 37\%$; срп.: *верна* 10; *невина* 3; *верност* 2; *вјерна, девица, не вара, не вара мужа, невиност, нема љубавника, чува се мушкараца* 1: 21 одговор $\approx 8,9\%$),

б) реакције у којима се уопштено вреднује поштење жене с тим што код неких реакција јасно видимо да се мисли на невиност или верност нарочито у одговорима испитаника на словачком језику (слов.: *slušná* 8, *nudná* 3; *čestná, čistota, dobré mravy, česť, hodná zlata, hodnotná, je slušná, je túžba každého muža, nádhera, nadovšetko, sa správa slušne, slušáčka, slušnosť, správna, super žena, svätica, vzácnosť* 1: 28 одговора $\approx 13,2\%$; срп.: *часна* 11, *вредна, добра, част* 6; *морал, морална* 4; *дама, искреност, праведна* 3; *јака, одана, поштење, права, права жена, храброст, честита* 2; *вредност, врлина, глупа жена, доброта, достојанствена, држи до себе, искрена, исправна, исправно, јадница, карактер, конзервативна, краљица, лаж, лажни морал, мудра, на мети многих, набоља, напаћена, нормална, од речи и части, прави човек, правична, тако и треба, традиција, тужна, у селу, узор, упорна, фина* 1: 90 одговора $\approx 38,1\%$),

в) реакције којима се изражава сумња да таква жена постоји или се констатује да је ова особина ретка (слов.: *neexistuje* 4; *rarita* 2; *nezvyčajné, neobvyklé, taká ešte existuje?, výmysel* 1: 10 одговора $\approx 4,7\%$; срп.: *реткост* 14; *не постоји* 4; *је реткост, још ређе, мисаона именица, питање, релативно, ретка, ретко, тешко, тешко брата мој* 1: 27 одговора $\approx 11,4\%$),

г) реакције које се односе на улогу мајке и супруге (слов.: *manželka, matka výdatá, žena* 2; *deti, mama* 1: 10 одговора $\approx 4,7\%$; срп.: *мајка* 18; *домаћица, мама* 4; *добра жена, жена, кућа, пијаца, супруга, удата* 2: 38 одговора $\approx 16,1\%$).

Поређења ради, као стимулусе смо понудили и *čestný človek* и *časťan човек*. Реакције испитаника у анкетама на оба истраживана језика могу се врло јасно поделити у следеће групе:

а) реакције које представљају у ширем смислу синониме придеву *čestný* и срп. *часџан* или су ти синонимни придеви мотивне речи наведених реакција (слов.: pravda, spravodlivosť 7; spravodlivý 6; poctivec, poctivý 4; úprimnosť, česť 3; počestný, slušný, správny 2; čistý, človek so zásadami, láskavý, poctivák, cnosť, pravda a spravodlivosť, pravdivý, pravdomluvnik, pravdomluvný, robí veci poctivo, úprimný slušnosť 1: 51 одговор $\approx$ 23,9%; срп.: поштен 57; поштење 28; образ 8; моралан, поштен човек, поштењачина, честит 2; зна за праведност, морал, поштењак, праведност, правичан, част, чист, чојство 1: 109 одговора $\approx$ 46,2%),

б) реакције у којима се вреднује понашање таквог човека и истиче се колико је таква особина код људи ретка или се чак изражава сумња у постојање ове особине код људи (слов.: dobrák 8; neexistuje 5; dobrý, dobrý človek, hrdina, málokto, rarita, vzácny 3; hodnota, ideál, ohrozený druh, vážim si ho 2; 1 z milióna, čierna labuť, dobro, je dobrý človek, je ich málo, jediný, málo ľudí, málokto, sa ťažko hľadá, neobvyklosť, nevídaný jav, obdiv, pomaly ho ani google nenájde, sa dnes cenní, takmer vyhynutý, ťažko sa hľadá, úctyhodné, výnimka, výnimočnosťou, zriedkavosť 1: 59 одговора $\approx$ 27,7%; срп.: реткост 15, добар 4; добар човек 3; витез, поштовање 2; вредност, врлина, добрица, доброта, је добар човек, јунак, не постоји, нема га, непостојећи, ретка појава, се цени 1: 37 одговора укупно приближно 15,7% од укупног броја испитаника),

в) реакције у којима испитаници вербализују шта то частан човек треба да ради или шта не би требало да ради (слов.: neklame 8; nepodvádza 3; nekradne 2; nikdy nesklame, vráti peniaze 1: 15 одговора $\approx$ 7,1%; срп.: држи реч, не гласа за СНС, од речи и поштења, особа која се руководи моралом, помаже, поштен/не лаже 1: 6 одговора $\approx$ 2,5%),

г) реакције у којима испитаници према професији, пореклу, појединим особинама и сл. издвајају *časnoĝ човека* (ја 12; múdry, otec 3; antipolitik, bezdomovec, blbec, charismatický, chudobný, dedko, dobromyľ, hlupák, mama, múdry človek, nenadržiava/ je neutrálny, poštar, priateľ, to má ťažké, veľké srdce, žena 1: 31 одговор $\approx$ 14,6%; срп.: тата 5; сељак 4; војник, поп 3; ја, пријатељ, сиромашан 2; богат човек, верник, деда, дека, доктор, домаћин, монах, наиван, отац, патриота, свештеник, сељак – човек са села, Србин патриота, Црногорац 1: 38 одговора $\approx$ 16,1%).

Као што видимо, када се ради поштењу и части код особа мушког пола полна активност не представља критеријум. Стидљивост је, дакле, пожељна женска особина, јер се претпоставља да ће стидљива девојка или жена теже или уопште неће починити „нечастан чин“, те се тако и у словачкој и у српској лингвокултури може говорити о женској стидљивости као о услову за невиност и верност.

У Словачком народном корпусу именица *hanblivosť* јавља се укупно 811 пута, при чему с придевом *dievčenský* 5 пута ($\approx$ 0, 62%) и с придевом *ženský* 4 пута ($\approx$ 0, 49%). У Корпусу српског језика (SrpKor2013) именице *сџидљивосџи* јавља се 108 пута и од тога с придевима женски и девојачки по једном ($\approx$ 0,93%), а у корпусу srWaC се именица *сџидљивосџи* јавља

укупно 447 пута и од тога с придевом *женски* два пута ($\approx 0,45\%$). Примера у којима се стидљивост приписује категоријално особама мушког пола ни у корпусу словачког ни у корпусима српског језика нема.

3.0. Фразеологизација женствености. На основу овако издвојених особина које чине категорију женствености у словачком и српском савременом језику користе се фраземе *лейи/лейици*³⁹, *нежни*, *слаби њол* (РМС IV: 641), *лейици*, *слабији пол* (РМС 2011: 948) и *nežné, slabé, krásne, biele pohlavie* (SSJ) у значењу *жене*.⁴⁰ Придев слов. *slabý* и срп. *слаб* овде се користи превасходно у значењу мале физичке снаге. Видели смо и у асоцијативном тесту да се *мужевном женом* и *мушкарачом* сматра управо жена изражене физичке снаге, чак груба.

4.0. Закључак. Истраживање смо започели анализом паремиолошке грађе која је показала да се у традиционалној словачкој и српској лингвокултури на женственост гледало једнако: као на скуп особина које би требало да има девојка погодна за удају, да буде: чедна, вредна, побожна, лепа и богата. У односу на ову грађу пратимо промену у концептуализацији женствености с обзиром на промењене друштвене прилике те статус жене у савременом друштву и можемо закључити да су те промене, макар на основу овде анализираног језичког материјала, врло суптилне. Речничка грађа и словачког и српског језика издваја осећајност, нежност и привлачност као основне елементе концепта женствености што такође профилише улогу жене као мајке и супруге (стереотип хетеросексуалности). Иако се чедност (невиност и верност) у речницима не помиње, асоцијативним експериментом утврдили смо да је врло жива употреба конструкције поште-на жена у значењу „жена која неморалним понашањем није укаљала своју част“, тј. није ступила у полне односе изван брака тј. да полна (не)активност, пасивност још увек представља критеријум за процену „праве, женствене жене“. С чедношћу је у најужој вези и женска стидљивност, а посредно бисмо с њом могли повезати и побожност, али се она, осим у паремиолошком корпусу, не вербализује. На архаичној периферији остали су тако богатство, тј. финансијско стање, као и вредноћа и побожност. С циљем да што јасније представимо резултате основног корпусног истраживања апстрактних

³⁹ „Знак једнакости који је човек ставио између жене и лепоте он обично и уопште сматра разумљивим и прихвата га без резерве. Чак у толикој мери да само у сасвим изузетним случајевима уме да одвоји лепоту од женског бића. Он замишља да је жена симбол вечне светске чињенице лепоте, симбол који се вечно обнавља на земљи: у свом облику, гласу, покрету, бићу. Човек и не примећује да када за жену каже да је лепа, он је заправо доводи у везу с њеном првобитном и древном сликом, са Софијом. Поистовећује Еву и Софију. (...) Ева није лепа. Ева је чаробна. Ева је биће које је своју лепоту оставило у свету духа и заменило је за чар. Земна жена није лепа, него заводљива. И када човек за жену каже да је лепа, он Девојку Лепоте, истинско биће од човековог бића брка са заводницом и са завођењем“ (Хамваш 2012:163–164).

⁴⁰ О облицима компаратива наведених придева као и о фраземи *biele pohlavie* у словачком језику писали смо у Пауновић Родић 2016.

именица којима су у описним речницима словачког и српског језика издвојени основни елементи женствености, у закључку желимо да објединимо појединачне податке у представимо их у табели (Табела бр. 3).

Табела бр. 3: *Фреквенција именица слов. citovosť, jemnosť u pôvab s pridevima ženský, mužský, mužný, chlapský u именица срп. осећајносћ, нежносћ и привлачносћ с pridevима женски и мушки.*⁴¹

	SNK		SrpKor2013	srWaC
ženská citovosť	7/856; ≈ 0,82%	женска осећајност	3/318; ≈ 0,94%	11/888; ≈ 1,24%
mužská citovosť	1/856; ≈ 0,12%	мушка осећајност	/	2/888; ≈ 0,23%
ženská jemnosť	25/2407; ≈ 1,04%	женска нежност	2/931; ≈ 0,21%	6/2687; ≈ 0,22%
chlapská jemnosť	1/2407; ≈ 0,04%	мушка нежност	1/931; ≈ 0,11%	/
ženský pôvab	99/5531; ≈ 1,79%	женска привлачност	5/628; ≈ 0,80%	10/2983; ≈ 0,34%
mužný pôvab	10/5531; ≈ 0,18%	мушка привлачност	/	3/2983; ≈ 0,10%

Овако издвојене елементе концепта женствености потврђује и њихова жива фразеологизација. Тако су жене лепши, нежнији и слабији пол при чему ове особине можемо сматрати централним и категоријално диференцијалним (у односу на мужевност) елементима сложеног концепта женствености у словачкој и српској лингвокултури.

ЛИТЕРАТУРА

- Апресян Юрий Дереникович. *Лексическая семантика: синонимические средства языка*. Москва: Школа „Языки русской культуры“: Восточная литература РАН, 1995.
- Буяр Ирина. „Гендерна лингвистика: здобутки та перспективи“, *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки* 4 (2007), 287–290.
- Драгићевић Рајна. *Пrideви са значењем људских особина у савременом српском језику: итворбена и семантичка анализа*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2001.
- Драгићевић Рајна. *Лексиколоџија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- Драгићевић Рајна. *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2010.
- Дражић Јасмина. *Лексичке и грамаићке колокације у српском језику*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2014.
- Ивић Милка. „Информативне улоге пресупозиција и импликација документоване српским језичким фактима“. *Јужнословенски филолог* 62 (2007), 1–6.
- Кирилина Алла. *Гендер: лингвистическе аспекты*. Москва: Институт социологији РАН, 1999.
- Кирилина Алла. *Гендерные исследования в лингвистике и теории коммуникации*. Москва: РОССПЭН, 2004.
- Космеда Тетјана и др. *Гендерна лингвистика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика*. Дрогобич: Коло, 2014.

⁴¹ Бројеви у колонама испод назива корпуса означавају фреквенцију приказане синтагме у односу на укупну фреквенцију именице у наведеном корпусу и приближан проценат тог споја с обзиром на укупну фреквенцију именице.

- Клајн Иван. *Творба речи у савременом српском језику. Део 2: суфиксација и конверзија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ, Нови Сад: Матица српска, 2003.
- Копривица Верица. *Творба именица од њридева у чешком и српском језику*. Београд: Филолошки факултет, 2006.
- Марић Биљана. *Синџакичка деривација у савременом руском књижевном језику у њорехењу са српским*. Београд: Филолошки факултет, 2012.
- Пауновић Родић Стефана. „Метафоричка концептуализација женствености у словачком и српском језику“. *Славистика XX* (2016), 672–686.
- Пипер Предраг, Антонић Ивана, Ружић Владислава, Танасић Срето, Поповић Људмила, Тошовић Бранко. *Синџакса савременога српског језика: њросија реченица*. Београд: Београдска књига, Институт за српски језик, 2005.
- Поповић Људмила. *Језичка слика сѡварносѡи: коџниѡивни асѡекѡј коѡѡрасѡѡивне анализе*. Београд: Филолошки факултет, 2008.
- Радовановић Милорад. *Увод у фази линџвистѡику*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.
- Радовановић Милорад. *Фази линџвистѡика*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2015.
- Стефановић Марија. „Ка гендерном стереотипу у језичкој свести Руса“. *Славистика XV* (2011), 167–181.
- Хамваш Бела. *Scientia sacra I: Духовна баѡѡѡина древног човечансѡѡва I*. Београд: Драслар партнер, 2012.
- Хојзинга Јохан. *Јесен средњега века*. Нови Сад: Матица српска, 1974.
- Шкапенко Татьяна. „Идеи И.А.Бодуэна де Куртенэ в гендерных исследованиях польских лингвистов“. К. Р. Галиуллин, Г. А. Николаев (общ. ред.). *III Международные Бодуэновские чтения: И.А.Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания (Казань, 23-25 мая 2006 г.): труды и материалы*, Т.2. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 31–33, 2006.
- Шмелёв Дмитрий Николаевич. *Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка)*. Москва: Наука, 1973.
- Јанушкевич Людмила. „К проблеме концептуального наполнения понятия ‘гендер’“. С. Б. Кураш, В. Ф. Русецкий (отв. ред.). *Текст. Язык. Человек: сб. научных трудов 2*. Мозырь: Мозырек. гос. пед. ун-т им. И. П. Шамякина, 110–111, 2007а.
- Јанушкевич Людмила. „Гендерный аспект употребления аргументов к авторитету и против авторитета в эпизодах убеждающего общения между детьми и подростками“. *Вестник Минского государственного лингвистического университета, Сер. I, Филология*, (3) (2007б), 170–179.
- Adamcová Lucie. *Charakteristika ženské řeči z pohledu genderové lingvistiky (bakalářská diplomová práce)*. Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, 2010.
- Butler Judith. *Gender trouble: feminism and the subversion of identity*. New York: Routledge, 1999.
- Buzássyová Klára. „Nominalizačná funkcia abstraktných názvov vlastností“. *Jazykovedný časopis* 44/1 (1993), 25–40.
- De Bovoar Simon. *Drugi pol I: činjenice i mitovi*. Београд: BIGZ, 1982.
- Dolník Juraj. „Přístupy ku skúmaniu lexikálneho významu“. *Jazykovedný časopis* 41/1 (1990), 49–60.
- Fillmore Charles J. „Types of lexical information“. Kiefer Ferenc (ed.), *Studies in syntax and semantics*. Dordrecht: D. Reidel (Foundations of Language Supplementary Series, 10), 1969: 109–137.
- Furdík Juraj. *Slovenská slovtvorba: teória, opis, cvičenia*. Prešov: Náuka, 2004.
- Horecký Ján, Buzássyová Klára, Bosák Ján a kolektív. *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Veda, 1989.
- Kačala Ján. *Syntagmatický slovosled v slovenčine*. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2013.
- Kedron Katerina. *Genderové aspekty ve slovanské frazeologii (na materiálu běloruštiny, polštiny a češtiny)*. Praha: Karolinum, 2014.

- Kišjuhas Aleksej. *Telesne, individualne i društvene dimenzije emocija: ka razvoju integrisane sociološke teorije (doktorska disertacija)*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2015.
- Kosanović Milina. *Pridevi koji označavaju emocije u engleskom i srpskom jeziku: kognitivno-lingvistička analiza (doktorska disertacija)*. Beograd: Filološki fakultet, 2016.
- Lakoff George. „Hedges: A study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts“. *Journal of Philosophical Logic* 2 (4) (1973), 458–508.
- Moi Teril. „Feminist, Female, Feminine“. Catherine Belsey, Jane Moore (eds.). *The Feminist Reader: Essays in Gender and the Politics of Literary Criticism*. New York: Basil Blackwell, 1989: 117–132.
- Ološtiak Martin, Ivanová Martina. *Kapitoly z lexikológie : lexikálna syntagmatika a viacslovné pomenovania*. Prešov: Prešovská univerzita, Filozofická fakulta, 2013.
- Paletschek Sylvia. „Kinder – Küche – Kirche“. Etienne Francois, Hagen Schulze (Hg.). *Deutsche Erinnerungsorte*, Bd. 2, München, 2001: 419–433.
- Radulović Lidija. *Pol/rod i religija: konstrukcija roda u narodnoj religiji Srba*. Beograd: Filozofski fakultet, 2009.
- Sailer Johann. *Die weisheit auf der gasse: oder Sinn und geist deutscher sprichwörter*. Augsburg: Veith und Rieger, 1810.
- Stets Jan, Burke Peter. „Femininity/Masculinity“. Edgar F. Borgatta, Rhonda J. V. Montgomery (eds.). *Encyclopedia of Sociology (revised edition)*. New York: Macmillan, 2000: 997–1005.
- Uzelac Milan. *Istorija filozofije I: istorija filozofije do Dekarta*. Vršac: 2003a. <http://www.uzelac.eu/Knjige/5_MilanUzelac_Istorija_filozofije_I.pdf> 26.03.2017.
- Uzelac Milan. *Istorija filozofije II: istorija filozofije od Dekarta do Eugena Finka*. Vršac: 2003b. <http://www.uzelac.eu/Knjige/6_MilanUzelac_Istorija_filozofije_II.pdf> 26.03.2017.
- Valdrová Jana. „K české genderové lingvistice“. *Naše řeč* 80 (2) (1997), 87–91.
- Valdrová Jana. *Kontrastivní genderová lingvistika: téma zviditelnění ženy v současném německém a českém světě (disertační práce)*. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy Univerzity, 1998.
- Welter Barbara. „The Cult of Thue Womanhood 1820–1860“. *Americal Quarterly*, 18/2, 1 (1966), 151–174.
- Witting Monique. „One is not born a woman“. Henry Abelove, Michèle Aina Barale, David M. Halperin (eds.). *The Lesbian and Gay Studies Reader*. New York: Routledge, 1993, 103–109.

ИЗВОРИ

- JPMC 2007: *Речник српскога језика*. (ур. Мирослав Николић). Нови Сад: Матица српска, 2007.
- JPMC 2011: *Речник српскога језика*. (ур. Мирослав Николић). Нови Сад: Матица српска, 2011.
- Караџић Вук Стефановић. *Српске народне њословице*. Београд: Просвета, 1969.
- PMC: *Речник српскохрватскога књижевног језика*. I–VI. Нови Сад: Матица српска (I–III и Загреб: Матица хрватска), 1967–1976.
- PCAHY: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. I–XVIII. (ред. Михаило Стевановић, Митар Пешикан и др.). Београд: Српска академија наука и уметности – Институт за српск(охрватск)и језик, 1959–.
- Gerzić Borivoj. *Rečnik srpskog žargona (i žargonu srodnih reči i izraza)*. Beograd: B. Gerzić, 2012.
- Králik Ľubor. *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2015.
- KSSJ: *Krátky slovník slovenského jazyka*. (Red. Ján Kačala, Mária Pisárčiková, Matej Považaj). Bratislava: Veda. <<http://slovniky.juls.savba.sk/>>
- SCS: *Slovník cudzích slov*. (kolektív autorov pod vedením V. Petráčkovej a J. Krausa). Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo – Mladé letá, 2005. <<http://slovniky.juls.savba.sk/>>
- Skok Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. T. I – IV. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1974.
- SNK: *Slovenský národný korpus – prim-7.0-public-all*. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, 2015. <<http://korpus.juls.savba.sk>>

- SrpKor2013: *Korpus savremenog srpskog jezika – anotirani korpus sa izvorima*. <<http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus/>>
- srWaC: *Serbian Web Corpus* <http://nl.ijs.si/noske/all.cgi/first_form?corpname=srwac;align=>>
- SSJ: *Slovník slovenského jazyka*. I.–VI. (Red. Štefan Peciar). Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1959–1968. <<http://slovníky.juls.savba.sk/>>
- SSSJ: *Slovník súčasného slovenského jazyka*. A–G, H–L, M–N. (Red. Klára Buzássyová, Alexandra Jarošová). Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2006–. <<http://slovníky.juls.savba.sk/>>
- SynSS: *Synonymický slovník slovenčiny*. (Red. Mária Pisárčiková). Bratislava: Veda, 2004. <<http://slovníky.juls.savba.sk/>>
- Záturecký Adolf Peter. *Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia*. Bratislava: Tatran, 1975. <<http://biljnicajevi.blogspot.rs/2014/08/cajevi-za-potenciju.html>> 24.02.2018.
- <<http://dodjividi.informe.com/forum/post3971.html>> 24.02.2018.
- <<http://forum.krstarica.com/showthread.php/289979-Zasto-zene-varaju>> 24.02.2018.
- <<http://forum.krstarica.com/showthread.php/7370-Sta-mislite-o-RACICAMA/page5>> 24.02.2018.
- <<http://mondo.rs/a74608/Magazin/Lifestyle/Milano-FW-Zenstvenost-u-pastelnim-tonovima.html>> 24.02.2018.
- <<http://poezijasg.com/PHP-Nuke/modules.php?name=News&file=article&sid=1273>> 24.02.2018.
- <<http://recida.rs/vencanice/romanticni-vremeplov.html>> 24.02.2018.
- <<http://slavkagubova.blog.sme.sk/c/320825/co-robi-zenu-zenou.html>> 24.02.2018.
- <<http://wannabemagazine.com/muska-osecajnost/>> 24.02.2018.
- <<http://www.ana.rs/forum/index.php?topic=142806.240>> 24.02.2018.
- <http://www.delfi.rs/knjige/10919_svi_nasi_razvodi_i_ostale_porodice_ponce_knjiga_delfi_knjizare.html> 24.02.2018.
- <<http://www.elle.rs/moda/trendovi/13499-stylish-komad-za-letu-oversize-kosulje-u-svim-bojama.html>> 24.02.2018.
- <<http://www.gloria.rs/moda-i-stil/gala-modnom-revijom-lisca-zatvoren-je-29-fashion-selection/>> 24.02.2018.
- <<http://www.haoss.org/t353-muskarci-varaju-zbog-sexa-a-zene-zbog-ljubavi>> 24.02.2018.
- <<http://www.krstarica.com/zivot/muskarci/muska-osecajnost/>> 24.02.2018.
- <<http://www.sanjalica.com/forum/viewtopic.php?f=2&t=11548&start=15>> 24.02.2018.
- <<http://www.srbijadanas.com/clanak/lepiti-se-za-pogresne-partnere-numerologija-ce-vam-reci-u-cemu-je-stvar-20-07-2016>> 24.02.2018.
- <http://www.vreme.com/arhiva_html/523/01.html> 24.02.2018.
- <<http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1333117>> 24.02.2018.
- <<http://www.womenngo.org.rs/sajt/sajt/feministicka94/sirena/sirena35.htm>> 24.02.2018.
- <<https://zatvorenosce.wordpress.com/2017/03/01/u-cemu-je-sustinska-razlika-izmedu-muske-i-zenske-ljubavi/>> 24.02.2018.

LITERATURE

- Adamcová Lucie. *Charakteristika ženské řeči z pohledu genderové lingvistiky (bakalářská diplomová práce)*. Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, 2010. 25–40.
- Apresian Iurii Derenikovich. *Leksichskaia semantika: sinonimicheskie sredstva iazyka*. Moskva: Shkola „Iazykirusskoi kul'tury“: Vostochnaia literatura RAN, 1995.
- Buiar Irina. „Gendrena lingvistika: zdobutki ta perspektivi“, *Naukovii vicnik Volins'kogo derzhavnogo universitetu imeni Lesi Ukrainki* 4 (2007), 287–290.
- Butler Judith. *Gender trouble: feminism and the subversion of identity*. New York: Routledge, 1999.
- Buzássyová Klára. „Nominalizačná funkcia abstraktných názvov vlastností“. *Jazykovedný časopis* 44/1 (1993).
- De Bovoar Simon. *Drugi pol I: činjenice i mitovi*. Beograd: BIGZ, 1982.
- Dolník Juraj. „Prístupy ku skúmaniu lexikálneho významu“. *Jazykovedný časopis* 41/1 (1990), 49–60.

- Dragičević Rajna. *Pridevi sa značenjem ljudskih osobina u savremenom srpskom jeziku: tvor-bena i semantička analiza*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 2001.
- Dragičević Rajna. *Leksikologija srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2007.
- Dragičević Rajna. *Verbalne asocijacije kroz srpski jezik i kulturu*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije, 2010.
- Dražić Jasmina. *Leksičke i gramatičke kolokacije u srpskom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2014.
- Fillmore Charles J. „Types of lexical information.“ Kiefer Ferenc (ed.), *Studies in syntax and semantics*. Dordrecht: D. Reidel (Foundations of Language Supplementary Series, 10), 1969: 109–137.
- Furdík Juraj. *Slovenská slovtvorba: teória, opis, cvičenia*. Prešov: Náuka, 2004.
- Hamvaš Bela. *Scientia sacra I: Duhovna baština drevnog čovečanstva I*. Beograd: Draslar partner, 2012.
- Hojzinga Johan. *Jesen srednjega veka*. Novi Sad: Matica srpska, 1974.
- Horecký Ján, Buzássyová Klára, Bosák Ján a kolektiv. *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Veda, 1989.
- Ianushkevich Liudmila. „K probleme konseptual'nogo napolneniia poniatiia ‚gender‘“. S. B. Kurash, V. F. Rusetskii (otv. red.). *Tekst. Iazyk. Cjelovek: sb. nauchnykh trudov 2*. Mozyr': Mozyr'sk. gos. ped. un-t im. I. P. Shamiakina, 110–111, 2007a.
- Ianushkevich Liudmila. „Гендерный аспект употребления аргументов к авторитету и против авторитета в эпизодах убеждающего общения между детьми и подростками“. *Вестник Минского государственного лингвистического университета, Сер. I, Филология*, (3) (2007б), 170–179.
- Ivić Milka. „Informativne uloge presupozicija i implikacija dokumentovane srpskim jezičkim faktima“. *Južnoslovenski filolog* 62 (2007), 1–6.
- Kačala Ján. *Syntagmatský slovosled v slovenčine*. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2013.
- Kedron Katerina. *Genderové aspekty ve slovanské frazeologii (na materiálu běloruštiny, polštiny a češtiny)*. Praha: Karolinum, 2014.
- Kirilina Alla. *Gender: lingvisticheskie aspekty*. Moskva: Institut sotsiologii RAN, 1999.
- Kirilina Alla. *Gendrenze issledovaniia v lingvistike i teorii komunikacii*. Moskva: ROSSPEN, 2004.
- Kišjuhas Aleksej. *Telesne, individualne i društvene dimenzije emocija: ka razvoju integrisane sociološke teorije (doktorska disertacija)*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2015.
- Klajn Ivan. *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. Deo 2: sufiksacija i konverzija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Institut za srpski jezik SANU, Novi Sad: Matica srpska, 2003.
- Koprivica Verica. *Tvorba imenica od prideva u češkom i srpskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet, 2006.
- Kosanović Milina. *Pridevi koji označavaju emocije u engleskom i srpskom jeziku: kognitivno-lingvistička analiza (doktorska disertacija)*. Beograd: Filološki fakultet, 2016.
- Kosmeda Tetiana i dr. *Genderna lingvistika v Ukraïni: istoriia, teoretični zasadi, diskursivna prakтика*. Dragobich: Kolo, 2014.
- Lakoff George. „Hedges: A study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts“. *Journal of Philosophical Logic* 2 (4) (1973), 458–508.
- Marić Biljana. *Sintaksička derivacija u savremenom ruskom književnom jeziku u poredjenju sa srpskim*. Beograd: Filološki fakultet, 2012.
- Moi Teril. „Feminist, Female, Feminine“. Catherine Belsey, Jane Moore (eds.). *The Feminist Reader: Essays in Gender and the Politics of Literary Criticism*. New York: Basil Blackwell, 1989: 117–132.
- Ološtiak Martin, Ivanová Martina. *Kapitoly z lexicológie : lexikálna syntagmatika a viacslovné pomenovania*. Prešov: Prešovská univerzita, Filozofická fakulta, 2013.
- Paletschek Sylvia. „Kinder – Küche – Kirche“. Etienne Francois, Hagen Schulze (Hg.). *Deutsche Erinnerungsorte*, Bd. 2, München, 2001: 419–433.
- Paunović Rodić Stefana. „Metaforička konceptualizacija ženstvenosti u slovačkom i srpskom jeziku“. *Slavistika XX* (2016), 672–686.

- Piper Predrag, Antić Ivana, Ružić Vladislava, Tanasić Sreto, Popović Ljudmila, Tošović Branko. *Sinaksa savremenoga srpskog jezika: prosta rečenica*. Beograd: Beogradska knjiga, Institut za srpski jezik, 2005.
- Popović Ljudmila. *Jezička slika stvarnosti: kognitivni aspekt kontrastivne analize*. Beograd: Filološki fakultet, 2008.
- Radovanović Milorad. *Uvod u fazi lingvistiku*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2009.
- Radovanović Milorad. *Fazi lingvistika*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2015.
- Radulović Lidija. *Pol/rod i religija: konstrukcija roda u narodnoj religiji Srba*. Beograd: Filozofski fakultet, 2009.
- Sailer Johann. *Die weisheit auf der gasse: oder Sinn und geist deutscher sprichwörter*. Augsburg: Veith und Rieger, 1810.
- Shkapenko Tatiana. „Idei I. A. Boduena de Kurtene v gendrenzkh isskedovaniiakh pol'skikh lingvistov“. K. R. Galiulin, G. A. Nikolaev (obsh. red.). *III Meyhdunarodnze Boduenovskie chteniia: I. A. Boduen de Kurtene i sovremennze problemy teoreticheskogo i prikladnogo iazykoznaniiia (Kazan', 23-25 maia 2006 z.): trudy i mterialy, T. 2*. Kazan': Izd-vo Kazan'. un-ta, 31–33, 2006.
- Shmelev Dmitrii Nikolaevich. *Problemy semanticheskogo analiza leksiki (na maeriale russkogo iazyka)*. Moskva: Nauka, 1973.
- Stefanović Marija. „Ka gendernom stereotipu u jezičkoj svesti Rusa“. *Slavistika* XV (2011), 167–181.
- Stets Jan, Burke Peter. „Femininity/Masculinity“. Edgar F. Borgatta, Rhonda J. V. Montgomery (eds.). *Encyclopedia of Sociology (revised edition)*. New York: Macmillan, 2000: 997–1005.
- Uzelac Milan. *Istorija filozofije I: istorija filozofije do Dekarta*. Vršac: 2003a. <http://www.uzelac.eu/Knjige/5_MilanUzelac_Istorija_filozofije_I.pdf> 26.03.2017.
- Uzelac Milan. *Istorija filozofije II: istorija filozofije od Dekarta do Eugena Finka*. Vršac: 2003b. <http://www.uzelac.eu/Knjige/6_MilanUzelac_Istorija_filozofije_II.pdf> 26.03.2017.
- Valdrová Jana. „K české genderové lingvistice“. *Naše řeč* 80 (2) (1997), 87–91.
- Valdrová Jana. *Kontrastivní genderová lingvistika: téma zviditelnění ženy v současném německém a českém světě (dizertační práce)*. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy Univerzity, 1998.
- Welter Barbara. „The Cult of Thue Womanhood 1820–1860“. *Americal Quaterly*, 18/2, 1 (1966), 151–174.
- Witting Monique. „One is not born a woman“. Henry Abelove, Michèle Aina Barale, David M. Halperin (eds.). *The Lesbian and Gay Studies Reader*. New York: Routledge, 1993, 103–109.

Stefana Paunović Rodić

FEMININITY IN SLOVAK AND SERBIAN LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD

Summary

The paper discusses the concept of femininity in Slovak and Serbian contemporary languages in the context of gender stereotype research. In the concept of femininity all principles of verbalisation of gender stereotypes are recognised: the principle of gender identification – all women should be womanish, the principle of gender differentiation – what is suitable to women is not suitable to men, the principle of gender role – a woman as an attendant and the principle of gender ideology – femininity is realised through marriage and motherhood. The analysis of abundant linguistic material shows that tenderness, sensibility and attractiveness take the central position in the complex concept of femininity in both investigated linguistic cultures, and that these concepts are directly related to womanish role of a mother and a wife, thus we recognise them as gender differentiation characteristics.

Key words: femininity, gender stereotypes, cognitive linguistics, Slovak language, Serbian language.

Марија Опачић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
mayaoracic@gmail.com

Марија Ораџић
University of Belgrade
Faculty of Philology
mayaoracic@gmail.com

КВАЗИПАРАЛЕЛНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ У САВРЕМЕНОМ
РУСКОМ ЈЕЗИКУ И ЊИХОВИ СРПСКИ ЕКВИВАЛЕНТИ
(НА ПРИМЕРУ КАТЕГОРИЈЕ СОЦИЈАТИВНОСТИ)

QUASIPARALLEL CONSTRUCTIONS IN CONTEMPORARY
RUSSIAN LANGUAGE AND THEIR SERBIAN EQUIVALENTS
(ON THE EXAMPLE OF THE CATEGORY OF SOCIATIVITY)

У првом делу рада указује се на синтаксичка и семантичка обележја квази-паралелних прономиналних комитативних конструкција са продубљеним референтом типа *мы с тобой*. Анализирана грађа обухвата и прономиналне комитативне конструкције са карактеристиком линијског прекида. У другом делу рада пажња је посвећена руским квазипаралелним социјативним конструкцијама типа *отец с матерью*, као и семантичком типу социјатива целине у савременом руском и савременом српском језику.

Кључне речи: социјативност, синтакса, квазипаралелне конструкције, савремени руски језик, савремени српски језик.

The syntactic and semantic characteristics of the quasi-coordinative pronominal comitative constructions with the absorbed referent of *мы с тобой* type are described in the first segment of this article. The pronominal comitative constructions with the property of the linear interruption are also included in the analyzed material. In the second part of this article our attention is focused on the Russian quasi-coordinative sociative constructions *отец с матерью* as well as on the semantic type of the sociative construction which marks wholeness in modern Russian and Serbian.

Keywords: sociativity, syntax, quasi-coordinative constructions, modern Russian, modern Serbian.

Узимајући у обзир терминолошку разноликост и дисонантност категоријалног одређења социјативности у словенским лингвистичким срединама (Архипов 2005: 82–89; Ивић М. 2005: 164–166; ЛЭС 1990: 356;

Пипер 2002: 23; Пипер и др. 2005: 701), као и варијабилну бројност фактора који утичу на конципирање одређеног односа као социјативног, у овом раду задржаћемо се на категоријалном опису који даје П. Пипер, тј. на утемељењу значења социјативности на предметној ситуацији са најмање два учесника, чије улоге морају бити делимично или у потпуности истоветне. (Пипер 2002: 23) Синтаксичко контрастирање руског и српског језика у оквиру категорије социјативности на примеру конструкција са социјативним инструменталом поред сличности у фреквентности овог основног морфосинтаксичког средства за исказивање друштва у оба језика¹ указује и на разлике при међујезичком поређењу. Једну од њих представљају руске прономиналне комитативне конструкције, диференциране према двама критеријумима у контексту међусловенске синхронијске и дијахронијске типологије: грамемском структуром категорије броја² и семантиком подтипова.³

1.1. У сажетом прегледу литературе о прономиналним комитативним конструкцијама типа *мы с тобой* запажа се актуелност питања њихове класификације у русистици, по А. В. Архипову оне припадају подразделу квазипаралелних конструкција са продубљеним референтом⁴ (Plural Pronoun Constructions). Квазипаралелној групи конструкција у основи припада тип *отец с матерью*, а разлог за овакво сврставање налази се у томе што «квасисочинительные конструкции морфологически выглядят как комитативные, однако проявляют все типичные свойства сочинительных. БИГ и КГ образуют единую составляющую, т. е. вызывают согласование предиката по множественному числу...». (Архипов 2003) Наиме, у квазипаралелним конструкцијама се главном делу именске фразе субординира именски део у инструменталу са предлогом *с(о)*, али се спољашња конгруенција таквог целовитог субјекатског именског израза са предикатом реализује његовом плуралском формом. Ове су конструкције, дакле, семантички и функционално блиске социјативним напоредним конструкцијама са конјунктором *и* – *мы с тобой* = *я и ты*, *мы с ним* = *я и он*, *мы с братом* = *я и брат*, *вы с товарищем* = *вы или ты и товарищ*⁵ – у којима,

¹ Пипер 2002: 23, 25; Пипер и др. 2005: 703.

² О конструкцијама типа *мы с тобой* у руском језику в. у: Архипов 2003; Даниэль 2000; Кошутин²1950: 56; Маројевић 1978: 167; Маројевић²2006: 150; Николић 1966: 146; Пипер²2005: 73, 256; Тошовић 1988: 191; о конструкцијама типа *midva z bratom*, *medve s sestrom* у словеначком језику в. у: Вонич 2014: 220, 221; Derganc 2006; Ђукановић 2004: 407, 410; Пипер 2015: 107; о лужичкосрпским конструкцијама типа *mój z nanom* в. у: Пипер 2015: 85; овом кратком прегледу треба додати конструкције типа *ми с тобом* у говору Галипольских Срба, коришћене уместо веза *ја и ти*, в. Ивић П. 1957: 358, 359; Ивић М. 2005: 194.

³ Подтип са примарно социјативном семантиком присутан је и у руском и у словеначком језику – *мы с тобой* : *midva z bratom*, у руском језику бележи се и разубјеност у виду социјативно-посесивног подтипа *наш с тобой*.

⁴ О конструкцијама са продубљеним референтом в. у: Даниэль 2000.

⁵ Једно од три издвојена значења заменица *мы* и *вы* према граматичком и експресивно-стилистичком одразу категорије броја у класи заменица В. В. Виноградов илуструје овим примерима. (Виноградов 1972: 266)

међутим, није обавезно присуство плуралске личне или лично-показне заменице у номинативу на иницијалној позицији. С друге стране, наведене социјативне напоредне конструкције са конјунктором *и* лако се позиционирају у тип напоредних конструкција које се у монографским истраживањима посвећеним овој теми карактеришу истоветним синтаксичким функцијама напоредних чланова, али и подударањем њихових морфолошких својстава.⁶ Блискост коју ова два типа конструкција испољавају у руском језику на плану значења, као и истоветност њихових синтаксичких функција могу се уочити и у следећим примерима реформулативне природе.⁷

1) *«Ты и я, мы с тобой – будем как одна душа...»* (Олег Павлов, «Карагандинские девятины, или Повесть последних дней», *Октябрь*, 2001)⁸

«Ти и ја, нас двоје – бићемо као једна душа...»

2) *Слушай, я тут как-то сидел вспоминал, как мы с тобой... как ты и я...* (Ольга Зуева, «Скажи, что я тебе нужна», *Даша*, 2004)

Чуј, ја сам ту некако седео, сећао се како смо нас двоје... како смо ти и ја...

Линеарна локализација напоредне, односно комитативне фразе у оба случаја показује комуникативну важност која се придаје адресату, информациону подробност теме 1), али и делимичну пропозиционалну непотпуност у примеру 2). У другом примеру, у зависној клаузи, социјативна компонента двоструко је наглашена – продубљеним референтом и социјативним инструменталом, да би се комитативност поновним увођењем заменила координативним односом, употребом конјунктора *и*, условно и инверзивном линеаризацијом прономиналних чланова. Обрнути след уочавамо у првом стилски маркираном примеру, јаке емоционалне обојености, а распоред координисаних елемената показује *преситијносџ* прве позиције у датом пару истородних чланова (Санников 2008: 171), што се у комитативној конструкцији постиже укључивањем референта заменице у инструменталу у референт заменице у главној именској групи. Управо ова особеност указује да се у комитативним конструкцијама, иако блиским напоредним, *преситијносџ* прве позиције манифестује на други начин, оне, пре свега, заменицом у главној именској групи здружују лица по принципу *јединствене целине*.⁹ Смисаона блискост прономиналне комитативне и социјативне напоредне конструкције очитује се и при супституцији конјунктора *и* саставним везником *да* 3), мада тада социјативна

⁶ Ово тумачење типова истоверних чланова координативне конструкције В. З. Сањикова део је ширег прегледа, који укључује још и разматрање лексичко-семантичке, комуникативне, модалне и емфатичке истородности, без обавезујућег критеријума истофункционалности и морфолошке подударности. (Санников 2008: 111–123)

⁷ О реформулативи у ситуацији тражења семантичке тачности в. у: Половина 1993: 111.

⁸ Примери су ексцерпирани из корпуса <http://www.ruscorpora.ru>.

⁹ Терминолошки израз *социјативне јединствене целине* уобличен је у монографији о значењима и развоју српскохрватског инструментала М. Ивић, овом социјативном типу у светлу словенске типологије припадају и руске конструкције *мы с тобой*. (Ивић М. 2005: 191)

напоредна конструкција значењски наглашеније истиче количинску оцену, остајући додатном семантичком нијансом у домену разговорног функционалног стила у којем прономиналне комитативне конструкције иначе и јесу фреквентне, док поновљено *да* у напоредној конструкцији 3) поред оцене о извесном одступању од норме квантификовањем малобројног скупа указује и на компонентну монотоност.¹⁰

3) *А тут всего-то людей: ты да я, да мы с тобой.* (Ксения Букша, «Завод Свобода», *Новый мир*, 2013)
А йу смо йек йи и ја, нас двоје.

Ипак, анализом корпусног материјала уочавају се и мање типични појавни облици¹¹ прономиналних комитативних конструкција са уметнутим партикулама,¹² модалним прилозима, прилошким квантификаторима, или са предикатом између главног и зависног дела фразе када се оне линеаризацијски у потпуности приближавају правим социјативним конструкцијама. У даљем тексту рада пажња се посвећује датим специфичним формама.

1.2. Предикат у интерпозицији, копулативни или пунозначни, као и употреба социјативних бројева или бројевних прилога¹³ сразмерно бројности денотираног скупа, тј. социјативних нумеричких прилошких квантификатора, деривата рефлексивног заменичког прилога *вместе*,¹⁴ заменичких просторних израза субјективне деиксе попут *здесь*¹⁵ лоцираних између елемената именске фразе чине нетипичан распоред компоненти у реченици са комитативном конструкцијом. Ове случајеве можемо назвати граничним или прелазним јер се у њима очитују, како је већ назначено, линеаризацијска својства правих социјативних конструкција и дистанцирање од социјативних координативних конструкција са конјунктором *и*.

4) *А сколько было лет Ромео, когда они встретились с Джульеттой?* (Лев Дурнов, *Жизнь врача*, 2001)
А колико је година имао Ромео када су се он и Јулија срели?

¹⁰ О везнику *dal* и *da2*, интерпретацији примера са указивањем на малу количину, једнообразност и одступање од норме в. у: Санников 2005: 276–278, 303–307; о везнику *да* у: СРЯ²²1990: 153.

¹¹ Овакве конструкције могу изазвати додатне граматичке проблеме у међусловенском преводу в. у: Маројевић 1989: 65.

¹² О овој специфичности и уметању речца *же*, *ведь* и др. в. у раду: Архипов 2003.

¹³ О социјативним бројевима в. у: Пипер²2005: 156. О прилошкој нумеричкој квантификацији, прилозима без прогресивног значења у руском и српскохрватском језику в. у: Пипер 1990: 97–112.

¹⁴ Према класификацији из рада П. Пипера о прилошкој нумеричкој квантификацији (Пипер 1990: 97–112). Заступљеност нумеричких квантификатора у укупном материјалу корпуса <http://www.ruscogpora.ru> је обрнуто сразмерна нумеричкој вредности денотираног скупа, са изузетком последња два елемента низа – *двоєм* 8454, *втроем* 3440, *вчетвером* 919, *впятером* 281, *вшестером* 130, *всемером* 33, *ввосьмером* 11, *вдевятьером* 7, *вдесятером* 31.

¹⁵ В. образложење у истраживању о просторним изразима у: Пипер 2014: 280. О заменичким прилозима в. у: Рипег 1983.

5) *Формално автором сценария считался я, но по-настоящему авторами мы, конечно, были вдвоем с Пурғалиным.* (И. Э. Кио, *Иллюзии без иллюзий*, 1995–1999)

Формално сам ауџор сценарија био ја, али истински смо ауџор-ри били, наравно, ја и Пурғалин удвоје.

6) *Затем как будто бы они шли вдвоем с отцом Андреем и тот ему о чем-то толковал.* (Ю. О. Домбровский, *Факультет ненужных вещей*, 1978)

Затим као да су он и оџац Андреј ишли удвоје и њај му је нешто објашњавао.

7) *Вот стоим мы здесь с тобой, я и ты.* (Н. А. Тэффи, *Моя летопись*, 1929)

Ево, стојимо нас двоје овде, ја и ти.

8) *Мы вдвоем с Мариной влюбились в одного молодого человека.* (А. И. Цветаева, «Легенды и были трех сестер», *Московский комсомолец*, 1999)

Заједно смо се ја и Марина заљубиле у једног младића.

9) *Хозяйка дала мне разложить вилки, и когда они вдвоем с Володей удалились на кухню, я услышала... шепот.* (Сати Спивакова, *Не все*, 2002)

Домаћица ми је дала да распоредим виљушке и када су се она и Волођа удвоје њовукли у кухињу, ја сам чула ... џајај.

10) *Сейчас мы втроем с Анной Владимировной Дыбо, Олегом Мудраком наконец-то закончили и сдали сравнительный Алтайский словарь...* (Сергей Старостин, Григорий Зеленко, «У человечества был один праязык», *Знание – сила*, 2003)

Сада смо уџроје ја, Ана Владимировна Дибо и Олџ Мудрак најзад завршили и ѡредали уџоредни Алџајски речник...

11) *В июне 1972 я навестил Ольгу Эдуардовну Лоиканен; мы вместе с ней возложили на могилу ее отца 100 роз.* (Давлат Худоназаров, «Памирская одиссея благородного финна», *Родина*, 2008)

У јуну 1972. посеџио сам Олџу Едуардовну Лоиканен, ја и она смо заједно њоложили на гроб њеног оца 100 ружа.

У примерима је очувано својство здруживања по угледу на типичне прономиналне комитативне конструкције, па базична заменица обједињује два или више лица у социјативном односу у конструкцији без строге линијске правилности. Линијска закономерност која се јавља код социјативних квазипаралелних конструкција типа *отец с матерью*¹⁶ диференцира ова два типа конструкција, иако су то такође конструкције са карактеристиком заједничке агентивности или пацијентивности у социјативном односу, истоветним синтаксичким функцијама: тематизованог 12), 13) или рематизованог субјекта 14), именског дела предиката 15), директног 16) или индиректног објекта 17).

¹⁶ В. о овим конструкцијама у: Валгина 1973: 87, 104; Barnetová 1979: 809; Виноградов 1960: 270; Даниэль 2000; Магојевић 1978: 167–175; Пипер 2002: 19–29; Розентал 1998: 204; СГТРЯ 1986: 263; о својству недопуштања линијског прекида в. у: Архипов 2003.

12) ... *ее отец с матерью* разговаривали между собой на русском. (Евгений Чижов, *Перевод с подстрочника*, 2012)

... њени *оџац и мајка* су разговарали међусобно на руском.

13) *Самовар с чайником* уже стояли на столе. (Виноградов ред. 1960: 270)

Самовар и чајник су већ били на стољу.

14) Там живеут Анины *бабушка с дедушкой*... (Переписка, 2008)

Тамо живе Ањини *бака и деда*...

15) Да, в Мелитополе, мы же с Ирккой, нашей возжатой, – *говорит тот Опанасенко, – родные брат с сестрой*. (Алексей Моторов, *Преступление доктора Паровозова*, 2013)

Да, у Мелиџојљу, ња ја и Ирка, *наш руководилац, – џовори њај Ојанасенко – смо рођени брај и сестра*.

16) ... *то она с радостью выходит замуж... не жалеет отца с матерью*... («Свадьба тюменских старожилов», *Народное творчество*, 2004)

... онда се она радосно удаје... не жали *оца и мајку*...

17) Это проверенный способ, я всегда во время соревнований *о жене с дочкой* вспоминаю. (Андрей Митьков, «Меня просто трясло», *Известия*, 2002)

То је проверен начин, увек се за време њакакмичења сеђам жене и ћерке.

Атрибутска одредба у оваквим социјативним конструкцијама може бити обједињујуће 18) или појединачне детерминације 19).

18) ... *морщинки вокруг глаз Семеновны совсем разгладились, – вернутся наши папа с мамой* загорелые, веселые... (Петр Проскурин, *Полуденные сны*, 1983)

... сџџне боре око очџу Семјоновне су сасвим несџале, – *враџџе се наши џаџа и мама џрејланули, весели*...

19) *Иуставиџий Папа с рыдающим Автором* отправляются на поиски большой собаки... (Татьяна Соломатина, *Большая собака*, 2009)

И уморни Таџа и уџлакани Ауџор се уџуђују да џраже великоџ џса...

Употреба плуралских форми у именској групи ове конструкције поставља на раван правих социјативних конструкција са фокусом на инструменталној компоненти.

20) *И братья с сестрами* ждут, когда отец закончит молиться над хлебом... (Давид Маркиш, «Стать Лютовым», *Октябрь*, 2001)

И браћа са сестрама чекају да оџац заврџи моџџџу над хлебом...

1.3. Социјативне квазипаралелне конструкције типа *отец с матерью* су конструкције које на синтаксичком плану одражавају специфичну врсту повезаности, по правилу, постављене на принципу припадности одређеној лексичко-семантичкој групи, отуда се запажа и висока фреквентност апелатива из лексичко-семантичке групе родбинских односа, антропонима. Извесна ограничења у лексичкој спојивости постоје када је једна од компоненти заменица јер спојеви личних заменица 1. и 2. лица

сингулара подразумевају предикатску сингуларску форму, док се лично-показне заменице 3. лица могу употребити и у правој социјативној (22), али и у социјативној квазипаралелној конструкцији (21). Квазипаралелна социјативност може бити базирана и на повезаности појмова са опозитним својствима по критеријуму препознатљиве ситуације, нпр. у идиоматском изразу *как кошка с собакой*, који је чест као други компарат у поредбеној конструкцији.

21) *Он с женой решили уехать.* (Розенталь 1998: 242)

Он и жена су одлучили да оићуићују.

22) *Она с ним подружилась.* (Розенталь 1998: 242)

Она се са њим сирјашељила.

23) *Игорь с матерью грызутся как кошка с собакой.* (*Истории из жизни*, 2004)

Игор и мајка се гложе као њас и мачка.

Разуђено структурирање социјативне конструкције у руском језику у виду маркиране (24), (25) или немаркиране асиндетске (26) напоредне конструкције може укључити обе врсте квазипаралелних чланова.

24) *Свадьбы как таковой не было вовсе: посидели четвером – они с Антоном, Татьяна Анисимовна и Фред.* (Ирина Безладнова, «Дина», Звезда, 2003)

Свадбе као њакве није уоићиће било: њоседели су учейворо – она и Анњон, Таићјана Анисимовна и Фред.

25) *Мы пришли сюда впятером: Ирочка со своим социологом Мазаевым, Таня и мы с Лилией.* (Александра Маринина, *Черный список*, 1995)

Дошли смо овамо уейњоро: Ирочка са својим социологом Мазајевом, Тања и ја и Лилија.

26) *Мы были шестером – Галя со Славой, Юра с Наташей, мы с Володей.* (Сати Спивакова, *Не все*, 2002)

Били смо ушестњоро – Гаља и Слава, Јура и Наињаца, ја и Волођа.

У односу на социјативну напоредну конструкцију са саставним везником *и*, социјативна конструкција са инструменталом оставља отворену позицију за посесивну рефлексивну заменицу спољашње карактеристике *свој*,¹⁷ при чему се прецизира врста социјативног односа.

1.4. Руске квазипаралелне социјативне конструкције типа *отец с матерью* у међусловенском језичком простору одговарале би семантичком типу социјатива специфичне целине, у оквиру којег се налази и подтип множинског социјатива, чији опис даје М. Ивић у дисертационом истраживању о развоју и значењима српскохрватског инструментала, уз напомену о престанку бележења ових форми закључно са XVI веком, тј. о његовој неактуелности у савременом српском језику. Реч је о соција-

¹⁷ Терминолошки израз је употребљен према класификацији датој у раду П. Пипера. (Пипер 1985: 633–639) О повратним заменицама, семантици рефлексивности в. у: Падучева 1985: 180–209.

31) *Мы с тобой с коммунизмом боролись еще когда!* (Валерий Попов, *Очаровательное захолустье*, 2001)

Ja и ти смо се са комунизмом борили још када!

32) *Когда мы с ним расстались с четой Л., он вздохнул и сказал...* (Вадим Баевский и др., «Штрихи к портрету», *Знамя*, 2012)

Када смо се ја и он расћали са њаром Л., он је уздахнуо и рекао...

33) *Андрюша с Анькой познакомились с мальчиком – Кирюшей.* (Маша Трауб, *Домик на Юге*, 2009)

Андрјуша и Ањка су се ућознали са дечаком – Кирјушом.

1.6. У систему синтаксичких конструкција којима располаже категорија социјативности у савременом руском језику присутна је изразита разноликост, разматране специфичне, нетипичне прономиналне комитативне конструкције своје место проналазе на периферији овог комитативног типа, а главни разлог томе налази се у заменичкој природи главног дела фразе, одразу «количине у језичком мишљењу»,¹⁹ а једним својим делом и у сфери стилистике, особеностима разговорног функционалног стила. Подела квазипаралелних конструкција условљена је такође постојањем заменичке компоненте, при чему је тип *отец с матерью* могућношћу да задржи *престижност* прве позиције ближи напоредним конструкцијама са конјунктором *и*.

Главне међујезичке разлике и сличности уочене при сагледавању овог сегмента категорије социјативности у савременом руском и савременом српском језику можемо сажето представити и упоредним табеларним прегледом семантичких типова анализираних конструкција.

Табела 1. Семантичка типологија квазипаралелних конструкција и конструкција социјатива целине

Савремени руски језик	Савремени српски језик
1. Квазипаралелне конструкције 1.1. прономиналне комитативне 1.1.1. примарно социјативни подтип <i>мы с тобой</i> 1.1.2. социјативно-посесивни подтип <i>наш с тобой</i> 1.2. социјативне квазипаралелне 1.2.1. тип <i>отец с матерью</i>	
2. Конструкције социјатива целине 2.1. тип <i>мать с ребенком</i>	1. Конструкције социјатива целине 1.1. тип <i>мајка с дететом</i>

ЛИТЕРАТУРА

Архипов А. В. *Проблемы автоматического анализа комитативных групп в русском языке*. 2003 <<http://www.philol.msu.ru/~otipl>> <<http://www.dialog-21.ru/Archive/2003/Arhipov.htm>>

¹⁹ Појам количине у језичком мишљењу образлаже се у истоименом раду Бодуена де Куртенеа. (Бодуен де Куртене 1988: 222)

- Архипов А. В. «К типологии комитативных конструкций. Часть I. Определение и формальная типология». *Вопросы языкознания* № 4 (2005): 76–100.
- Бодуен де Куртене Жан. *Лингвистички сисци*. Прево и приредило Предраг Пипер. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1988.
- Валгина Н. С. *Синтаксис современного русского языка*. Москва: Высшая школа, 1973.
- Виноградов В. В., Истрина Е. С. (ред.). *Грамматика русского языка. Синтаксис*. Т. 2. Москва: Академия наук СССР, 1960.
- Виноградов В. В. *Русский язык (грамматическое учение о слове)*. – 2 изд. Москва: Высшая школа, 1972.
- Вониш Арно. „Словенска/словеначка двојина“. *Славистика XVIII* (2014): 215–223.
- Даниэль М. А. *Типология ассоциативной множественности*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. 2000. <<http://www.philol.msu.ru/~otipl>>
- Ђукановић Маја. „Личне заменице у српском и словеначком језику“. *Српски језик* 9, 1–2 (2004): 405–416.
- Ивић Милка. *Значења српскохрватског инструменџала и њихов развој*. Београд, 1954. Београд: Београдска књига, САНУ, Институт за српски језик САНУ, 2005.
- Ивић Павле. „О говору Галипольских Срба“. *Српски дијалектолошки зборник XII*: Београд, 1957, 1–519.
- Кошутић Радован. *Грамајтика руског језика. Књ. 2. Облици*. – 2 изд. Београд: Научна књига, 1950.
- ЛЭС: *Лингвистический энциклопедический словарь* (ред. В. Н. Ярцева). Москва: Советская энциклопедия, 1990.
- Маројевић Радмило. *Лингвистика и ѿеџика ѿревођења (међусловенски ѿревод)*. Београд: Научна књига, 1989.
- Николић Вера. *Грамајтика руског језика (фонетика и морфологија)*. Београд: Београдски издавачки завод, 1966.
- Падучева Е. В. *Высказывание и его соотносённость с действительностью*. Москва: Наука, 1985.
- Пипер Предраг. „Пропина reflexiva у српскохрватском језику“. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* 27–28 (1984–1985): 633–639.
- Пипер Предраг. „О прилошкој нумеричкој квантификацији у руском и српскохрватском језику“. *Зборник Мајице српске за славистику* 39 (1990): 97–112.
- Пипер Предраг. „Перспект синтаксе руског језика у поређењу са српском (на примеру категорије социјативности)“. *Славистика VI* (2002): 19–29.
- Пипер Предраг. *Грамајтика руског језика у ѿређењу са српском*. – 2 изд. Београд: Издавачко предузеће „Завет“, 2005.
- Пипер Предраг, Антонић Ивана, Ружић Владислава, Танасић Срето, Поповић Људмила, Тошовић Бранко. *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*. У ред. Милке Ивић. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, 2005.
- Пипер Предраг. „О простору у српској језичкој слици света“. *Slavistična revija* 62, 3 (2014): 275–294.
- Пипер Предраг. *Српски у кружу словенских језика: грамајичка и лексичка ѿређења*. Београд: NM libris, 2015.
- Половина Весна. „Реформулација смисла у дискурсу и језички ниво“. *Научни сасџанак слависта у Вукове дане* 21, 2 (1993): 110–117.
- Розенталь Д. Э. *Практическая стилистика русского языка*. Москва: АСТ Издательство, 1998.
- Санников В. З. *Русский синтаксис в семантико-прагматическом пространстве*. Москва: Языки славянских культур, 2008.
- СГТРЯ: *Словарь грамматических трудностей русского языка* (Т. Ф. Ефремова, В. Г. Костомаров). Москва: Русский язык, 1986.
- СРЯ: *Словарь русского языка* (С. И. Ожегов, под ред. Н. Ю. Шведовой). – 22 изд. Москва: Русский язык, 1990.
- Шведова Н. Ю., Лопатин В. В. (ред.). *Русская грамматика*. – Москва: Русский язык, 1990.

- Barnetová Vilma, Běličová-Křížková Helena, Leška Oldřich, Skoumalová Zdena, Straková Vlasta. *Русская грамматика 2*. Praha: Academia, 1979.
- Derganc Aleksandra. „Nekaterere značilnosti dvojine v slovenščini“. *Slavistična revija* posebna številka (2006), 57–70.
- Marojević Radmilo. „Specifičan način izražavanja socijativnosti u ruskom jeziku. Subjekatske, objekatske i atributske sintagme tipa *мы (нас, нау)* с тобой“. *Strani jezici* VII, 3–4, (1978): 167–175.
- Marojević Radmilo. *Gramatika ruskog jezika*. – 7 izd. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2006.
- Piper Predrag. *Zamenički prilozi (gramatički status i semantički tipovi)*. Novi Sad: Institut za strane jezike i književnosti, 1983.
- Tošović Branko. *Ruska gramatika u poređenju sa srpskohrvatskom: glasovi, oblici, rečenica*. Sarajevo: Svjetlost, 1988.

LITERATURE

- Arkhipov A. V. *Problemy avtomaticheskogo analiza komitativnykh grupp v russkom iazyke*. 2003 <<http://www.philol.msu.ru/~otipl>> <<http://www.dialog-21.ru/Archive/2003/Arhipov.htm>>
- Arkhipov A. V. «K tipologii komitativnykh konstrukcii. Chast' I. Opredelenie i formal'naiia tipologiiia». *Voprosy iazykoznanija* № 4 (2005): 76–100.
- Barnetová Vilma, Běličová-Křížková Helena, Leška Oldřich, Skoumalová Zdena, Straková Vlasta. *Russkaia grammatika 2*. Praha: Academia, 1979.
- Boduen de Kurtene Jan. *Lingvistički spisi*. Preveo i priredio Predrag Piper. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1988.
- Daniel' M. A. *Tipologiiia assotsiativnoi mnozhestvennosti*. Dissertatsiia na soiskanie uchennoi stepeni kandidata filologicheskikh nauk. 2000. <<http://www.philol.msu.ru/~otipl>>
- Derganc Aleksandra. „Nekaterere značilnosti dvojine v slovenščini“. *Slavistična revija* posebna številka (2006), 57–70.
- Đukanović Maja. „Lične zamenice u srpskom i slovenačkom jeziku“. *Srpski jezik* 9, 1–2 (2004): 405–416.
- Ivić Milka. *Značenja srpskohrvatskog instrumentala i njihov razvoj*. Beograd, 1954. Beograd: Beogradska knjiga, SANU, Institut za srpski jezik SANU, 2005.
- Ivić Pavle. „O govoru Galipoljskih Srba“. *Srpski dijalektološki zbornik* XII: Beograd, 1957, 1–519.
- Košutić Radovan. *Gramatika ruskog jezika. Knj. 2. Oblici*. – 2 izd. Beograd: Naučna knjiga, 1950. LES: *Lingvističeskii entsiklopedičeskii slovar' (red. V. N. Iartseva)* (ред. В. Н. Ярцева). Moskva: Sovetskaia entsiklopediia, 1990.
- Marojević Radmilo. „Specifičan način izražavanja socijativnosti u ruskom jeziku. Subjekatske, objekatske i atributske sintagme tipa *мы (нас, наш)* с тобой“. *Strani jezici* VII, 3–4, (1978): 167–175.
- Marojević Radmilo. *Lingvistika i poetika prevođenja (međuslovenski prevod)*. Beograd: Naučna knjiga, 1989.
- Marojević Radmilo. *Gramatika ruskog jezika*. – 7 izd. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2006.
- Nikolić Vera. *Gramatika ruskog jezika (fonetika i morfologija)*. Beograd: Beogradski izdavački zavod, 1966.
- Paducheva E. V. *Vyskazyvanie i ego sootnesennost' s deisvitel'nost'iu*. Moskva: Nauka, 1985.
- Piper Predrag. *Zamenički prilozi (gramatički status i semantički tipovi)*. Novi Sad: Institut za strane jezike i književnosti, 1983.
- Predrag Piper. „Pronomina reflexiva u srpskohrvatskom jeziku“. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* 27–28 (1984–1985): 633–639.
- Piper Predrag. „O priloškoj numeričkoj kvantifikaciji u ruskom i srpskohrvatskom jeziku“. *Zbornik Matice srpske za slavistiku* 39 (1990): 97–112.

- Piper Predrag. „Prospekt sintakse ruskog jezika u poređenju sa srpskom (na primeru kategorije socijativnosti)“. *Slavistika* VI (2002): 19–29.
- Piper Predrag. *Gramatika ruskog jezika u poređenju sa srpskom*. – 2 izd. Beograd: Izdavačko preduzeće „Zavet“, 2005.
- Piper Predrag, Antić Ivana, Ružić Vladislava, Tanasić Sreto, Popović Ljudmila, Tošović Branko. *Sintaksa savremenoga srpskog jezika. Prosta rečenica*. U red. Milke Ivić. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica srpska, 2005.
- Piper Predrag. „O prostoru u srpskoj jezičkoj slici sveta“. *Slavistična revija* 62, 3 (2014): 275–294.
- Piper Predrag. *Srpski u krugu slovenskih jezika: gramatička i leksička poređenja*. Beograd: NM libris, 2015.
- Polovina Vesna. „Reformulacija smisla u diskursu i jezički nivoi“. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 21, 2 (1993): 110–117.
- Rozental’ D. E. *Praktičeskaja stilistika ruskogo iazyka*. Moskva: AST Izdatel’stvo, 1998.
- Sannikov V. Z. *Ruskii sintaksis v semantiko-pragmaticeskome prostranstve*. Moskva: Iazyki slavianskikh kul’tur, 2008.
- SGTRIA: *Slovar’ grammatičeskikh trudnosti ruskogo iazyka* (T. F. Efremova, V. G. Kostomarov). Moskva: Russkii iazyk, 1986.
- Shvedovaa N. Iu., Loatin V. V. (red.). *Russkaja grammatika*. – Moskva: Russkii iazyk, 1990.
- SRIA: *Slovar’ ruskogo iazyka* (S. I. Ozhegov, pod red. N. Iu. Shvedovoi). – 22 izd. Moskva: Russkii iazyk, 1990.
- Tošović Branko. *Ruska gramatika u poređenju sa srpskohrvatskom: glasovi, oblici, rečenica*. Sarajevo: Svjetlost, 1988.
- Valgina N. S. *Sintaksis sovremennogo ruskogo iazyka*. Moskva: Vysshaja shkola, 1973.
- Vinogradov V. V., Istrina E. S. (red.). *Grammatika ruskogo iazyka. Sintaksis*. T 2. Moskva: Akademiia nauk SSSR, 1960.
- Vinogradov V. V. *Ruskii iazyk (grammatičeskoe učenje o slove)*. – 2 izd. Moskva: Vysshaja shkola, 1972.
- Voniš Arno. „Slovenska/slovenačka dvojina“. *Slavistika* XVIII (2014): 215–223.

Мария Опачич

КВАЗИСОЧИНТЕЛЬНЫЕ КОНСТРУКЦИИ В СОВРЕМЕННОМ
РУССКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ СЕРБСКИЕ ЭКВИВАЛЕНТЫ
(на примере категории совместности)

Резюме

В первой части настоящей работы рассматриваются синтаксические и семантические особенности квазисочинительных прономинальных комитативных конструкций с поглощенным референтом типа *мы с тобой* в современном русском языке. Анализируемый материал охватывает прономинальные комитативные конструкции с характеристикой линейного разрыва. Во второй части работы внимание уделено русским квазисочинительным конструкциям со значением совместности типа *отец с матерью*, а также семантическому типу социатива цельности в современном русском и сербском языках.

Ключевые слова: совместность, синтаксис, квазисочинительные конструкции, современный русский язык, современный сербский язык.

Elena Galtsova

Institut de littérature mondiale-IMLI RAN, RSUH, MSU

Institute of World Literature-IMLI RAN, RSUH, MSU

galtsova05@mail.ru

RÊVES ET MISÈRES D'UNE MISE EN SCÈNE DE
«LA RELIGION DE LA SOUFFRANCE»: *L'ESPRIT
SOUTERRAIN* DE F. M. DOSTOÏEVSKI
ET M.-R. LENORMAND AU GRAND-GUIGNOL (1912)¹

«DREAMS AND MISERIES OF ONE THEATRICAL
PRODUCTION OF “THE RELIGION OF SUFFERING”:
THE UNDERGROUND SPIRIT OF F. M. DOSTOEVSKY
AND H.-R. LENORMAND IN GRAND-GUIGNOL (1912)»

Dans l'article « Rêves et misères d'une mise en scène théâtrale de la “religion” de la souffrance » : *L'Esprit souterrain* de F. Dostoïevski et H.-R. Lenormand au Grand-Guignol » nous analysons le texte d'après les *Notes d'un souterrain* d'Henri-René Lenormand non-publié et peu étudié par les spécialistes de Dostoïevski. L'étude de la pièce est présentée dans le contexte de la première réception de l'oeuvre de Dostoïevski en France et des clichés culturels qui y sont liés. D'autre part, nous prenons en considération les conditions du théâtre Grand-Guignol, auquel elle fut destinée, et aussi la question de la mise en scène des problématiques de l'inconscient. La transformation radicale du texte passe de l'autoréflexion à l'action active, du monologue au mélodrame, où participent plusieurs héros et personnages, absents chez Dostoïevski, témoignent de la conception psychothérapeutique des créateurs du spectacle, ce qui, d'une part, renforce l'aspect matérialiste et, d'autre part, sert à rapprocher de manière indirecte, les *Notes d'un souterrain* avec *Crime et Châtiment*.

Mots-clé: réception de Dostoïevski en France, *Notes d'un souterrain*, *L'Esprit souterrain*, le théâtre Grand-Guignol, H.-R. Lenormand, adaptation pour le théâtre, mélodrame, la cruauté, l'inconscient.

The article «Dreams and miseries of one theatrical production of “the religion of suffering”: *The Underground spirit* of F. M. Dostoevsky and H.-R. Lenormand in Grand-Guignol (1912)» examines the unpublished and insufficiently explored text of the play by French playwright Henri-René Lenormand based on *Notes from Underground* by Dostoevsky. The proposed analysis is carried out in the context of the early reception of Dostoevsky's work in France, and related cultural patterns, as well as relating to the peculiarities of the Parisian theatre the Grand-Guignol, for which it was intended, and the problem of

---

¹ Article rédigé avec le soutien de Russian Foundation of Basic Research (RFBR), research grant 18-012-90044 Достоевский

representation of the depths of the unconscious on the theatrical stage. The text has been radically changed: from self-reflection to action, from the monologue to the drama, in which many heroes are involved, characters, absent in the text by Dostoevsky. This alteration of the text indicates the psychotherapeutic intention of the creators of the show, and this fact, on the one hand, strengthens the materialistic component, and, with the other, indirectly detects the similarity between *Notes from Underground* and *Crime and Punishment*.

Key words: reception of Dostoevsky in France, *Notes from the underground*, *Underground spirit*, the theatre Grand Guignol, H.-R. Lenormand, theatrical adaptation, melodrama, cruelty, unconscious.

La première mise en scène des *Notes d'un souterrain* (1864) de Dostoïevski eut lieu, selon nos informations, le 15 juin 1912, au Grand-Guignol, le fameux théâtre de Paris spécialisé dans des spectacles d'horreur et destiné à un large public. Représentation choquante, pourtant il ne faut y voir aucun irrespect par rapport à l'auteur russe : au contraire, cette tentative de monter sur les plateaux l'œuvre peut-être la moins théâtrale de Dostoïevski, témoigne d'un intérêt passionné pour l'auteur russe en France à cette époque, et aussi du désir d'expliquer les sombres profondeurs de l'âme humaine, lié au grand essor de la psychiatrie et à l'introduction de la psychanalyse en France. A Paris cette mise en scène fut accueillie avec bienveillance, mais non sans critiques concernant des changements opérés de Lenormand par rapport au texte originel. En Russie cette création parisienne reçut un écho très négatif de la part de Jakov Toughenkhold qui l'accusait de sado-masochisme (Тугенхольд 1912), une brève mention ironique dans l'almanach *Istoritcheski vestnik* (*Заграничные исторические новости и мелочи* 1912) et fut oubliée, tout en figurant dans les bibliographies de l'auteur russe (Белов 2011) et des recherches concernant le théâtre (Сухачев 1973, Бушуева 1982).

Ce spectacle fut monté par Max Maurey, directeur du Grand-Guignol, d'après l'adaptation pour scène d'Henri-René Lenormand (1882–1951), jeune auteur qui deviendra très célèbre vers la fin des années 1910 et le restera jusqu'aux années 1950, ayant acquis une réputation de dramaturge lié à la psychanalyse et aux recherches sociologiques et philosophiques, travaillant dans l'optique stylistique réaliste et expressionniste (Blanchart 1947, Kacsmarek 2008). Rappelons que Lenormand fut un grand passionné de la culture russe. Il collabora beaucoup avec le metteur en scène Georges Pitoëff, originaire de la Russie impériale; il fut également un grand amateur de Gorki, et, dans les années 1930, il participa au mouvement international pour la défense de la culture, inspiré par des idéologies de gauche. Certaines de ces pièces furent traduites en russe et l'une d'entre elles fut même publiée en URSS (Ленорман 1936).

Au début des années 1910 Dostoïevski est à la mode sur des scènes parisiennes. En 1911 Jacques Copeau monte *Les Frères Karamazov*² au Théâtre des Arts, ce qui fut un événement global pour la réception théâtrale de ce roman de Dostoïevski en Occident. La même année Firmin Gémier met en scène au

² Et il crée, avec Croué, l'adaptation pour la scène, qui sera traduite en plusieurs langues et qui restera au théâtre du monde entier jusqu'aux années 1950 (Copeau 1911)

Théâtre Antoine *L'Éternel Mari* adapté par Alfred Savoir et Fernand Nozière (Savoir 1912). Même si ce spectacle ne devait pas rester longtemps sur des plateaux il fut souvent associé, dans la mémoire de certains critiques, par erreur, à *L'Esprit souterrain*, dont il était interprété comme une « source ». En ce qui concerne la mise en scène au Grand-Guignol, elle fut en effet directement liée à celle des *Frères Karamazov* : pour le rôle principal dans *L'Esprit souterrain* on invita Charles Dullin, comédien encore inconnu à cette époque, et qui devint vite célèbre grâce à son rôle de Smerdiakov chez Copeau. Nozière soulignait l'importance du Dullin dans l'interprétation de Dostoïevski dans les deux spectacles : « Depuis qu'il fut, dans les *Frères Karamazov*, le morbide Smerdiakov, il semble voué à l'interprétation des malades et des fous que le génial romancier observa ou imagina » (*Programmes et presse... 1912–1913* : 188¹). Gaston de Pawlowski fut de même avis, tout en avançant un concept à la mode, celui de « l'âme russe » : « Fort heureusement, le rôle d'Ordinova a été tenu par l'excellent acteur Dullin, qui semble destiné à jouer au naturel toute sa vie, les malades intellectuels de l'âme russe » (*Programmes et presse... 1912–1913* : 181).

Notre étude porte sur le texte intitulé *L'Esprit souterrain*, pièce en deux actes, mise en scène au Grand-Guignol (Lenormand 1912). C'est un inédit qui se trouve dans le Fonds Auguste Rondel de la Bibliothèque nationale de France : il s'agit du manuscrit fabriqué par l'Agence générale de copies dramatiques et littéraires, il fut destiné à la Société des auteurs et compositeurs dramatiques (SACD). Ce texte fut joué au théâtre, et comme en témoignent des critiques, il fut conçu spécialement pour la scène du Grand-Guignol, à partir d'une adaptation plus détaillée, une pièce en trois actes, que Lenormand publia plus tard, après la fin des représentations, le 10 février 1913 dans le journal *Comœdia* (Lenormand 1913). Ce document n'est pas très connu par les spécialistes de Dostoïevski. Notre but est d'analyser les transpositions qu'opère Lenormand pour rendre le récit de Dostoïevski accessible au grand public, dans le contexte culturel et théâtral, ce qui nous paraît être fort révélatif pour la construction de l'imaginaire de la cruauté psychologique de l'époque².

La source et la longévité de L'Esprit souterrain

La source du texte de Lenormand était le livre *L'Esprit souterrain* paru en 1886, « traduit et adapté » par Ely (Evguéni) Halpérine-Kaminski et Charles Morice, une compilation de deux récits de Dostoïevski, *La Logeuse* (1848) et *Les Notes d'un souterrain* (1864), correspondant à deux parties, « Katia » et « Lisa », du nom des héroïnes principales éponymes. Les deux récits de Dostoïevski subirent des transformations assez considérables. Les adaptateurs ont évacué beaucoup de réflexions philosophiques et morales du héros, en transfor-

¹ Nous utilisons ici le recueil factice, fabriqué spécialement pour les archives de théâtre conservées dans le Fonds Auguste Rondel de la Bibliothèque nationale de France : les matériaux datent du juin 1912 au février 1913. Nous citons les critiques selon la pagination d'archive.

² Pour plus d'information factuelle voir notre article (Гальцова 2006).

mant *Les notes d'un souterrain* en une sorte de mélodrame. Les deux récits furent réunis par la présence d'un seul personnage masculin, Wassili Ordinov. Ainsi, dans la partie correspondant aux *Notes d'un souterrain*, c'est son manuscrit à la première personne, qui est présenté, avec des commentaires d'un éditeur fictif. Dans cette partie de la compilation le statut social d'employé de l'homme souterrain est «ennobli» (Ordinov était noble, mais pauvre) ; il change d'âge : au lieu de vingt ans il en a une quarantaine. Le rôle d'Appolon devient plus important : c'est lui qui reçoit et transmet à l'éditeur le manuscrit de son patron. Ainsi le texte où domine le monologue devient, dans l'adaptation de Halpérine-Kaminski et Morice, romanesque et donc, plus dialogique et dramatisé.

C'est exactement ce côté mélodramatique qui avait attiré Lenormand dans cette adaptation, ce qui allait dans le sens de la réception théâtrale à l'époque où l'on tenait à l'idée que Dostoïevski créait des œuvres romanesques très comparables aux drames : dans sa préface pour l'adaptation des *Frères Karamazov*, Copeau insiste sur le « roman-tragédie », terme de Dmitri Merejkovski employé dans son livre *Tolstoï et Dostoïevski* traduit en 1903 en français (Merejkowsky 1903) que Copeau a bien lu.

La clé du titre général du livre est dans les réflexions suivantes de l'éditeur fictionnel : « Aussi retrouvera-t-on souvent dans ces notes le mot « souterrain ». Il vivait, en effet, en une sorte de souterrain spirituel, il avait un esprit souterrain, toujours agitant d'obscurs problèmes, toujours sondant les ténèbres de sa pensée, toujours creusant plus avant et plus profond dans les mystères de sa conscience : "la conscience, cette maladie !" écrit-il quelque part » (Dostoïevski 1886 : 155).

Il serait facile de critiquer cette adaptation, mais elle est tout à fait typique³ de la première réception de Dostoïevski en France, à laquelle ont pris part de principaux promoteurs de la culture russe de l'époque, dont Halpérine-Kaminski, traducteur et journaliste, ayant connu personnellement beaucoup d'écrivains russes⁴, et Charles Morice, participant actif au renouveau poétique en France et un des théoriciens du symbolisme français.

Lenormand se réfère à ce livre, en mentionnant toujours les noms des traducteurs dans les programmes et dans la version publiée. Nous pouvons supposer que si Lenormand avait voulu composer une pièce à plusieurs personnages, et non pas un monologue, c'était justement *L'Esprit souterrain*, cette adaptation, pour ainsi dire mélodramatisante, qui pourrait être plus convenable à ses yeux. Il faut rappeler qu'à l'époque où Lenormand écrit sa pièce, il existait déjà une autre traduction de 1909, sous le titre du *Sous-Sol*, faite par Wladimir Bienstock, beaucoup plus proche du texte de Dostoïevski.

Ici nous nous permettons une parenthèse sur la traduction de Halpérine-Kaminski et Morice⁵. *L'Esprit souterrain* fut connu en Europe dès sa

³ C'est déjà à l'époque que les critiques ont justifié la nécessité de l'adaptation, comme par exemple Jean Fleury (Fleury 1881). Voir à ce propos des travaux de Jean-Louis Backès (Vogüé 2010) et Karen Haddad-Wotling (Haddad-Wotling 1995).

⁴ A propos des activités d'Halpérine-Kaminski voir les travaux d'Alexandre Stroeв (Строев 2015) et Vadim Polonski (Полонский 2016).

⁵ Pour plus de détails voir notre article (Гальцова 2008).

parution. Ainsi, le 12 février 1887 Nietzsche écrit à son ami Franz Overbeck : « Jusqu'à très peu de temps je ne connaissais même pas le nom de Dostoïevski... Et tout à coup j'ai vu dans une librairie l'œuvre *L'Esprit Souterrain* qui venait d'être traduit en français »⁶. Le philosophe allemand sentait une proximité entre ses propres recherches et celles du personnage « de sous-sol » de Dostoïevski, et ses réflexions témoignent de sa lucidité en ce qui concerne la compilation produite par les traducteurs, car il distinguait exactement la partie correspondante aux *Notes d'un souterrain*. La postérité de ce livre sera glorieuse – son titre sera mentionné dans les conférences d'André Gide en 1922⁷, il servira de titre à une pièce radiophonique de Georges Bataille et sa cousine germaine Marie-Louise Bataille diffusée le 19 juin 1946 à la Radio Française (Bataille 2001, Moscovici 2001, Гальцова 2011), et la traduction de Halpérine-Kaminski sera rééditée à plusieurs reprises ; en 1929 (Dostoïevski, 1929) et en 1979 (Dostoïevski 1979) et traduite en plusieurs langues étrangères (Boulogne 2015). Dans cette histoire étonnante de ce livre, qui ne fut en effet qu'un faux, c'est, à notre avis, surtout son titre qui joua le rôle déterminant.

Dans la réédition du livre en 1929, avec la restitution de quelques passages et la correction de quelques coquilles, Halpérine-Kaminski écrit une préface où il donne des raisons du titre: il a fallu écarter le décalque « notes de dessous le plancher », considérée comme incompréhensible pour le lecteur français. L'expression « sous-sol » (Dostoïevski, 1909) détourne le lecteur vers le sens « les mœurs des habitants du sous-sol, travailleurs ». La formule « la voix souterraine », mentionnée chez Léon Chestov (Dostoïevski 1926, Chestov 1923), aurait suggéré, au contraire, le sens de la « voix céleste » (Dostoïevski 1929 : XXI). Si les arguments de Halpérine-Kaminski pour la défense de la compilation ne sont pas très forts (*grosso modo*, les deux héros sont comparés d'une manière ou d'une autre à Raskolnikov), reste toujours la force suggestive du titre de son livre. En effet, *L'Esprit souterrain* est pour le moins un titre initiateur à la lecture de l'œuvre de Dostoïevski en général, et à l'époque, en 1886, il a très bien contribué à sa popularisation en France et en Europe.

Rappelons aussi que cet « Esprit souterrain » était en parfaite corrélation avec une autre expression, « l'âme russe » ou « l'âme slave », qui se propage grâce aux articles et surtout au fameux livre d'Eugène -Melchior de Vogüé, *Le roman russe* (1886)⁸ où la partie consacrée à Dostoïevski s'appelle « La religion de la souffrance ». Le double négatif de l'âme russe salvatrice et mystérieuse étant chez Vogüé appelé « nihilisme », mot universel, malgré ses connotations

⁶ Nous citons d'après les travaux de Victor Doudkine et Konstantin Azadovski (Дудкин 1973: 681).

⁷ Gide, qui a critiqué la traduction de *L'Esprit Souterrain* et *des Frères Karamazov* par Halpérine-Kaminski et Morice, n'a pas résisté en 1922 au titre du livre : « Je crois que nous atteignons, avec *L'Esprit Souterrain*, le sommet de la carrière de Dostoïevski. Je le considère, ce livre (et je ne suis pas seul), comme la clé de voûte de son œuvre entière » (Gide 1923 : 195), cité par Halpérine-Kaminski (Dostoïevski 1929 : XX-XXI).

⁸ Voir à ce propos les travaux de Jean Louis Backès et de Sergueï Fokine (Vogüé 2010, Фокин 2013).

tourguénieviennes, prend sa pleine valeur non moins énigmatique dans l'expression « l'esprit souterrain ».

Évidemment, ce titre était idéal pour une affiche de théâtre. Halpérine-Kaminski constate que non seulement *L'Esprit souterrain* fut traduit en plusieurs langues, mais « c'est d'après ce texte que M. H.-R. Lenormand, le jeune dramaturge placé à la tête de la régénération présente du théâtre français, rédigea sa pièce de *L'Esprit Souterrain* et rendit par les moyens scéniques, c'est-à-dire en action, la pensée de Dostoïevski » (Dostoïevski 1929 : XXVII-XXVIII).

Dostoïevski et Le Grand-Guignol

L'Esprit Souterrain fut la seule pièce d'après Dostoïevski, présentée au Grand-Guignol, qui, devint vers 1912 un théâtre parisien à succès. Fondé à Paris, dans l'impasse Chaptal, en 1897 par Oscar Méténier pour faire jouer les pièces refusées par André Antoine, ce théâtre prend du caractère avec son second directeur, Max Maurey, qui en fait, de 1898 à 1914 « la maison d'horreur », selon le mot d'Agnès Pierron (Pierron 1995: VII). Et la langue française courante s'enrichit de l'expression « c'est du grand-guignol », signifiant « horrible de manière hyperbolique ». Ce théâtre exista à Paris jusqu'en 1962, étant devenue une sorte de fabrique de spectacles de genre. Pourtant, pendant le premier quart de siècle ce théâtre fut aussi un champ d'expérimentation non seulement dans le sens technique, mais aussi dans le domaine dramaturgique, surtout en ce qui concerne les pièces courtes. Parmi les auteurs très prolifiques dans ce genre mentionnons André de Lorde qui a aussi écrit des ouvrages d'analyse sur le genre de l'horreur dans la culture, en considérant, entre autres, la valeur thérapeutique des spectacles d'épouvante qu'il appelait les « comprimés de terreur ».

Si de Lorde n'adapta jamais des œuvres de Dostoïevski pour la scène, il l'associa à la communauté des *Maîtres de la peur*, titre de l'anthologie littéraire qu'il publia en 1927 avec Albert Dubeux. Pour ce recueil, il choisit un extrait de *Crime et le Châtiment*, tout en soulignant la différence entre l'auteur russe et Edgar Poe, adoré par des auteurs du Grand-Guignol : « Ce serait hasardeux, car le sombre génie slave s'entend à créer sans le secours de personne les plus effrayants cauchemars, et le lien qui pourrait unir aux contes de Poe *L'Idiot* ou *Les Frères Karamazov* semble bien fragile. La Peur chez les Russes conserve un caractère presque mystique qui écarte toute comparaison avec le réalisme d'Edgar Poe » (Lorde 1927 : 12). Dans la bibliographie il mentionne *L'Esprit souterrain*. Dans la présentation de l'extrait du *Crime et le Châtiment* il écrit : « C'est un véritable roman que l'existence de Dostoïevski, plus imprévu, plus fertile en aventures, plus douloureux qu'aucun de ceux qu'enfanta sa puissante imagination <...> Peu de psychologues auront fouillé plus avant dans les replis du cœur humain ; peu de penseurs auront remué autant d'idées » (Lorde 1927 : 71).

En ce qui concerne Lenormand, à part l'adaptation de Dostoïevski, il écrit pour ce théâtre une pièce, *La Folie blanche* (1905), qui lui servit d'expérience pour l'élaboration de la présentation indirecte des troubles de peur et d'horreur :

sur la scène il n'y a aucune action directe, tout y est dans le parler. C'était tout à fait normale à cette époque où le Grand-Guignol fut ouvert aux expériences très variées, en commençant par les spectacles d'horreur dans le sens le plus direct, avec la présentation de la violence sur la scène, sang, dissections, cris etc., ou bien l'expression de la violence cachée, y compris dans l'inconscient, des horreurs de l'âme humaine, sans l'obligation de verser du sang. Il existait aussi les règles pour la composition d'une séance de spectacle: normalement on présentait plusieurs pièces courtes, et à côté des horreurs, devaient figurer aussi des pièces comiques, destinées à apaiser un peu la tension, ce fit un «théâtre d'épouvante et de rire» (Pierron 1995 : I). Ainsi Lenormand fut-il obligé d'abrégé et de reserrer le texte au maximum. Dans le programme de 1912 on donnait, avec *L'Esprit souterrain*, en une seule soirée la pièce de Max Maurey *La Recommandation*, *Le Grand Match* d'André de Lorde et Paul Cartoux, *La Bienfaitrice* de Paul Gialferi, *Pendant l'armistice* d'Armand Charmain, d'après Guy de Maupassant, et *Le Sacrifice* de Jean Aguzan, d'après Henri Duvernois.

Dans quelle catégorie de spectacles pourrait être inséré *L'Esprit souterrain* ? On peut y percevoir nettement au moins deux références génériques. La première, toute simple, c'est le thème très important et même fondateur de la pauvre fille devenue prostituée, créé par Méténier qui adapta en 1897 *Mademoiselle Fifi* de Maupassant pour le tout premier spectacle du Grand-Guignol. Pierron estime que « *Mademoiselle Fifi* » propose la première prostituée sur une scène » (Pierron 1995 : VI). Ainsi, Lisa, en tant que victime de la société cruelle et injuste, s'inscrit dans un certain genre créé par le Grand-Guignol.

D'autre part, et cela nous paraît beaucoup plus important que le thème des pauvres gens, *L'Esprit souterrain* se rapproche du genre des pièces « psychiatriques », et ceci non pas à cause de la présence directe des médecins et des fous cliniques sur la scène (thème aussi très répandu au Grand-Guignol), mais parce qu'ici Lenormand révèle le processus de la formation d'une folie, un peu comme dans sa pièce *La Folie Blanche*. Et cela non sans une certaine contradiction, car, en suivant Dostoïevski, le plus grand péché du héros est plutôt « la pensée », c'est-à-dire la raison. Et d'ailleurs il faut aussi rappeler que le mot « esprit » dans le titre signifie en français une instance spirituelle, mais qu'il peut aussi servir de synonyme à « raison ».

Par la suite, Lenormand deviendra en France précisément célèbre comme un dramaturge proche de la psychanalyse, en travaillant sur des sentiments et pulsions latents dans ses personnages. Dostoïevski sert pour lui d'école idéale non seulement grâce à la complexité de la psychologie de ses personnages, mais grâce à une particularité de la réception de son œuvre en France: on avait tendance à identifier l'auteur avec ses personnages. « C'est une manière d'épileptique, narrateur d'une verve grossière des histoires de sang et de folie dont la meilleure excuse est qu'elles sont vraiment ses aventures », écrivait l'impitoyable Maurice Barrès (Barrès 1886 : 125). De Vogüé allait dans le même sens tout en admirant l'auteur russe. Dostoïevski et son œuvre intéressait des psychiatres français : ainsi en 1903 Pierre-Gaston Loÿgue, admirateur de Cesare Lombroso, lui consacre son « étude médico-psychologique » (Loÿgue 1903)

L'Esprit souterrain transformé en « action »

Le Grand-Guignol est avant tout le théâtre d'action, qu'elle soit verbale ou corporelle. Dans ses *Confessions d'un auteur dramatique* Lenormand dit : « au Grand-Guignol, les lois du genre avaient poussé l'anecdote au premier plan » (cit. d'après Pieron 1995: 1371). Si dans *La Folie Blanche* Lenormand agit en classiciste, où les personnages récitent ce qu'ils voient, mais il n'y a pas d'action directe sur la scène, dans *L'Esprit souterrain* il fait le contraire, ayant mis en action visuelle, physique, et sans respect pour la chronologie, ce qui est récit et sous-entendu chez Dostoïevski.

La liste des personnages, qui précède le texte de la pièce jouée au Grand-Guignol correspond au genre de *Mademoiselle Fifi* : « Ordinov, employé ; Simonov, fonctionnaire, Apollon, domestique ; Lisa, femme publique ; Nastasia Ivanovna » (Lenormand 1912 : 2), qui dans la pièce sera mentionnée comme « la patronne » du bordel. Ce dernier personnage fantaisiste, dont le nom est une compilation de plusieurs héroïnes de Dostoïevski, Nastasia Philippovna, Katerina Ivanovna, etc., sert à la présentation de la maison publique et aussi à accentuer le côté comique au début de la pièce. Si, chez Dostoïevski, un tel personnage est à peine mentionné, chez Lenormand, il dirige en fait tout le premier acte de la pièce. Remarquons aussi que le nom d'Ordinov, emprunté de *La Logeuse*, appartient pourtant au personnage avec un statut social correspondant à l'anti-héros des *Notes d'un souterrain* de Dostoïevski.

Le premier acte se passe dans « une chambre chez « Adrienne ». Un divan sur lequel Lisa est couchée. Un fauteuil sur lequel Ordinov est assis » (Lenormand 1912 : 3). Cette première didascalie préfigure aussi le finale horrible de la pièce : « au lever du rideau, une pendule râle derrière la cloison, comme écrasée, comme étranglée, puis fait entendre un son imprévu, aigu, perçant » (Lenormand 1912 : 3). Ici, pourtant, Lenormand n'est pas très loin de sa source, il ne fait que transposer le texte du chapitre VI de la seconde partie de Dostoïevski qui, dans l'adaptation de 1886 est formulé ainsi «... Quelque part derrière la cloison, une pendule, comme écrasée, comme étranglée, râla longtemps, avant de sonner, puis fit entendre un son imprévu, aigu, perçant, désagréable, deux heures » (Dostoïevski 1886 : 226). Le dialogue correspond à peu près à la scène de première rencontre avec Lisa chez Dostoïevski, à l'exception du surgissement de la patronne qui rappelle à Ordinov qu'il faut payer pour des heures supplémentaires s'il veut y passer toute la nuit, et lui propose de commander du champagne française, aussi bien qu'une autre fille (à la place de Lisa), une « petite Circassienne » qui lui jouera de la balalaïka pour cinq roubles. Après cet intermède de couleur locale russe comique, Ordinov se débarrasse de la patronne au prix de deux roubles. Resté seul avec Lisa il engage le dialogue où sont mentionnés l'offense d'Ordinov par ses copains, Riga, les parents de Lisa, la neige mouillée et la boue, l'enterrement d'une pauvre prostituée, la vie de famille et les enfants. Lisa finit par s'écrouler en larmes et sanglots. A la fin de la scène, vient une nouvelle invention de Lenormand : la patronne arrive ; elle gronde Lisa pour les larmes qui enlaidissent son visage et riquent de détourner des

clients ; elle annonce l'arrivée d'un marchand de Moscou. Parmi les détails qui sont omis, les répliques de Lisa sur le caractère livresque des discours de l'anti-héros et la scène avec la lettre de l'étudiant en médecine, son amoureux, qu'elle doit montrer. La scène est construite surtout pour faire parler Ordinov, et Lisa fonctionne plutôt avec des gestes de désespoir et d'hystérie.

Le second acte se passe dans « une chambre sombre et misérable à Saint-Pétersbourg », avec « les papiers moisis » au mur, un lit et un bureau. Sur les photos de spectacles publiées dans *Comoedia* en 1913 on perçoit une icône accrochée au mur.

Au commencement on voit Ordinov qui rêve, assis au bureau, et on entend Apollon, son domestique, chanter des psaumes ce qui énerve beaucoup son patron. Apollon est un personnage comique, « de mine imposante » et dégageant « une inextricable suffisance » (Lenormand 1912 : 18 v⁹). Ordinov lui ordonne de se taire, à quoi Apollon répond par les mots qui chez Dostoïevski n'ont pas été mis en dialogue, mais dont le contenu a été dans le récit du personnage : « Je dois lire des psaumes ce soir auprès d'un mort. C'est mon métier, vous ne pouvez pas m'empêcher de la faire » (Lenormand 1912 : 18 v -19). Cette mention de la mort, aussi bien que les sons aigus de l'horloge au début du premier acte doivent éveiller un certain pressentiment chez le spectateur. Il s'en suit une assez longue scène, basée sur les descriptions et les dialogues de Dostoïevski, où il s'agit des gages (Lenormand 1912 : 19) et où Ordinov accuse Apollon de l'avoir « torturé » et aussi de faire proliférer des odeurs désagréables, en utilisant l'huile d'olive pour lisser ses cheveux (Lenormand 1912 : 20)¹⁰.

Vient ensuite une scène inventée par Lenormand : la folie clinique d'Ordinov, tout à fait conformément aux clichés de la réception française de Dostoïevski à cette époque que nous avons déjà mentionnées. « Ordinov balbutie presque vaincu par une attaque de nerfs » (Lenormand 1912 : 20 vs), et Apollon lui propose de faire venir un médecin, mais un autre personnage, Simonov, survient.

La scène qui suit est construite à partir du matériel de la première partie des *Notes d'un souterrain* de Dostoïevski et de l'histoire de la rencontre avec Simonov et de ses copains d'école. C'est encore une invention de Lenormand. Il compose sa scène comme une sorte de dialogue entre un patient et son psychothérapeute où le rôle du dernier est accordé à Simonov. Ordinov commence par des réflexions sur la priorité de la pensée sur l'action : « Je ne parle plus qu'avec moi-même. La vie ne consiste pour moi dans l'action, mais dans une sorte d'inertie consciente. Je ne vis plus que par la pensée. Alors j'ai voulu tenter cette expérience, de me mesurer avec cette réalité ? J'ai voulu me prouver que ma vie de pensée était supérieure à la vie d'action. Je me suis dit : « Voilà trois hommes d'action, trois hommes heureux. Et bien ! moi, dont l'existence est stagnante et misérable, je suis pourtant cent fois plus fort qu'eux, parce que

⁹ La numérotation du manuscrit se fait par feuilles et non par page. « v » signifie le verso d'une feuille.

¹⁰ Impossible pour un Russe de s'imaginer qu'on pourrait utiliser l'huile d'olive à ces fins. Chez Dostoïevski c'est « постное масло ». L'huile d'olive fut l'invention de ses premiers adaptateurs (Dostoïevski 1886 : 268).

je pense» (Lenormand 1912 : 22 v). Simonov essaie de le faire revenir à la raison, en lui rappelant que cette réflexion l'a conduit à dire des injures à ses trois amis, et finalement à subir des offenses lui-même. Et c'est Simonov qui prononce une phrase-clé : « Vous avez eu tort de vous enfoncer en vous-même comme dans un souterrain » (Lenormand 1912 : 24). Ordinov n'arrête pas d'insister : « Un souterrain, peut-être ? Mais il a ceci de particulier que plus on d'y enfonce, plus on y voit clair... Oui, plus on agit d'obscures problèmes, plus on sonde des ténèbres de la pensée, plus on creuse, plus on mine, mieux on voit sa conscience » (Lenormand 1912 : 24). Simonov essaie de persuader Ordinov que la pensée l'empêche d'agir, mais Ordinov estime qu'on peut vivre sans agir, et affirme qu'il se sent bien seul avec ses pensées, car c'est à ce moment qu'il peut se sentir une sorte de sur-homme¹¹ : « C'est mon univers. Et dans celui-là du moins, je suis le maître, le suis le plus fort » (Lenormand 1912 : 25). Simonov lui réplique : « Mais vous êtes un homme comme les autres », ce qui, à notre avis, crée une coïncidence assez subtile avec le nom du personnage Ordinov, qu'ont choisi dans leur adaptation Halpérine-Kaminski et Morice. En russe, ce mot fait penser aux « hordes » sauvages, mais en français de nom s'associe plutôt avec « l'ordinaire ». Mais les tentatives de réconcilier Ordinov avec tout le monde sont vaines, il continue cultiver ses vices, en insistant sur les avantages de son état psychique perturbé : « Parbleu, vous avez les nerfs trop solides pour ça. Vous ne comprenez pas non plus qu'une rage de dents puisse devenir un plaisir !.. Et bien ! quand un rat¹² de mon espèce a été offensé, c'est un plaisir du même genre qu'il éprouve. Il s'enfoncé lentement dans une bourbe fatale ; une bourbe puante faite de ses lâchetés, de ses colères rentrées, il se cache honteusement dans son trou avec un sourire faussement dédaigneux, et là, au fond de son souterrain il s'enfouit dans une méchanceté froide, empoisonnée, éternelle... Toute sa vie, il remâchera son offense... il s'en déchirera, il s'en torturera... Et, bien c'est... c'est dans ce dernier désespoir, dans ce poison des colères inassouvies qu'il trouvera son plaisir le plus fort... » (Lenormand 1912 : 25 v)

Ici nous avons affaire à un des passages très difficile de Dostoïevski, où justement l'homme souterrain ne peut pas trouver de réponses, tout en divagant dans son imaginaire très personnel et maladif. Mettre en scène un tel monologue est impossible pour le théâtre. Cette divagation est donc transposée dans un dialogue d'Ordinov et de Simonov, ce qui, finalement devient une sorte de méta-texte, qui explique la psychologie du personnage au spectateur. Simonov propose quelques interprétations en essayant de convaincre Ordinov que sa vengeance s'exerce sur lui-même, que, malgré ses paroles cruelles il n'est pas « méchant », et qu'il n'est qu'un « rêveur inoffensif », etc.

Mais le méta-théâtre s'arrête là pour revenir à l'histoire concrète avec Lisa. Après ce dialogue philosophique, Ordinov donne une explication assez proche

¹¹ Je n'exclue pas ici une référence à Nietzsche par Lenormand.

¹² Le rat est venu de l'adaptation (Dostoïevski 1886 : 168–170), chez Dostoïevski il d'agit d'une souris. (Partie 1, Chapitre 3) C'est une des image-clé du « souterrain ». Mais un rat correspond mieux au théâtre d'horreur qu'une souris.

au sado-masochisme, en commençant à parler du plaisir qu'il a eu en torturant moralement la pauvre Lisa. Simonov de nouveau essaie d'agir en médecin, en supposant qu'Ordinov aurait voulu « émouvoir » Lisa et exprimer une pitié, pour elle et pour soi-même (Lenormand 1912 : 26 v). Et en effet Ordinov change d'idée et promet à Simonov de sauver Lisa, et de l'épouser. Simonov part, tranquillisé et convaincu qu'il pourrait sortir de son souterrain, en lui disant : « Allons, adieux, guérissez-vous, de vous-même » (Lenormand 1912 : 27).

Mais cet état paisible d'Ordinov n'était que passager. L'arrivée d'Appolon le fait s'étouffer de rage, il hurle furieusement, et il est déjà proche de l'hystérie tout en s'appêtant à battre son domestique lorsqu'arrive Lisa. La scène commence par les lamentations d'Ordinov qui dit qu'Appolon est son « bourreau » et qu'il le « torture » (Lenormand 1912 : 31), ce qui se termine par la promesse : « je le tuerais, je le tuerais » (Lenormand 1912 : 31 v). Les dérivés de la « torture » deviendront le leitmotif de la fin de la pièce. « Pourquoi restes-tu à me torturer », – demande Ordinov à Lisa (Lenormand 1912 : 34 v) qui veut l'aimer et le consoler. Cela ne fait qu'aggraver la rage d'Ordinov qui l'appelle d'un mot obscène et lui donne 5 roubles pour l'humilier d'avantage. Mais elle résiste bien, en lui pardonnant et en affirmant qu'elle sent qu'il l'aime... Et à toutes ses attaques de rage elle répond par sa pitié, par la négation de sa méchanceté, ce qui ne fait que l'énerver davantage : « C'est ta souffrance qu'il me faut ! Ce sont tes larmes et tes cris » (Lenormand 1912 : 37).

Il finit par l'étrangler sans le vouloir. S'étant aperçu de son crime, il appelle Appolon qui constate la mort de la pauvre fille. Appolon caractérise Ordinov comme un « misérable fou » à quoi ce dernier réplique : « Non, malheureusement, je ne suis pas fou... Apollon, va tout de suite prévenir la police. Dis-leur que ces mains sont innocentes... c'est la pensée qui a tout fait... N'oublie pas de leur dire. Sa pensée... la pensée ! » (Lenormand 1912 : 37)

Dans la plupart des analyses concernant ce spectacle, on a critiqué cette finale, en soulignant qu'elle est trop loin de Dostoïevski. Jacques Hébertot, dans son article concernant l'avant-première découvre que la pièce de trois actes a été réduite à deux ce qui a obligé le dramaturge de changer la chronologie de l'original. Il y donne aussi une citation de Lenormand : « C'est avec un sentiment de crainte et d'humilité profonde que j'ai tenté de réaliser scéniquement la dernière partie de ce chef-d'œuvre inconnu de Dostoïevski, *L'Esprit souterrain*. Tant d'éléments psychologique, minutieusement présentés par l'analyse du romancier, sont condamnés par la technique théâtrale à rester dans l'ombre. Et, pourtant, si puissantes sont les conceptions du grand écrivain, si impérieuse, si pressante la vie animant ses personnages, qu'ils continuent à vivre, malgré les affaiblissements, les amputations indispensables ». (*Programmes et presse* 1912–1913 : 179–180)

Cette construction de la pièce fut imposée à Lenormand par Maurey. Le 10 février 1913, au moment le spectacle n'a plus été joué, Lenormand publie dans « Comœdia » la version initiale de sa pièce en 3 actes, en la faisant précédé par l'avertissement suivant : « Cette adaptation de *L'Esprit Souterrain* a été offerte au public sous la forme d'un drame en deux actes. Peut-être les

fervents de Dostoïevski préféreront la lire dans une version plus développée » (Lenormand 1913: 2). La pièce publiée est plus complète, elle respecte l'ordre chronologique du récit de Dostoïevski : la plus grande partie du second acte du Grand-Guignol prend sa place dans le premier acte de la pièce publiée. Surgissent d'autres personnages, des copains d'Ordinov : Troudoloubov, Zverkov et Ferfitchkine. A la fin Lisa part saine et sauve, ayant jeté cinq roubles, en criant à Ordinov : « Je te pardonne ! J'ai pitié de toi ! Je t'aime ! » (Lenormand 1913 : 5), ce qui, d'ailleurs, ne correspond ni à l'original de l'écrivain russe, ni à l'adaptation de Halpérine-Kaminski et Morice. On y voit bien que Lenormand aurait voulu consoler à tout prix le spectateur parisien...

Revenons à la finale du Grand-Guignol. Il est facile de percevoir à quel point elle est théâtrale et littéraire, et premièrement, on y voit clair une référence au théâtre élisabéthain : Ordinov comme un Othello. Lenormand lui-même a fait ce rapprochement entre le Grand-Guignol et le théâtre élisabéthain, qui avait suscité un grand intérêt en Europe depuis la fin du XIX s. : « Les ancêtres authentiques des fabricants de mort bizarre de la rue Chaptal se trouvent parmi les poètes contemporains de Shakespeare » (cit. d'après Pierron 1995 : 1374). En inventant la finale sadique, Lenormand proposa au spectateur une interprétation du héros souterrain en tant qu'un assassin. C'est ainsi de se résoudre le problème des « hommes d'action » et « hommes de pensée » : ici la pensée devient une action, et cette action est atroce et mortuaire. Ainsi, ce personnage se rapproche plutôt de Raskolnikov, qui, pour le public français de l'époque, sert d'incarnation, par excellence, de toute l'œuvre de Dostoïevski. Mais cela ne correspond pas au personnage des *Notes d'un souterrain* qui n'est pas capable d'agir et de vivre « la vie vivante » (Dostoïevski 1886 : 293) et qui n'est pas du tout dans la logique de la rédemption qui est celle de Raskolnikov. Ainsi, de toute façon, dans le meurtre de Lisa il n'y a pas de vrai sadisme, même moral, dont certains critiques avaient accusé la pièce, comme, par exemple Abel Hermant disant : « Nous ne pouvons guère prendre qu'un intérêt de curiosité à cet Ordinov qui martyrise moralement, pour se divertir, une pauvre fille publique. Ce n'est pas que nous n'ayons, en France, du moins dans la littérature française, des exemples de ce sadisme ; mais justement la différence des deux sensibilités apparaît, lorsque l'on compare Ordinov et Valmont » (*Programmes et presse* 1912–1913 : 189). Ajoutons à ceci qu'*Eros* et *Tanatos*, deux éléments inévitablement liés au Grand-Guignol, font partie intégrante du personnage de Lisa dont l'amour augmente avec les atrocités d'Ordinov...

En ce qui concerne la présentation de la violence sur la scène, le spectacle de Lenormand fonctionne sur deux plans. Bien sûr, la référence à « la religion de la souffrance », issue d'Eugène Melchior de Vogüé, y est inévitable, mais on ne peut ne pas y percevoir un certain culte de la souffrance, et plus précieusement, une cultivation qui fait emplifier ce sentiment. Et alors une possibilité de rédemption devient chez Lenormand de plus en plus douteuse, sans être complètement exclue.

D'autre part, on pourrait supposer que ces clichés liés avec la couleur locale russe et la spécificité de la réception de Dostoïevski en France à cette époque, incarnés dans le titre *L'Esprit souterrain*, « dostoïevskien » par excellence, et la problématique de la folie, préoccupaient Lenormand moins que les problèmes de la théâtralisation des troubles psychiques. En ce sens, il proposait un théâtre de l'inconscient: la mise en scène comme extériorisation et réalisation des pulsions latentes, ayant pour but une «guérison». D'où l'importance cruciale de la scène centrale avec Simonov à qui il explique son histoire de rats, même si elle ne correspond pas à la chronologie, et malgré toutes d'autres inexactitudes de l'adaptation française, car cette scène donne un exemple de dialogue curatif. Ainsi la fin du spectacle peut être interprétée comme *catharsis*. Vers 1912 Lenormand n'a pas encore connu Freud, mais il présentait leur rencontre.

Sans vouloir surestimer le spectacle de Lenormand au Grand-Guignol, supposons qu'il allait dans le sens de l'interprétation de l'œuvre de Dostoïevski en liaison étroite avec la culture moderne. Tout en mettant en valeur la couleur locale russe, très importante pour le théâtre par son côté pittoresque et comique, il renie les clichés du mystérieux et de l'indicible, très répandu après le *Roman russe* de Vogüé en leur opposant ses propres logique et chronologie, condensés dans une pièce courte, et en proposant une réflexion sur la violence psychologique, prise un peu trop à la lettre, et la valeur thérapeutique de la mise en scène.

LITTÉRATURE

- Barrès Maurice. «La mode russe». *La Revue illustrée*. Paris, 1 février 1886 : 123–126.
- Bataille Georges, Bataille Marie-Louise. Adapt. *L'Esprit souterrain* (F. Dostoïevski). *L'Infini* 75 (2001): 53–79.
- Blanchard Paul. *Le théâtre de H. R. Lenormand*. Paris : Masques, 1947.
- Boulogne Pieter. «Europe's Conquest of the Russian Novel. The Pivotal role of France and Germany». *IberoSlavica, A Peer-Reviewed Yearbook of the International Society for Iberian-Slavonic Studies. Special Issue: Translation in Iberian-Slavonic Exchange*. Ed.: Pieta H. & Seruya T. Lisbon: Compares/CLEPUL, 2015: 179–206.
- Chestov Léon. *Les Révélations de la mort : Dostoïevsky et Tolstoï*. Paris: Plon, 1923.
- Copeau Jacques, Croué Jean. *Les Frères Karamazov*. Drame en cinq actes. D'après Dostoïevski. Paris : NRF, 1911.
- Dostoïevski F. *L'Esprit souterrain*. Adaptation revue et précédée d'une préface par E. Galpérine-Kaminsky. Paris : Plon, 1929.
- Dostoïevski F. (Th.) *L'Esprit souterrain*. Traduit et adapté par E. Halpérine et Ch. Morice. Paris : Plon, 1886.
- Dostoïevski F. M. *L'Homme souterrain (précédé de « La Logeuse »)*. Traduction de Evgueni Halpérine-Kaminski et Thierry de Chatrette. Tarascon-sur-Ariège : Editions Résonances, 1979.
- Dostoïevski F. *Le Sous-sol*. Trad. J.W. Bientstock. Paris : Charpentier, 1909.
- Dostoïevski F. *La voix souterraine*. Trad. Boris de Schloezer. Paris : Stock, 1926.
- Fleury Jean. «Deux romanciers russes contemporains : Dostoïevski et Pissemski». *La Revue Bleue*, 26 fév. 1881.
- Gide André. *Dostoïevsky. Articles et causeries*. Paris : Plon, 1923.
- Haddad-Wotling Karen. *L'illusion qui nous frappe. Proust et Dostoïevski. Une esthétique romanesque comparée*. Paris: Champion, 1995.
- Kaczmarek Tomasz. *Henri-René Lenormand et l'expressionnisme dramatique*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2008.

- Lenormand Henri-René. *Confessions d'un auteur dramatique*. Paris: Albin Michel, 1949, v. 1.
- Lenormand Henri-René. *L'Esprit souterrain, pièce en 2 actes d'après F. Dostoïevsky*. 1912. Bibliothèque nationale de France. Fonds Auguste Rondel. M. Re. 234.
- Lenormand Henri-René. «L'Esprit souterrain, pièce en 3 actes, d'après F. Dostoïevsky». *Comoedia*, 10 fév. 1913 : 2–5.
- Lorde André de, Dubeux Albert. *Les Maîtres de la Peur*. Paris : Librairie Delagrave, 1927
- Loÿgue Pierre-Gaston. *Un homme de génie. Th. M. Dostoïewsky, étude médico-psychologique*. Lyon : A. Strock, 1903.
- Merejkowsky D. *Tolstoï et Dostoïevsky, la personne et l'œuvre*. Trad. par Le Conte Prozor et S. Persky, et précédé d'une préface du Compte Prozor. Paris : Perrin, 1903.
- Moscovitz Cécile. «Bataille et L'Homme du sous-sol». *L'Infini* 75 (2001): 46–52.
- Pierron Agnès. *Le Grand-Guignol. Le théâtre des peurs de la belle époque*. Paris : Robert Laffont, 1995.
- Programmes et presse pour L'Esprit souterrain. H.-R. Lenormand, Grand-Guignol. Juin 1912–février 1913*. Bibliothèque nationale de France, Fonds Auguste Rondel. Rt 3055.
- Savoir Alfred, Nozière Fernand. *L'éternel mari: pièce en 4 actes d'après le roman de Dostoïewski*. Paris : Éd. du «Monde illustré», 1912.
- Vogüé Eugène-Melchior de. *Le roman russe*. J.-L. Backès (éd. critique). Paris: Classiques Garnier, 2010.
- Белов С. В. *Ф. М. Достоевский. Указатель произведений Ф. М. Достоевского и литературы о нем на русском языке, 1844–2004 гг.* СПб.: РНБ, 2011.
- Бушуева С. К. «Достоевский на зарубежной сцене». *Достоевский и театр*. Сост. А. А. Нинов. Л.: Искусство, 1982: 463–492.
- Гальцова Е. Д. «"Записки из подполья" в парижском театре ужасов Гран-Гиньоль». *От текста – к сцене. Российско-французские театральные взаимодействия XIX–XX веков*. Сост. Гальцова Е. Д. и Отан-Матъе М. К. М.: ОГИ, 2006: 29–47.
- Гальцова Е. Д. «История рукописи как прием переводческой адаптации: "Подпольный дух" (1886) Гальперина-Каминского и Мориса по произведениям Ф. М. Достоевского». *Текстология и генетическая критика: общие проблемы и теоретические перспективы*. Отв. ред. Е. Д. Гальцова. М.: ИМЛИ РАН, 2008: 113–135.
- Гальцова Е. Д. «Достоевский во Франции: "Подпольный дух"». *Культ как феномен литературного процесса: автор, текст, читатель*. Отв. ред. А. П. Уракова, М. Ф. Надъярных. М.: ИМЛИ РАН, 2011 : 161–178.
- Дудкин В. В., Азадовский К. М. «Достоевский в Германии». *Литературное наследство. Ф. М. Достоевский. Новые материалы и исследования*. М.: Наука, 1973, т. 86.
- «Заграничные исторические новости и мелочи». *Исторический вестник СХХIX* (1912): 360–382.
- Ленорман А.-Р. *Сумерки театра*. Пер. с фр. И. С. Татариновой. М.: Художественная литература, 1936.
- Полонский В. В. «Стратегии Д. С. Мережковского по завоеванию европейского литературного рынка на рубеже XIX–XX вв.: ранние методы саморепрезентации и западные "агенты влияния"». *Toronto Slavic Quarterly* 57 (2016). (<http://sites.utoronto.ca/tsq/57/Polonsky57.pdf>, <http://sites.utoronto.ca/tsq/57/index57.shtml>).
- Строев А. Ф. «Первые французские переводчики и рецензенты Дмитрия Мережковского (1893–1908)». *Русская литература в зеркалах мировой культуры: рецензии, переводы, интерпретации*. Ред.-сост. М. Ф. Надъярных, В. В. Полонский, отв. ред. А. Б. Куделин. М.: ИМЛИ РАН, 2015: 539–573.
- Сухачев Н. Л. «Достоевский на французской сцене». *Литературное наследство*. Т. 86. М.: Наука, 1973: 741–760.
- Тугенхольд Я. А. «Записки из подполья на парижской сцене». *Студия* 42–43 (1912): 17–18.
- Фокин С. Л. *Фигуры Достоевского во французской литературе XX века*. СПб.: РХГА, 2013.

LITERATURE

- Barrès Maurice. «La mode russe». *La Revue illustrée*. Paris, 1 février 1886 : 123–126.
- Bataille Georges, Bataille Marie-Louise. Adapt. *L'Esprit souterrain* (F. Dostoïevski). *L'Infini* 75 (2001): 53–79.
- Belov S. B. *F. M. Dostoïevskii. Ukazatel' proizvedenii F. M. Dostoïevskogo i literatury o nem na russkom iazyke. 1844–2004 gg.* SPb.: RNB, 2011.
- Blanchart Paul. *Le théâtre de H. R. Lenormand*. Paris : Masques, 1947.
- Boulogne Pieter. «Europe's Conquest of the Russian Novel. The Pivotal role of France and Germany». *IberoSlavica, A Peer-Reviewed Yearbook of the International Society for Iberian-Slavonic Studies. Special Issue: Translation in Iberian-Slavonic Exchange*. Ed.: Pieta H. & Seruya T. Lisbon: Compares/CLEPUL, 2015: 179–206.
- Busheva S. K. «Dostoïevskii na zarubezhnoi stsene». *Dostoïevskii i teatr*. Sost. A. A. Ninov. L.: Iskusstvo, 1982: 463–492.
- Chestov Léon. *Les Révélations de la mort : Dostoïevsky et Tolstoï*. Paris : Plon, 1923.
- Copeau Jacques, Croué Jean. *Les Frères Karamazov*. Drame en cinq actes. D'après Dostoïevski. Paris : NRF, 1911.
- Dostoïevski F. *L'Esprit souterrain*. Adaptation revue et précédée d'une préface par E. Galpérine-Kaminsky. Paris : Plon, 1929.
- Dostoïevski F. (Th.) *L'Esprit souterrain*. Traduit et adapté par E. Halpérine et Ch. Morice. Paris : Plon, 1886.
- Dostoïevski F. M. *L'Homme souterrain (précédé de « La Logeuse »)*. Traduction de Evgueni Halpérine-Kaminski et Thierry de Chatrette. Tarascon-sur-Ariège : Editions Résonances, 1979.
- Dostoïevski F. *Le Sous-sol*. Trad. J. W. Bientstock. Paris : Charpentier, 1909.
- Dostoïevski F. *La voix souterraine*. Trad. Boris de Schloezer. Paris : Stock, 1926.
- Dudkin V. V. Azadovskii K. M. «Dostoïevskii v Germanii». *Literaturnoe nasledstvo. F. M. Dostoïevskii. Novye materialy i issledovaniia*. M.: Nauka, 1973, t. 86.
- Fleury Jean. «Deux romanciers russes contemporains : Dostoïevski et Pissemski». *La Revue Bleue*, 26 fév. 1881.
- Fokin S. L. *Figury Dostoïevskogo vo frantsuzskoi literature XX veka*. SPb.: RHGA, 2013.
- Gal'tsova E. D. «“Zapiski iz podpol'ia” v parizhskom teatre uzhasov Gran-Gin'ol». *Ot testa – k stsene. Rossiisko-frantsuzskie teatral'nye vzaimodeistviia XIX–XX vekov*. Sost. Gal'tsova E. D. i Otan-Mat'ie M. K. M.: OGI, 2006: 29–47.
- Gal'tsova E. D. «Istoriia rukopisi kak priem perevodcheskoi adaptatsii: “Podpol'nyi dukh” (1886) Gal'perina-Kaminskogo i Morisa, po proizvedeniiam F. M. Dostoïevskogo». *Tekstologiya i geneticheskaia kritika: obshchie problemy i teoreticheskie perspektivy*. Otv. red. E. D. Gal'tsova. M.: IMLI RAN, 2008: 113–135.
- Gal'tsova E. D. «Dostoïevskii vo Frantsii: “Podpol'nyi dukh”». *Kul't kak fenomen literaturnogo protsessa: avtor, tekst, chitatel'*. Otv. red. A. P. Úrakova, M. F. Nad'iarnykh. M.: IMLI RAN 2011 : 161–178.
- Gide André. *Dostoïevsky. Articles et causeries*. Paris : Plon, 1923.
- Haddad-Wotling Karen. *L'illusion qui nous frappe. Proust et Dostoïevski. Une esthétique romanesque comparée*. Paris: Champion, 1995.
- Kaczmarek Tomasz. *Henri-René Lenormand et l'expressionnisme dramatique*. Łódź : Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2008.
- Lenormand Henri-René. *Confessions d'un auteur dramatique*. Paris: Albin Michel, 1949, v. 1.
- Lenormand Henri-René. *L'Esprit souterrain, pièce en 2 actes d'après F. Dostoïevsky*. 1912. Bibliothèque nationale de France. Fonds Auguste Rondel. M. Re. 234.
- Lenormand Henri-René. «L'Esprit souterrain, pièce en 3 actes, d'après F. Dostoïevsky». *Comœdia*, 10 fév. 1913 : 2–5.
- Lenorman A.-R. *Sumerki teatra*. Per. s fr. I. S. Tararinovoi. M.: Khudozhestvennaia literatura, 1936.
- Lorde André de, Dubeux Albert. *Les Maîtres de la Peur*. Paris : Librairie Delagrave, 1927.
- Loÿgue Pierre-Gaston. *Un homme de génie. Th. M. Dostoïevsky, étude médico-psychologique*. Lyon : A. Stock, 1903.
- Merejkowsky D. *Tolstoï et Dostoïevsky, la personne et l'œuvre*. Trad. par Le Conte Prozor et S. Persky, et précédé d'une préface du Comte Prozor. Paris : Perrin, 1903.

- Moscovitz Cécile. «Bataille et *L'Homme du sous-sol*» // *L'Infini* 75 (2001): 46–52.
- Pierron Agnès. *Le Grand-Guignol. Le théâtre des peurs de la belle époque*. Paris : Robert Laffont, 1995.
- Polonskii V. V. «Strategii D. S. Merezhkovskogo po zavoevaniiu evropeiskogo literaturnogo rynka na rubezhe XIX – XX vv.: rannie metody samoreprezentacii i zapadnye "agenty vliianiia"». *Toronto Slavic Quaterly* 57 (2016). (<http://sites.utoronto.ca/tsq/57/Polonsky57.pdf>, <http://sites.utoronto.ca/tsq/57/index57.shtml>).
- Programmes et presse pour L'Esprit souterrain. H.-R. Lenormand, Grand-Guignol. Juin 1912-février 1913*. Bibliothèque nationale de France, Fonds Auguste Rondel. Rt 3055.
- Savoir Alfred, Nozière Fernand. *L'éternel mari: pièce en 4 actes d'après le roman de Dostoïewski*. Paris : Éd. du «Monde illustré», 1912.
- Stroiev A. F. «Pervye frantsuzskie perevodchiki i retsenzenty Dmitriia Merezhkovskogo (1893–1908)». *Russkaia literatura v zerkalakh mirovoi kul'tury: retsenzii, perevody, interpretatsii*. Red.-sost. M. F. Nad'iarnykh, V. V. Polonskii, otv. red. A. B. Kudelin. M.: IMLI RAN, 2015: 539–573.
- Sukhachev N. L. «Dostoievskii na frantsuzskoi stsene». *Literaturnoe nasledstvo*. T. 86. M.: Nauka, 1973: 741–760.
- Tugenkhol'd Ia. A. «Zapiski iz podpol'ia na parizhskoi stsene». *Studia* 42–43 (1912): 17–18.
- Vogüé Eugène-Melchior de. *Le roman russe*. J.-L. Backès (éd. critique). Paris: Classiques Garnier, 2010.
- «Zagranichnye istoricheskie novosti i melochi». *Istoricheskii vestnik* CXXIX (1912): 360–382.

Елена Гальцова

«МЕЧТЫ И НЕУДАЧИ ОДНОЙ ТЕАТРАЛЬНОЙ ПОСТАНОВКИ
“РЕЛИГИИ СТРАДАНИЯ”: “ПОДПОЛЬНЫЙ ДУХ” Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО
И А.-Р. ЛЕНОРМАНА В ГРАН-ГИНЬОЛЬЕ (1912)»

Резюме

В статье «Мечты и неудачи одной театральной постановки “религии страдания”: “Подпольный дух” Ф. М. Достоевского и А.-Р. Ленормана в Гран-Гиньолье» (1912): рассматривается неопубликованный и малоизученный в достоевсковедении текст пьесы французского драматурга Анри-Рене Ленормана по мотивам *Записок из подполья* Достоевского. Предложенный анализ производится в контексте ранней рецепции творчества Достоевского во Франции и связанных с ней культурных клише, а также в связи с особенностями парижского театра Гран-Гиньоль, для которых она была предназначена, и проблемой представления глубин бессознательного на театральной сцене. Радикальная переделка текста, превратившегося из саморефлексии – в активное действие, из монолога в мелодраму, в которой участвуют многие герои, персонажи, отсутствовавшие у Достоевского, свидетельствует о психотерапевтическом замысле создателей спектакля, что, с одной стороны, усиливает материалистическую составляющую, и, с другой, косвенным образом сближает *Записки из подполья* с *Преступлением и наказанием*.

Ключевые слова: рецепция Достоевского во Франции, *Записки из подполья*, «Подпольный дух», театр Гран-Гиньоль, А.-Р. Ленорман, театральная адаптация, мелодрама, жестокость, бессознательное.

Кирилл Андреевич Ермилов
Санкт-Петербургский государственный
экономический университет
kirill_ermilov@bk.ru

Kiriill Andreevich Ermilov
Saint-Petersburg State
University of Economics
kirill_ermilov@bk.ru

ХАЙДЕГГЕР И САЛТЫКОВ-ЩЕДРИН.
ТЕМА НИЧТО В *ГОСПОДАХ ГОЛОВЛЕВЫХ*
И *БЫТИИ И ВРЕМЕНИ*

HEIDEGGER AND SALTYKOV-SHCHEDRIN.
THE TOPIC OF NOTHING IN *THE GOLOVLYOV FAMILY*
AND *BEING AND TIME*

В статье исследуется метафизическая и экзистенциальная проблематика понятия «Ничто» через прочтение романа Салтыкова-Щедрина *Господа Головлевы* и *Бытие и время* Хайдеггера. Рассматривается ситуация соприкосновения с пустотой через аналитику Dasein. Проводится указание на возможные языковые и методологические трудности работы с понятием «Ничто» в современной философской мысли.

Ключевые слова: Хайдеггер, Салтыков-Щедрин, *Господа Головлевы*, *Бытие и время*, пустота, ничто.

The paper investigates the metaphysical and existential issues of the concept of “nothing” by analyzing the novel of Saltykov-Shchedrin *The Golovlyov Family* and the book *Being and Time* by Heidegger. What is studied is the situation of an encounter with emptiness through the analysis of Dasein. We point to possible linguistic and methodological difficulties of working with the concept of “nothing” in modern philosophical thought.

Key words: Heidegger, Saltykov-Shchedrin, *The Golovlyov Family*, *Being and Time*, emptiness, nothing.

В знаменитых «Афоризмах житейской мудрости» Артур Шопенгауэр говорил, что песня Гёте «Ich hab' mein Sach auf nichts gestellt» («Я сделал ставку на ничто» (Гете 1975: 273–274)) «выражает, собственно, что лишь тогда, когда мы принуждены отказаться от всех возможных требований и ограничиться простым, голым существованием, получаем

мы в удел то душевное спокойствие, которое служит основой человеческого счастья, так как оно необходимо, чтобы находить вкус в наличной действительности и, следовательно, во всей жизни» (Шопенгауэр 2001: 310). Итак, ограниченность простым голым существованием и Ничто выполняет этическую функцию, отделяя неподлинные структуры и слои. Однако вопрос: «как быть с этим Ничто?», заданный Хайдеггером, принимает в ситуации постсовременности новый оборот. По-прежнему науку как проект естествознания этот вопрос не интересует и не должен интересовать в принципе. И это правильно. В том смысле, что понятие «Ничто» (если это можно назвать понятием) и понятие «пустота» являются не физическими, а антропологическими. «Пустота — это не то, что было изначально пустым. Это след, оставленный тем, что было и ушло» (Гиренок 2013: 25). Соответственно след пустоты и Ничто остается в антропологической топике, а не в пространстве физикализма (см. Heidegger M. *Sein und Zeit*, § 41). Искать этот след можно главным образом в структурах повседневности.

За последние десятилетия проблема Ничто в связи с технологиями приобрела новый метафизический ракурс, ракурс симулякров и ризом. «Виртуальная реальность — это способ заполнения симулятивных пустот человека» (Гиренок 2013: 28). Ничто сегодня скрыто глубже, чем в прошлом веке. Проблема принимает, таким образом, дополнительную остроту. Мы не только не можем быть уверены, что подобное «прикрытие» симулякрами виртуальности что-либо способно решить, но должны задаться вопросом: «А не приводит ли это к возрастанию опасности Ничто на порядок?». Ибо Ничто, закрытое симуляционными складками, остается Ничто. Скрываясь, но, не исчезая, таясь, но и выглядывая. Ничто *ничтожит*, говорил Хайдеггер. Как раньше, так и теперь.

Но, в данной статье мы не делаем акцент на проблеме виртуализации *Ничто*. Важно постараться усмотреть *Ничто*, насколько это возможно, в более чистом виде. Мы обращаемся за помощью к литературе не столько за примерами, сколько обращаемся за помощью как к собеседнику. Мы следуем за взаимопрочтением Хайдеггера и Салтыкова-Щедрина по причине поразительного совпадения «вещей мысли» этих двух, на первый взгляд, совершенно разных авторов. И Хайдеггер и Салтыков-Щедрин (каждый по своему) обращаются к метафизическим вопросам о Ничто, подлинности, речи, совести и т. д.

Таким образом, мы стремимся раскрыть метафизический потенциал не только русской литературы (такие попытки не являются редкостью), но и выявить философское значение именно Салтыкова-Щедрина в частности. В отличие от Гоголя, Достоевского и Толстого, Михаилу Евграфовичу Салтыкову-Щедрину в этом отношении уделялось крайне недостаточно внимания.

Хайдеггер, посвятивший в своей философской работе немало страниц немецкой литературе и поэзии, известен своим вниманием и к литературе русской. Знаменитая ссылка на «Смерть Ивана Ильича» Толстого в *Бытии*

и времени не исчерпывает этого внимания. Известно, например, чтение Хайдеггером Достоевского. Кроме того, Хайдеггер обращался и к древнегреческой литературе для решения философских задач, а именно к Софоклу для раскрытия особого характера отношений человека с бытием. Однако в случае Хайдеггера дело состоит не только в его отношении с литературой. Мартин Хайдеггер является философом, впервые раскрывшим философское значение повседневности, бывшей до этого сферой по преимуществу литературной психологической. Dasein-аналитика позволяет выявить феномены, недоступные литературе, но отнюдь не заменить литературу как таковую. Взаимная нужда литературы и философии указывает не только на недостаточность одной без другой, но и на необходимость особого «результатирующего» взгляда. Рассмотрение Салтыкова-Щедрина как метафизика и фундаментальная онтология Хайдеггера в своей сумме должны дать нечто большее, чем простое сопоставление означенных позиций.

Роман Салтыкова-Щедрина *Господа Головлевы* сам по себе обладает пронзительной метафизической глубиной и содержит целый ряд позиций, поразительно совпадающих с тематикой *Бытия и времени* Хайдеггера. Бытие, смерть, пустословие (das Gerede), совесть составляют область пересечения этих двух, казалось бы, совершенно разных произведений. Выявить эту конкретную область в целях философии и литературоведения, а также обозначить языковые трудности обращения с Ничто, при этом не питая иллюзий об исчерпании данной проблемной сферы, — вот одна из задач этого исследования.

Итак, обратимся к Салтыкову-Щедрину. Степан Владимирович из романа *Господа Головлевы* оказался в пустоте, именно в пустоте. Исходно, уже после того, как он лишился всего и оказался в качестве приживальщика в деревне своей матери без средств и почти без одежды и обуви, Степан Владимирович «бездействует». «У него не было другого дела, как смотреть в окно и следить за грузными массами облаков. С утра, чуть брезжил свет, уж весь горизонт был сплошь обложен ими; облака стояли словно застывшие, очарованные; проходил час, другой, третий, а они всё стояли на одном месте, и даже незаметно было ни малейшей перемены ни в колере, ни в очертаниях их» (Салтыков-Щедрин 1975: 47), пишет Салтыков-Щедрин.

Но возможно ли «подлинное», чистое безделье? Из аналитики Dasein Хайдеггера мы знаем, что бытие присутствия есть забота, нескончаемая направленность. «Даже если мы видим другого “просто бездельничающим”, он никогда не воспринимается как наличная человеко-вещь (Menschendinge), но “безделье” тут экзистенциальный модус бытия: незаботившееся, неосмотрительное пребывание при всем и ничем» (Хайдеггер 2006: 120). Это момент падения и рассеивания Dasein, как называет это Хайдеггер. Безделье невозможно в точном смысле, возможно лишь исходное положение «дела» присутствия. «Однако также и когда другие в их присутствии как бы тематизируются, они встречны не как

наличные вещь-лица (Persondinge), но мы застаем их “за работой”, т. е. сначала в их бытии-в-мире» (Хайдеггер 2006: 120). Здесь имеет место своего рода ненаправленная направленность и незаботившаяся забота, что представляет собой противоречие, где забота не направлена на вещи мира и не направлена на самость (Selbst). Или, другими словами, не направлена на знание и вняtie себя.

Пустота оказывает давление, и Степан Владимирович ищет забвения. «Впереди у него был только один ресурс, которого он покуда еще боялся, но который с неудержимой силой тянул его к себе. Этот ресурс — напиток и позабыть. Позабыть глубоко, безвозвратно, окунуться в волну забвения до того, чтоб и выкарабкаться из нее было нельзя» (Салтыков-Щедрин 1975: 48). «Абсолютная» пустота *внешнего* социального и коммуникативного по неумолимой логике ведет к жажде опьянения, т. е. *внутрь*, однако не во «внутренний мир», а внутрь еще и от самого себя. Показать, что-же-там-находится-внутри, Степану Владимировичу может только вино. Но опьяненное внутреннее имеет язык внешнего, не имея *своего* языка. Круг замкнулся. «Опьянение не содействует обмену мыслями» (Гиренок 2013: 70), выскабливая видимость коммуникационного и оставляя наедине без подлинного единого.

Далее Степан Владимирович Головлев будет скатываться в пустоту всё глубже и глубже, находясь в одиночестве и бездействии. Какой выход можно было бы предложить исходя из современности? Можно подумать, что нашему герою не хватало лишь телевизора и (или) интернета, чтобы выжить, прикрыв эту «бесконечную» пустоту бесконечным же потоком информации. Однако вспомним, что Степана Владимировича держали буквально в темноте, из экономии не давая свечей. В любом случае поток информации представлял бы, согласно аналитике Dasein, лишь модус «жажды нового» (die Neugier) или любопытства. «Высвободившееся любопытство озабочивается видением, однако не чтобы понять увиденное, т. е. войти в бытие к нему, а только чтобы видеть. Оно ищет нового только чтобы от него снова скакнуть к новому. Для заботы этого видения дело идет не о постижении и не о знающем бытии в истине, но о возможностях забыться (Sichüberlassens) в мире», говорит Хайдеггер (Хайдеггер 2006: 172). Так или иначе, путь один — к самозабвению, другого не видно.

М. М. Бахтин описывал циклический, «бевременный» вариант хронотопа, указывал, что такая ситуация характерна в том числе и для текстов Салтыкова-Щедрина. Время здесь лишено поступательного исторического хода, «оно движется здесь по узким кругам: круг дня, круг недели, месяца, круг всей жизни. День никогда не день, год не год, жизнь не жизнь. Изо дня в день повторяются те же бытовые действия, те же темы разговоров, те же слова и т. д. <...> Это густое, липкое, ползущее в пространстве время» (Бахтин 2012: 287).

Горизонт временности Степана Владимировича постепенно захлопывается до смутного настоящего. «Притупленное воображение силилось создать какие-то образы, помертвевшая память пробовала прорваться в

область прошлого, но образы выходили разорванные, бессмысленные, а прошлое не откликалось ни единым воспоминанием, ни горьким, ни светлым, словно между ним и настоящей минутой раз и навсегда встала плотная стена. Перед ним было только настоящее в форме наглухо запертой тюрьмы, в которой бесследно потонула и идея пространства, и идея времени» (Салтыков-Щедрин 1975: 49). Это скудное чувство «настоящего» становится невыносимым для Головлева. Пресловутое «здесь и сейчас», полученное в чистом виде, оказывается настолько страшным, что от него тоже хочется избавиться, во что бы то ни стало. Вульгарная интерпретация проблемы излишней озабоченности прошлым и будущим представляется несостоятельной. «Здесь и сейчас» имеет и дефективный модус, лишь спутывающий присутствие и не позволяющий высвободиться для обзора бытийных возможностей (Sein Möglichkeiten).

Если мы зададим простой, даже слишком простой вопрос: «А какое могло быть настроение у Головлева в этой ситуации?», — то также просто хочется ответить «плохое». Однако, так ответив, мы скажем не просто мало или неверно, а сообщим принципиально *не то*. Обратимся за описанием настроения Степана Владимировича к тесту самого Салтыкова-Щедрина. «Утром он просыпался со светом, и вместе с ним просыпались: тоска, отвращение, ненависть. Ненависть без протеста, ничем не обусловленная, ненависть к чему-то неопределенному, не имеющему образа <...> Не нужно ничего, ничего, ничего не нужно» (Салтыков-Щедрин 1975: 50). Подход к настроению как к одному из первичных экзистенциалов, предложенный в «Бытии и времени», представляется особо продуктивным для аналитики подобных состояний. Настрой (die Stimmung) представляет собой способ быть. Даже ровный, бесстрастно-научный взгляд на вещи представляет собой вариант расположенности и настроения. При этом, конечно же, следует отличать подобные описания от описания сопутствующих аффектов. Настроение уже истолковало бытие в представлении миру, затронув *таким* образом, чтобы чаще всего ускользнуть от самого себя. То, что мы видим в ситуации Степана Владимировича, является *рас-стройством* (die Verstimmung), в котором проявляется слепота к самому себе, где окружающий мир (Umwelt) замутнен и внятия дезориентировано (Хайдеггер 2006: 136). «Воспаленные глаза бессмысленно останавливаются то на одном, то на другом предмете и долго и пристально смотрят; руки и ноги дрожат; сердце то замрет, словно вниз покатится, то начнет колотить с такою силой, что рука невольно хватается за грудь. Ни одной мысли, ни одного желания. Перед глазами печка, и мысль до того переполняется этим представлением, что не принимает никаких других впечатлений. Потом окно заменило печку, как окно, окно, окно...» (Салтыков-Щедрин 1975: 50), читаем в *Господах Головлевых*.

«Сколь бы расколотой, однако, не казалась повседневность, она все-таки, пусть лишь в виде тени, еще содержит в себе сущее как единство “целого”. Даже тогда, и именно тогда, когда мы не заняты вещами и самими собой, нас охватывает это “в целом”, например при настоящей скуке (die Langeweile)»

(Хайдеггер 2007: 28). Здесь Хайдеггер указывает на то, что в основаниях повседневности уже присутствует пустота и Ничто. Существенно то, что ужас (*die Angst*), аналитике которого уделено большое внимание в *Бытии и времени*, является «противоположным» страху. Он проясняет и не спутывает, делая присутствие отчетливым. Однако Хайдеггер постоянно указывает на непродолжительность состояния ужаса (*die Angst*). То, что испытывает в интенсивном и долгом зависании экзистенции Степан Владимирович, невозможно идентифицировать как ужас. Мы назвали бы это *бессобытийным выпадением из повседневности*.

Состояние Головлева выходит за рамки усредненного, наиболее распространённого падения (*Verfallen des Dasein*). Скорее это не бытие-к-смерти, а смерть-при-бытии. Если пытаться перевести буквально, то адекватное немецкому выражение мы вряд ли получим. Здесь мы не имеем в виду простую игру слов, а указываем на феномен «смерти при жизни». Если пытаться представить подобное, то можно сказать следующее. Хайдеггер описывает два модуса *Dasein*: подлинный и неподлинный. Первый представляет собой размыкание, а второй — наиболее распространённое падение в усреднённую публичность. В данном же случае мы видим нечто хотя и не принципиально, но все-таки, иное. Размыкания не происходит. Но происходит радикальное *выпадение* из повседневности. (И здесь, вероятно, могло бы подойти выражение *Ausfallen*). Из этого следует вывод о том, что повседневность, со всей ее неподлинностью, усредненностью и ложностью, представляет собой возможность удержания на поверхности. Включая, в том числе и негативный смысл этого высказывания (как, например, поверхностное отношение). Собственно, в «Бытии и времени» Хайдеггер и не стремится отрицать в чистом виде позитивные возможности повседневности.

Послушаем же теперь Салтыкова-Щедрина. «Самая тьма, наконец, исчезала, и взамен ее являлось пространство, наполненное фосфорическим блеском. Это была бесконечная пустота, мертвая, не откликающаяся ни единым жизненным звуком, зловеще-лучезарная. Она следовала за ним по пятам, за каждым оборотом его шагов. Ни стен, ни окон, ничего не существовало; одна безгранично тянущаяся, светящаяся пустота. Ему становилось страшно; ему нужно было заморить в себе чувство действительности до такой степени, чтоб даже пустоты этой не было» (Салтыков-Щедрин 1975: 49). Встреченное Степаном Владимировичем особым образом Ничто не размыкает бытие сущего «в целом» и не направляет на что-либо действительно важное и значительное. *Ничто* скорее здесь захлопывает. Открывшееся Ничто представляет собой слишком много, невыносимо много. Как возможно пережить такое? «Мы настолько конечны, что именно никак не можем собственным решением и собственной волей поставить себя перед лицом Ничто» (Хайдеггер 2007: 34). Здесь скорее Ничто поставило нашего героя перед «собой». Как же быть с этим Ничто?

Столкновение с Ничто, согласно Хайдеггеру, есть исходная позиция бытия-в-мире, определяемая как неуютность (*die Unheimlichkeit des Daseins*). Более того, сам человек несет в себе это самое *Ничто*, являясь его заместителем. «Сам выход к Ничто не зависит от воли, позиции, установки, мировоззрения человека, он возможен только лишь тогда, когда Ничто само проснется в человеке, когда Оно само откроется человеку. И сама открытость Ничто конечна, она таится до поры до времени в человеке, который вовлечен в эту открытость как в фундаментальную возможность бытия» (Дорофеев 2004: 389).

Ничто фундаментально. Предшествуя познанию и прорываясь сквозь повседневность, и при этом, оказывая травмирующее воздействие, Ничто способно нанести серьезные повреждения в описанной Салтыковым-Щедриным ситуации. Степан Владимирович в романе *Господа Головлевы* умирает *от пустоты*. Можно говорить о физических причинах его смерти (затхлый воздух, алкоголизм, болезнь и т. д.), тем не менее, Салтыков-Щедрин гениально описывает смерть от пустоты, которая предшествует смерти биологической. «Казалось, он весь погрузился в безрассветную мглу, в которой нет места не только для действительности, но и для фантазии. Мозг его вырабатывал нечто, но это нечто не имело отношения ни к прошедшему, ни к настоящему, ни к будущему. Словно черное облако окутало его с головы до ног, и он всматривался в него, в него одного, следил за его воображаемыми колебаниями и по временам вздрагивал и словно оборонялся от него. В этом загадочном облаке потонул для него весь физический и умственный мир...» (Салтыков-Щедрин 1975: 53). Здесь мы видим изложение опыта, который лучше не иметь в принципе, вопреки расхожей фразе о «позитивности» любого опыта. Литературные описания, кроме всего прочего, и существуют для того, чтобы «виртуализировать» опыт, которого следует избегать в любом случае. Впрочем, русская литература предлагает нам широкий арсенал для истолкования данного контекста экзистенциальной пустоты («живой труп», проблема «лишнего человека» и т. д.), представляющий особый интерес, но рассмотрение которого увело бы нас далеко в сторону.

Итак, в конечном счете мы можем отметить следующее. В результате прочтения фрагмента романа *Господа Головлевы* через аналитику *Dasein* было представлено чистое существование особого рода в ситуации выпадения (*Ausfallen*) из повседневности. Такое «чистое существование» никак нельзя назвать подлинной экзистенцией, а также нельзя назвать и растворенным в усредненной повседневности в Хайдеггеровском смысле этого выражения. То, что мы увидели, является особого рода модификацией несобственного (*Uneigentliche*) экзистирования. Ничто теперь предстает перед нами в двух противоположных модусах воздействия. В одном случае размыкает, формируя подлинные структуры понимания. А в другом — захлопывает, приводя к невыносимым измерениям экзистирования.

Кроме того, следует еще раз отметить известную проблематичность адекватного описания данного феномена, требующую особого языка. Языка,

обладающего гранями апофатики и поэтического дискурса и поэтому требующего открытого, хотя и осторожного подхода. «Похоже, многие из нас предпринимают безнадежную попытку заполнить пустоту, тогда как в пустоте, наоборот, необходимо видеть просвет. Пустота есть пустота, и ориентация на нее должна стать, если угодно, драматургической формой исчезновения, которая являлась бы и формой нашей мысли...», — говорил в свое время Жан Бодрийяр (Бодрийяр 2006: 57). Подобная «драматургическая форма исчезновения» требует рассмотрения следующих за Ничто феноменов. А именно: пустословия (болтовни) как драматургии исчезновения и появления подлинной речи, а также феномена совести как драматургии подлинного бытия как такового. В свою очередь, это требует дальнейшего исследования, которое было бы представлено отдельно.

ЛИТЕРАТУРА

- Бахтин М. М. *Собрание сочинений*. Т. 3: Теория романа (1930–1961 гг.). М.: Языки славянских культур, 2012.
- Бодрийяр Ж. *Пароли. От фрагмента к фрагменту*. Екатеринбург: У-Фактория, 2006.
- Гете И. В. *Собрание сочинений*. В 10 т. Т. 1. Стихотворения. М.: Художественная литература, 1975.
- Гиренок Ф. И. *Фигуры и складки*. М.: Академический проект, 2013.
- Делез Ж. *Различие и повторение*. СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1998.
- Дорофеев Д. Ю. Хайдеггер и философская антропология // Мартин Хайдеггер: *Сборник статей*. СПб.: РХГИ, 2004.
- Салтыков-Щедрин М. Е. *Собрание сочинений*. В 20 т. Т. 13. М.: Художественная литература, 1975.
- Хайдеггер М. *Бытие и время*. СПб.: Наука, 2006. Нем. изд.: Heidegger M. Sein und Zeit. — Max Niemeyer Verlag Tübingen, 2006.
- Хайдеггер М. Что такое метафизика // Хайдеггер М. *Время и бытие*. СПб.: Наука, 2007.
- Шопенгауэр А. *Собрание сочинений*. В 6 т. М.: ТЕРРА–Книжный клуб; Республика. Т. 4: Parerga и Paralipomena: В 2 т. Т. 1: Parerga, 2001.

LITERAURE

- Bakhtin M. M. *Sobranie sochinenii*. T. 3: Teoriia romana (1930–1961 gg.). M.: Iazyki slavianskikh kul'tur, 2012.
- Bodriiar Zh. *Paroli. Ot fragmenta k fragmentu*. Ekaterinburg: U-Faktoriia, 2006.
- Gete I. V. *Sobranie sochinenii*. V 10 t. T. 1. Stikhotvoreniia. M.: Khudozhestvennaia literatura, 1975.
- Girenok F. I. *Figury i skladki*. M.: Akademicheskii proekt, 2013.
- Delez Zh. *Razlichie i povtorenie*. SPb.: TOO TK «Petropolis», 1998.
- Dorofeev D. Iu. Хайдеггер и философская антропология // Мартин Хайдеггер: *Сборник статей*. СПб.: РХГИ, 2004.
- Saltykov-Shchedrin M. E. *Sobranie sochinenii*. V 20 t. T. 13. M.: Khudozhestvennaia lietratura, 1975.
- Khaidegger M. *Bytie i vremia*. SPb.: Nauka, 2006. Нем. изд.: Heidegger M. Sein und Zeit. — Max Niemeyer Verlag Tübingen, 2006.
- Khaidegger M. Chto takoe metafizika // Khaidegger M. *Vremia i bytie*. SPb.: Nauka, 2007.
- Shopenhauer A. *Sobranie sochinenii*. V 6 t. M.: TERRA–Knizhnyi klub; Respublika. T. 4: Parerga i Paralipomena: V 2 t. T. 1: Parerga, 2001.

Кирил Јермилов

ХАЈДЕГЕР И САЛТИКОВ-ШЧЕДРИН.
ТЕМА НИЧЕГА У *ГОСПОДИ ГОЛОВЉОВИМА И БИЋУ И ВРЕМЕНУ*

Резиме

У чланку се истражује метафизичка и егзистенцијална проблематика појма «Ништа» у светлу читања романа Салтикова-Шчедрина *Господа Головљови и Бића и времена* Хајдегера. Разматра се ситуација додира с празнином кроз анализу Dasein. У раду наводимо могуће језичке и методолошке тешкоће рада с појмом «Ништа» у савременој филозофској мисли.

Кључне речи: Хајдегер, Салтиков-Шчедрин, *Господа Головљови, Биће и време*, празнина, ништа.

Юлия Валиева

Санкт-Петербургский государственный университет (СПбГУ)

Филологический факультет

Кафедра Истории русской литературы

jouliali@gmail.com

Julia Valieva

St Petersburg University

Faculty of Philology

Department of the History of Russian Literature

jouliali@gmail.com

ОБ ИСТОЧНИКАХ КНИГИ Л. ЛИПАВСКОГО
НЕМЫЕ СВИДЕТЕЛИ

SOURCES OF THE BOOK FOR CHILDREN
SILENT WITNESSES BY L. LIPAVSKY

В статье устанавливаются некоторые источники книги Л. С. Липавского для детей *Немые свидетели* (1927), написанной под псевдонимом «Л. Савельев». Основное внимание уделяется главам о событиях Февральской революции. Анализ показывает, что их источниками являются: одноименный очерк А. Блока и его исследование «Последние дни императорской власти», а также книга В. В. Шульгина *Дни*. Отмечается роль А. Ю. Якубовского, экскурсионные разработки которого послужили библиографической основой при написании Липавским этой книги. Указываются особенности цензурной правки при переиздании книги и отдельных ее частей в 1930 г. и причины ее запрета в 1935 г.

Ключевые слова: Леонид Липавский, *Немые свидетели*, источники, обэриуты, чинари, детская литература.

This article establishes some literary sources of L. S. Lipavsky's children's book *Nemyje svideteli* (*Silent Eyewitnesses*) (1927) on revolutionary movement in Russia. It was published under the pen name "L. Saveljev". The main attention is paid to the chapters on the February Revolution. The analysis shows that these chapters take their roots from homonymous essay by A. Blok and his research «*Posledniye dni Imperatorskoj vlasti*» («*The Last Days of Imperial Power*»), as well as the book *Dni* (*Days*) by V. V. Shulgin. The role of A. Y. Yakubovskiy, whose preliminary studies laid a bibliographic foundation for Lipavsky's book, as well as the special aspects of censorial editing of the 1930 year edition of *Nemyje svideteli*, and the reasons for its prohibition in 1935 are discussed at length in the article.

Key words: Leonid Lipavsky, *Nemyje svideteli*, literary sources, OBERIU, chinary, children's literature.

Леонид Липавский первым из круга обэриутов/ чинарей начал работать в детской литературе. С 1926 г. он становится постоянным автором и редактором Ленинградского отделения Государственного издательства, подписываясь псевдонимом «Савельев».

Пожалуй, наибольший интерес из опубликованного Липавским в 1920-е гг. для детей представляет книга *Немые свидетели* (1927) об истории революционного движения в России (декабристы — народовольцы — революция 1905 г. — революция Февральская 1917 г. — революция Октябрьская 1917 г.). Позволим себе рассеять сложившийся в обэриутоведении миф об идеологизированности этого произведения.

Замысел этой книги имеет отношение к предыстории обэриутского / чинарского круга и связан с юношескими литературными и политическими интересами Липавского и его друзей времени обучения в старших классах петроградской гимназии В. К. Иванова, учрежденной Л. Д. Лентовской¹, его увлечением социологией города.

1.

Особенность построения книги *Немые свидетели* заключается в том, что историческое событие подается через место действия, т. е. пространство города, чему соответствуют названия частей: «Сенатская площадь», «Зимний дворец», «Церковь на крови», «Петропавловская крепость», «Дворцовая площадь», «Таврический дворец» и т. д.

Такая композиция книги напоминает путеводитель (хотя на обложке соответствующий подзаголовок дан не был). В редакционных материалах и переписке издательства с Гублитом эта жанровая специфика издания была отражена.

На одном из этапов подготовки книга имела заглавие «Революционные памятники Ленинграда». Прошедшая внутреннее рецензирование книга с таким названием, объемом 7 п.л., указана в «Плане Отдела учебно-педагогической литературы по сдаче в набор в апреле-июне 1927 г.» (ЦГА СПб 9: Л. 135 об). Соавтором Савельева здесь назван Николай Макарович Олейников. По всей видимости, имя редактора и постоянного автора Гиза было добавлено по идеологическим соображениям (Олейников был членом партии), поскольку книга была включена в план изданий к 10-летию Октябрьской революции (ЦГАЛИ СПб 35а: Л. 82)². В феврале 1927 г., после получения директивы Ленинградского Губкома о краевой литературе, книга Савельева была переведена в разряд краеведения, и необходимость в партийном соавторе отпала. В отчете Ленгиза за 1927 г.

¹ За время обучения Леонида Липавского в результате ряда преобразований гимназия стала называться 10-я Единая Трудовая школа им. Л. Д. Лентовской и стала смешанной, объединившись с Петровской женской гимназией. Далее в статье — гимназия / школа им. Л. Д. Лентовской.

² Здесь объем книги — 8 п.л., ее выход запланирован на июль 1927 г.

«детский путеводитель по революционному Ленинграду» *Немые свидетели* (автор не назван), значится среди изданий экскурсионного типа (ЦГАЛИ СПб 35б: Л. 161—162). Заведовал изданием краевой литературы — акад. Сергей Фёдорович Ольденбург, преподававший у Липавского в Петроградском университете и затем в Петроградском институте живых восточных языков.

Эта книга Липавского интересна, прежде всего, своими источниками. Ключом здесь является глава «Дворцовая площадь» о событиях 1905 г., написанная, как нам удалось установить, на материале экскурсионных разработок А. Ю. Якубовского, рекомендованной им литературы (хрестоматии «Революция и РКП (б) в материалах и документах» (Невский 1924); статей Л. Я. Гуревич «Народное движение в Петербурге 9 января 1905 г.», В. И. Невского «Январские дни в Петербурге в 1905 году», мемуаров С. Ю. Витте, опубликованных в журналах *Былое* (1906) и *Красная летопись* (1922)). Работы Якубовского выходили и отдельными брошюрами, и в составе сборников, выпускавшихся Центральной школьной станцией гуманитарных экскурсий (Якубовский 1925а; 1925б). Библиография по истории Петербурга, сопровождавшая приведенные в этих сборниках конспекты экскурсий, была использована Липавским для написания и других глав.

2.

Александр Юрьевич Якубовский родился 20 января 1886 г. в Петербурге, в детстве жил в Туркестане (в Самарканде, затем в Ташкенте), где служил чиновником государственного банка его отец, Г. О. Якубовский, по убеждениям толстовец. Отец бывал в Ясной Поляне, его воспоминания об этом публиковались в 1902–1903 гг. в газете *Закаспийское обозрение*, был он знаком и с Н. Лесковым, заходил к нему в гости, приезжая в Петербург³.

Александр Якубовский окончил гимназию в Ташкенте, учился в Одесском университете, затем в университете в Женеве, а с 1908 по 1912 г. на историко-филологическом факультете Санкт-Петербургского университета, где слушал «Историю Древнего Востока» у Б. А. Тураева, «Историю новой философии» у Н. О. Лосского, «Развитие общественного строя во Франции» и «Историю Позднего Средневековья» у И. М. Гревса. Имя последнего для нашего сюжета особенно важно. Иван Михайлович Гревс⁴, ученый-медиевист, поборник и пропагандист экскурсии «как лучшего способа приобретения опытным путем знаний по естественным наукам,

³ Якубовский Юрий (Георгий) Осипович — действительный член Самаркандского областного статистического комитета, первый заведующий Самаркандского краеведческого музея, организатор Пушкинского общества в Ташкенте. См. о нем: (Назарьян 2014).

⁴ См. о нем: (Вахромеева 2004), (Вахромеева 2007).

истории, этнографии», стал одним из основателей Петроградского Экскурсионного института. В начале 1920-х гг. Гревсом были разработаны принципы экскурсий по Петербургу / Петрограду (Фонтанке, Васильевскому острову) и дальних поездок для трудовых школ (Гревс 1921). А. Ю. Якубовский был в числе тех, кто посещал организованные Гревсом экскурсионные курсы.

(Заметим, что у Гревса в университете училась и сестра Л. Липавского Нина⁵. Из ее зачетной книжки известно, что 1920–1921 гг. она слушала его основной курс по истории средних веков и посещала его семинарий «Францисканство».)

В 1926 г. Якубовский принял участие в проведенном Гревсом анкетировании «Что дало моей юности путешествие?»⁶, из материалов которого мы узнаем некоторые детали его биографии. Якубовский признавался, что мальчиком 8–9 лет любил бродяжничать, часто уходил «без всякой цели» из дома, гулял с товарищами по старому городу и окрестностям вместо школы. Отец, желая дать ему образование, отправил его в Житомир, к бабушке. Это первое путешествие, совершенное в 10 лет, стало для него самым запоминающимся: «Ехать предстояло Закаспийской военной жел<езной> дорогой. Дорога произвела на меня очень сильное впечатление. Сначала были пески и солнце. Как сейчас помню себя, целые дни стоял я у окна и смотрел вдаль. <...> Думаю, что правильнее всего сказать так — величие пустыни покоряло и тянуло к себе. Дальше было Каспийское море и Красноводск⁷. Пароход и море произвели также сильное впечатление. Все было ново и неожиданно. Длинный переход на Баку и Дербенд настолько захватил мое сознание, что я в каюту уходил только спать. Целые дни проводил на палубе среди обслуживающей пароход команды. Но пожалуй самое сильное впечатление произвела на меня последняя часть пути — дорога от Дербенда на Киев — Житомир. <...> С быстротой сменялись — пейзажи, люди, костюмы, речь... Мне не раз приходилось ездить. <...> однако впечатление первой поездки не повторялось...»⁸ (Якубовский СПбФ АРАН: Л. 103).

На вопрос о культурном значении путешествий Якубовский отвечал: «Я очень люблю образное восприятие жизни. С этой точки зрения и расцениваю для себя культурное значение путешествия. Знание, оформленное в конкретный образ жизни, есть высший вид знания, оно же дается либо экскурсией, либо путешествием. Сколько бы я книг о Бухаре не прочел.

⁵ Липавская (в замуж. Федотова, Федотова-Липавская) Нина Савельевна (род. 1898). Окончила факультет общественных наук Петроградского университета. В 1920-е гг. работала преподавателем в школе. Вместе с мужем, В. С. Федотовым, сотрудником Все-союзного института растениеводства, жила в пригороде Ленинграда — Детском Селе (г. Пушкин). Погибла в Великую Отечественную войну во время обстрела.

⁶ Вопросы анкеты приведены: (Вахромеева 2007: 3). Здесь же дана библиография работ Гревса по краеведению.

⁷ Название Красноводск город носил с 1869 по 1993 г. Ныне г. Туркменбашы.

⁸ Подчеркивание автора. — Ю. В.

Но до тех пор, пока я подлинный источник не соединю с конкретным образом, о подлинном знании говорить не приходится» (Якубовский СПбФ АРАН: Л. 104).

В гимназии им. Л. Д. Лентовской Якубовский преподавал с 1913 г. В классе у Липавского (который поступил в эту школу весной 1917 г. тринадцатилетним юношей) он вел историю, а в старших классах, кроме этого, социологию и политические учения.

По истории и литературе Липавский был в числе лучших учеников. Отзывы о его успехах по этим дисциплинам были более, чем лестные⁹. По свидетельству Якубовского, Липавский был «деятельн[ым] член[ом] общеклас<сных> бесед и истор<ического> кружка» (Дмитренко — Сажин 2000: 11), «<...> на уроках тонко, умело дает истор<ический> комментарий читанным памятникам» (Там же).

В школе летом практиковались разнообразные экскурсии, причем не только однодневные, по Петрограду и окрестностям, но и длительные (вплоть до 10 недель): художественно-исторические — в Псков, Новгород, Ярославль, Углич, Кострому, Ростов Великий, и естественно-научные. Наиболее запомнившаяся многим выпускникам — экскурсия «на Мурман, Ледовитый океан, Архангельск, Котлас, Вятку, Вологду», из которой были привезены минералогическая, зоологическая, ботаническая коллекции, рисунки, «воспроизводившие различные памятники художественной старины, ландшафты севера и быт экскурсантов» (ЦГА СПб 174: Л. 46)¹⁰, а также дневник, который в поездке поочередно вели участники.

В 1920 г. (год окончания Липавским школы) Якубовский, уже имея высшее историческое образование, начал посещать вольнослушателем Восточный факультет Петроградского университета, где изучал арабский и персидский языки, историю Востока. Он получил специальность историка-археолога Средней Азии и Персии, считая себя учеником тюрколога, исследователя ислама акад. В. В. Бартольда.

Возможно, не без влияния учителя, Липавский в 1922 г. поступил на индийское отделение Петроградского института живых восточных языков¹¹.

⁹ См.: (Дмитренко — Сажин 2000: 10–11).

¹⁰ Д. С. Лихачев, окончивший эту же школу, вспоминал: «...школьная экскурсия в 1921 году на север — по Мурманской железной дороге в Мурманск, отсюда на паровой яхте в Архангельск вокруг Кольского полуострова по Белому морю, затем на пароходе по Северной Двине до Котласа и отсюда по железной дороге в Петроград. Двухнедельная эта школьная экскурсия сыграла огромную роль в формировании моих представлений о России, о фольклоре, о деревянной архитектуре, о красоте русской северной природы» (Лихачев 2006: 106).

¹¹ Липавский был студентом индийского разряда Петроградского института живых восточных языков с октября 1922 г. по июнь 1923 г. См.: (Валиева 2018). К этому времени он окончил философское отделение факультета (ФОН) общественных наук Петроградского университета (выпускное свидетельство получил в феврале 1923 г.). См.: (Дмитренко — Сажин: 2000). Александр Введенский и Тамара Мейер, окончившие эту же школу в 1921 г., поступили на китайское отделение факультета общественных наук Петроградского университета.

3.

Центральной в книге Липавского является часть о Февральской революции («Гаврический дворец»), восходящая к очерку А. Блока «Последние дни Императорской власти» по материалам его работы литературным редактором в Чрезвычайной Следственной Комиссии Временного Правительства, а также книга Василия Шульгина *Дни*.

Первая публикация очерка А. Блока в сокращенном виде под заглавием «Последние дни старого режима» состоялась в журнале *Былое* (№ 15) за 1919 г. (Липавский тогда учился в выпускном классе школы), затем вышедшая отдельным изданием (Блок: 1921). Зачином февральских глав у Липавского, следуя Блоку, служит рассказ о событиях в Петрограде 23–25 февраля 1917 г., по материалам допроса генерала С. С. Хабалова о хлебном бунте. На основе допросов (фрагментов из дневников) Д. Н. Дубенского из очерка Блока Липавским написана глава «Царь решает» о пребывании Николая II в Могилеве:

«Один из придворных вел дневник. Он записал в эти дни: *«Тихая жизнь началась здесь. Все будет по-старому. От царя нечего ждать перемен. Сегодня царь по виду весел»* (Савельев 1927:127–128). (Здесь и далее курсив мой. — Ю. В.)

«Дубенский записывал в Ставке: *«Тихая жизнь началась здесь. Все будет по-старому. От Него (от царя) ничего не будет. Могут быть только случайные, внешние причины, кои заставят что-либо измениться...»* (Блок 1921: 54–55); «Дубенский записывал в дневнике 25-го: *«...» Государь, как будто, встревожен, хотя сегодня по виду был весел»* (Блок 1921: 61).

Заметим, что подготовка книги Липавского в Государственном издательстве происходила в тот же самый период, что и выход многотомного издания первоисточников очерка Блока — стенографических отчетов допросов и показаний «Падение Царского режима. Стенографические отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной Следственной Комиссии Временного Правительства». В случаях, когда Липавским дается пересказ событийного ряда, не исключено использование им обоих источников (Блок: 1921; *Падение Царского режима*).

К А. Блоку отсылает и само название книги — *Немые свидетели*. Одноименный очерк был написан поэтом по впечатлениям от поездки в Италию весной-летом 1909 г. и должен был войти в книгу *Молнии искусства* (осталась незаконченной)¹². Блок был вдохновлен посещением этрусской могилы недалеко от Перуджии. Сохранившееся на саркофаге изображение грифа, нападающего на человека, было воспринято им символом братоубийственного кровопролития: «... жизнь Перуджии умерла, новой не будет, а старая поет, как труба, голосами зверей на порталах, на фонтанах, на

¹² Впервые опубли. (Блок 1923). Далее цит. по этому источнику.

гербах, а главное — голосами далеких предков, незримых свидетелей, живущих своею жизнью — под землей» (Блок 1923: 154–155).

В книге Липавского блоковский мотив города, стоящего «под знаком кровожадного грифа» («Если бы здесь повторилась история — она бы опять потекла кровью» (Блок 1923: 158)) соединен с петербургским мотивом — «города, построенного на костях», звучащего в книге ученика Гревса Николая Анциферова *Душа Петербурга* («Седая старина знает о человеческих жертвоприношениях при закладке города, и до сих пор археологи находят кости человеческих жертв под стенами древних городов. Вряд ли найдется другой город в мире, который потребовал бы больше жертв, чем Пальмира Севера. Поистине, Петербург город на костях человеческих» (Анциферов 1922: 25—26))¹³. Во Вступлении к *Немым свидетелям* повествователь берет на себя роль проводника, знающего язык камней — «немых свидетелей» возведения Петербурга и гибели его строителей (= первых революционеров).

В этом контексте тема «немых свидетелей» адресует к известным строкам И. Анненского из стихотворения «Петербург» (1910), включенного Анциферовым в свою книгу:

«Только камни нам дал Чародей,
Да Неву буро-желтого цвета,
Да пустыни *немых площадей*,
Где казнили людей до рассвета...»¹⁴.

Нельзя исключить, что Л. Липавский интересовался также историософскими идеями Блока (в том числе, поэмой *Возмездие* и вступлением к ней), разделяя представление поэта о том, что именно февраль 1917 г. завершает определенный период развития истории России¹⁵, однако хронологическими рамками для своей книги выбрал 100-летие, а не три последних царствования, как определял этот период Блок. (Любопытно, что в конце января 1921 г., когда Л. Липавский, А. Введенский и В. Алексеев отправили Блоку свои стихи¹⁶, тот работал над продолжением второй главы поэмы¹⁷).

¹³ Цит. без авторской разрядки текста. — Ю. В.

¹⁴ Цит. по: (Анциферов 1922: 165). Курсив мой. — Ю. В.

¹⁵ Размышления Блока об этом относятся к периоду его работы в Чрезвычайной следственной комиссии: «Ключевский 4-м периодом русской истории считает период с начала XVII века до начала царствования Александра II (1613–1855). (Вот, вот — реализм, научность моей поэмы, моих мыслей с 1909 года!) Мы в феврале 1917 года заключили 5-й период (три огромных царствования) и выступаем в шестой (переходный). Итак, и 5-й период уже доступен нашему изучению «на всем своем протяжении» (А. Блок. *Дневник 1917*. — Блок 1963: 264). Запись от 18 июня 1917 г., в тот же день Блок раздумывает над формой отчета комиссии.

¹⁶ Блок получил письмо В. Алексеева, А. Введенского, Л. Липавского 20 января 1921 г., ответил 23 января: Ответ не сохранился. На письме помета: «Ничего не нравится, интереснее Алексеев» (Блок 1979: 149). См. также: (Кобринский — Мейлах 1990). Здесь опубл. присланные Блоку стихи А. Введенского. Отрывки из стихотворений Л. Липавского «Всегда безбрежна синяя вода...» и В. Алексеева «Рудокопы» приведены А. Герасимовой (Введенский 2010: 273).

¹⁷ Запись Блока от 24 января т.г.: ««Возмездие» (продолжено?)» (Блок 1963: 400).

4.

Главы об отречении Николая II и Великого Князя Михаила Александровича («В царском поезде», «На Миллионной, 12») и ряд других эпизодов («Совещание в думе», «Арест бывших министров», «Два миллиона под столом», «На Варшавском вокзале», «Митинг в железнодорожной мастерской») написаны Липавским на основе книги Василия Шульгина *Дни*¹⁸.

Липавский следует близко к тексту оригинала (с учетом специфики детского издания). Приведем один из примеров:

«— При существующих условиях я не могу принять престола, потому что... — но Михаил не закончил: губы задрожали, и он расплакался.

Кто-то побежал за стаканом воды, Керенский быстро заговорил:

— Ваше высочество! Я за республику. Но сейчас я не хочу, не буду об этом говорить. Я говорю вам, как русский русскому. Вы поступили правильно. Это благородно. И скажу всем, да, всем, что я глубоко уважаю великого князя Михаила Александровича» (Савельев 1927: 169–170).

«Великий князь вышел... Это было около двенадцати часов дня...

Мы поняли, что настала минута.

Он дошел до середины комнаты.

Мы столпились вокруг него.

Он сказал:

— При этих условиях я не могу принять престола, потому что...

Он не договорил, потому что... потому что заплакал...»;

«Керенский рванулся:

Ваше императорское высочество... Я принадлежу к партии, которая запрещает мне... соприкосновение с лицами императорской крови... Но я берусь... и буду это утверждать... перед всеми... да, перед всеми... что я... глубоко уважаю... великого князя Михаила Александровича...» (Шульгин 1926: 243).

В контексте рассмотрения блоковской линии в *Немых свидетелях* Липавского, обратим внимание на эпитафию из Блока к книге Шульгина:

«Рожденные в года глухие

Пути не помнят своего.

Мы — дети страшных лет России —

Забыть не в силах ничего...»

В 3-ей строфе этого стихотворения, датированного 8 сентября 1914 г. и посвященного З. Н. Гиппиус, звучит мотив немоты:

«Есть *немота* — то гул набата

Заставил заградить уста.

¹⁸ Книга *Дни* была издана в «Прибое» со вступительной статьей и примечаниями Сергея Пионтковского. Ближайшее по времени издание: (Шульгин 1926.)

В сердцах, восторженных когда-то,
Есть роковая пустота». (Блок 1960: 278) (Курсив мой. — Ю. В.)

Блоковский текст, таким образом, является «связующим элементом» разных источников книги Липавского.

5.

Главы об Октябрьской революции (охватывающие события с августа по начало ноября 1917 г. (по стар. ст.)) написаны Липавским с использованием документов, опубликованных в 1918 г. в книге *Октябрьский переворот. Факты и документы* (составитель А. Л. Попов), редактором которой и автором вступительной статьи «Ход революции» был Николай Александрович Рожков¹⁹.

Среди оппозиционной интеллигенции Н. А. Рожков, член Петроградского комитета РСДРП (меньшевик), был известен своими письмами к Ленину в январе, феврале 1919 г., в которых высказывал несогласие с проводимой Советской властью экономической политикой, критиковал коллективизацию и продрозверстку, выступал за свободу торговли. В контексте истории чинарского круга, немаловажно, что Рожков был преподавателем Якова Друскина на историческом факультете 3-го Петроградского педагогического института²⁰, куда тот поступил в 1919 г., после окончания школы.

(Увлечение Я. Друскина в старших классах школы марксизмом, отмеченное и его учителями²¹, произошло, возможно, не без влияния политических взглядов родителей, которые были членами партии «Бунд». (Друскин ОР РНБ: Л. 1)).

При подготовке глав об Октябре Липавский использовал и свидетельства очевидцев (например, книгу Дж. Рида Десять дней, которые потрясли мир), а также большой корпус воспоминаний, в том числе П. Н. Краснова «На внутреннем фронте» и А. Ф. Керенского «Гатчина», опубликованных в книге *Октябрьская революция в Серии «Революция и Гражданская война в описаниях белогвардейцев»*. Эта книга вышла в 1926 г. в том же издательстве, что и *Немые свидетели*. Её составитель — проф. Сергей Алексеевич Алексеев (Аскольдов)²², отец другого соученика

¹⁹ Рожков Николай Александрович (1868–1927). См. о нем: (Волобуев 2012).

²⁰ В феврале 1921 г. Н. А. Рожков в числе других меньшевиков был арестован, и 5 месяцев находился в тюрьме. В сентябре 1922 г. он был вновь подвергнут аресту, и затем выслан в Псков, где жил до мая 1924 г. Подробнее: (Волобуев 2012). Нельзя исключить, что переход Я. Друскина в 1920–1921 уч. г. из Педагогического института в Петроградский университет, на факультет общественных наук (где к тому времени уже учился Липавский) был связан именно с арестом Рожкова.

²¹ Например, отзыв о нем А. Ю. Якубовского: «... весь интерес направлен в сторону хозяйственной жизни. Убежденный марксист» (Дмитренко — Сажин 2000: 21).

²² Алексеев (псевд. — Аскольдов) Сергей Алексеевич (1871–1945) — философ, один из основателей Санкт-Петербургского религиозно-философского общества. Преподавал

Липавского, соавтора его юношеских сочинений — Владимира Алексева. В школе им. Лентовской С. А. Алексеев заведовал библиотекой, он же вел в 1918/1919 уч. г. психологию и библиотечное дело в классе, где учился Яков Друскин.

Среди других источников — книги Л. Троцкого *Октябрьская революция* (1918) и *О Ленине. Материалы для биографа* (1924), С. Мстиславского *Пять дней* (1922), очерк С. Пестковского «Об Октябрьских днях в Питере», опубликованный в 10-м номере журнала *Пролетарская революция* за 1922 год, сообщения в газетах *Правда* и *Новое время* конца октября-начала ноября 1917 года.

6.

В 1930 г. книга *Немые свидетели* была переиздана в «переработанном виде» (Савельев 1930а)²³. Наибольшие изменения коснулись октябрьских глав: из текста были исключены имена участников октябрьских событий, упомянутых в издании 1927 г.: Л. М. Карахана, Л. Д. Троцкого, Л. Б. Каменева, Ю. О. Мартова, Ф. И. Дана, М. И. Скобелева, Г. Д. Кучина и др. В то же время были добавлены главы о заключении Брестского мира.

Одновременно с этим отдельными книжками были выпущены главы о народовольцах («Охота на царя: [Рассказ о 1881 годе]» (1929), «Взрыв во дворце: [5 февр. 1880 г.]» (1930)), о Февральской революции («Комната № 13» (1930)) и Октябрьской революции («Ночь Съезда Советов» (1930; 2-е изд., перераб. — 1930))²⁴.

Достоин упоминания оформление книги *Комната № 13* (Савельев 1930б), выполненное Н. Прохоровым (обложка и иллюстрации в экспрессионистической манере, в технике гравюры на дереве). На одной из иллюстраций изображен Николай II в момент отречения от престола («Царь держал в руке несколько четвертушек бумаги»).

Сам же текст февральских глав был подвергнут цензурированию (хотя использование в книге шрифтового выделения создавало видимость документальности). Стилистическая правка коснулась изображения исторических персонажей (Великого князя Михаила Александровича, П. Н. Милюкова, М. В. Родзянко, А. Ф. Керенского). Были исключены ремарки, выражающие симпатию автора к Милюкову («седой профессор истории, самый умный человек в Думе»); разрушен трагический пафос сцены отречения Михаила. И сама фигура Великого князя представлена в карикатурном свете. В целом изменения в тексте были сделаны в сторону шаржирования:

в школе им. Л. Д. Лентовской с сентября 1917 г. Одновременно — профессор 1-го Петроградского университета и Педагогического института.

²³ В 1931 г. состоялось еще одно, однотипное с этим, издание.

²⁴ Подробные библиографические данные об этих книгах и их переизданиях см.: (Старцев 1933: 205 — 206).

«Великий князь слушал его, чуть наклонив голову... *Тонкий, с длинным, почти еще юношеским лицом, он весь был олицетворением хрупкости...*» (Шульгин 1926: 239);

«В большой комнате на диванах и креслах сидели все члены нового правительства, Родзянко и еще несколько членов Государственной Думы. Посредине, в большом кресле, сидел высокий и худой офицер *с молодежавым длинным, узким лицом*. Это был новый царь — Михаил» (Савельев 1927: 168);

«Посредине, в большом кресле, сидел высокий и худой офицер *с длинным, узким лицом*. Это был новый царь — Михаил». (Савельев 1930б: 64) (Курсив мой. — Ю. В.).

В 1935 г. в «Детгизе» готовилось новое переиздание *Немых свидетелей*, в мае редактором З. М. Задунайской была произведена предварительная редактура. Книга успела выйти на финском и марийском языках, а затем была спешно снята с производства, как «героизирующая народовольцев-террористов». Причиной этому стало Постановление ЦК ВКП(б) «О пропагандистской работе в ближайшее время» (опубликованное в газ. *Правда* 14 июня 1935 г.), в котором подвергалась пересмотру роль народников в истории русской революции: «Необходимо особенно разъяснить, что марксизм у нас вырос и окреп в борьбе с народничеством (народовольчество и т. п.) как злейшим врагом марксизма, и на основе разгрома его идейных положений, средств и методов политической борьбы (индивидуальный террор, исключаяющий организацию массовой партии). Необходимо добиться, чтобы члены партии усвоили, что марксизм-ленинизм вырос, окреп и победил прежде всего в борьбе со старыми народниками, а потом в борьбе с меньшевиками и эс-эрами» (*Правда* 1935: 1).

В книге Липавского *Немые свидетели* раздел, посвященный народовольцам, был самым объемным (главы «Зимний дворец», «Церковь на крови», «Петропавловская крепость»). Как и в других частях, автор здесь не ограничивался каким-либо одним источником. Так, глава «Петропавловская крепость» построена на воспоминаниях об Алексеевском равелине М. Ф. Фроленко, М. Тригони, П. Поливанова²⁵.

В обэриутском (чинарском) кругу тема «народовольцев» была частью семейной истории. Причастен к этому был не только отец Даниила Хармса²⁶ И. П. Ювачев, проходивший в 1884 г. по «делу 14-ти». Участницей этого движения была и тетя обэриута Александра Разумовского Прасковья Наумовна Ариан, на ее квартире скрывались и пользовались ее адресом для деловой переписки София Перовская, Геся Гельфман, С. И. Иванова-Борейшо и другие члены партии Народная Воля. П. Н. Ариан состояла в Шлиссельбургском Красном Кресте по оказанию помощи

²⁵ См., например: (Фроленко 1925; Поливанов 1906).

²⁶ И. П. Ювачев был приговорен к смертной казни через повешение (замененной 15-летней каторгой). См. «Сахалинские дневники» И. П. Ювачева с комментариями Н. М. Кавина, подготовившего их к изданию: (Ювачев 2014).

заключенным. В последние годы существования этой организации работала там и сестра Липавского Нина. В 1926—1927 гг. через А. Разумовского в круг обэриутов вошла Эрика (по отцу — Эдельман), дочь издательницы марксистской литературы М. А. Малых, с которой П. Н. Ариан была знакома по революционному подполью.

В 1937 г., когда механизм репрессий обрушился на редакцию «Детгиза», о книге Липавского *Немые свидетели* вспомнили вновь. В «Докладной записке о положении в ленинградском отделении Издательства детской литературы при ЦК ВЛКСМ» от 14–28 октября 1937 г. уполномоченный Леноблгорлита по Лендетиздату Д. И. Чевычелов, писал начальнику Леноблгорлита:

«ЛИПАВСКИЙ — имеет связь с границей. В 1935 г. мною была изъята из производства приготовленная к переизданию его книга «Немые свидетели», героизирующая террористов, в политическом отношении человек нам чуждый, в изд-ве работает до сего дня» (ЦГАИПД СПб 21: Л. 3).

Припомнили работу над этой книгой и редактору З. М. Задунайской. Из «Докладной записки о положении в Ленинградском отделении Издательства детской литературы при ЦК ВЛКСМ» от уполномоченного Леноблгорлита при Лендетиздате Д. Чевычелова от 9 октября 1935 г., приложенной к материалам общих собраний коммунистов первичной парторганизации Издательства в 1937 г.:

«Задунайская Зоя Моисеевна, 1903 г.р., беспартийная. <...> Редактор детской литературы с 1931 г. В Детиздате в прошлом особых политических ляпсусов в работе не имела. В этом году (май) ею предварительно редактировалась недопущенная затем к набору книга Савельева «Немые свидетели», героизирующая народовольцев-террористов <...>. Имеются факты, рисующие ее политическое лицо отрицательно» (ЦГАИПД СПб 2853: Л. 27 об).

В 1938 г. к 20-летию Октябрьской революции в издательстве «Детская литература» вышла повесть Л. Савельева *Штурм Зимнего*. Каков был авторский замысел этой книги, написанной спустя 10 лет после *Немых свидетелей*, сведений сохранилось немного. К сожалению, избежать идеологической правки и конъюнктуры при ее выпуске не удалось.

ЛИТЕРАТУРА

- Анциферов Николай Павлович. *Душа Петербурга*. Петербург: Брокгауз-Ефрон, 1922.
 Александр Блок. *Переписка. Аннотированный каталог*. Орлов Владимир Николаевич (ред.). Вып. 2. *Письма к А. Блоку*. Москва: ЦГАЛИ и др., 1979.
 Блок Александр. *Последние дни императорской власти*. Петербург: Алконост, 1921.
 Блок Александр. «Немые свидетели». *Собрание сочинений*. Т. 7. Берлин: Эпоха, 1923. 152–158.
 Блок Александр. *Собрание сочинений*. Т. 3. Москва-Ленинград: Государственное издательство художественной литературы, 1960.

- Блок Александр. *Собрание сочинений*. Т. 7. Москва-Ленинград: Государственное издательство художественной литературы, 1963.
- Валиева Юлия. «Об источниках трактата Леонида Липавского “Теория слов”». *«Блаженное Наследство» Классическая традиция и русская литература*. Петр Бухаркин и др. (ред.). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2018: 253–271.
- Вахромеева Оксана Борисовна. *Приглашение к путешествию: методика исторических поездок И. М. Гревса*. Санкт-Петербург: Знаменитые универсанты, 2007.
- Вахромеева Оксана Борисовна (авт.-сост.). *Человек с открытым сердцем. Автобиографическое и эпистолярное наследие Ивана Михайловича Гревса (1860–1941)*. Санкт-Петербург: Б. и., 2004.
- Введенский Александр Иванович. *Всё*. Сост., подгот. текста, вступ.ст. и примеч. Анны Герасимовой. Москва: ОГИ, 2010.
- Волобуев Олег Владимирович. *Н. А. Рожков: историк и общественный деятель*. Москва: Собрание, 2012.
- «Из мемуаров С. Ю. Витте. 9 января». *Красная летопись*. 1 (1922): 126–130.
- Гревс Иван Михайлович. «Монументальный город и исторические экскурсии (Основная идея образовательных экскурсий по крупным центрам культуры)». *Экскурсионное дело*. 1 (1921): 21–34.
- Гуревич Любовь Яковлевна. «Народное движение в Петербурге 9 января 1905 г.». *Былое*. 1 (1906): 200–229.
- Дмитренко Алексей Леонидович, Сажин Валерий Николаевич. «Краткая история “чинарей”». Сост. Валерий Николаевич Сажин. «... *Сборище друзей, оставленных судьбою*». А. Введенский, Л. Липавский, Я. Друскин, Д. Хармс, Н. Олейников: «чинари» в текстах, документах и исследованиях. Т. 1. Москва: Ладомир, 2000: 5–45.
- Кобринский Александр Аркадьевич, Мейлах Михаил Борисович. «Введенский и Блок: Материалы к поэтической предыстории ОБЭРИУ». *Блоковский сборник. X. Учен. зап. Тарт. гос. ун-та*. Вып. 881. Тарту, 1990: 72–81.
- (*Красная летопись*, 1922) *Красная летопись*. 1 (1922).
- Лихачев Дмитрий Сергеевич. «Школа Лентовской». *Воспоминания. Раздумья. Работы разных лет*. Т. 1. Санкт-Петербург: Арт, 2006. 105–107.
- Назарьян Рубен. «Юрий Якубовский, туркестанский знакомец Льва Толстого». *Восток свыше*. 25 (2014): 118–132.
- Невский Владимир. «Январские дни в Петербурге в 1905 году». *Красная летопись*. 1 (1922): 13–74.
- (*Невский*, 1924) *Революция и РКП (б) в материалах и документах (Хрестоматия)*. Т. 3. 1905. Хабас Рашель (сост.), Невский Владимир (ред.). Москва: Гос. изд-во, 1924.
- Октябрьская революция*. Сергей Алексеевич Алексеев (сост.). С примеч. А. И. Усагина. Москва-Ленинград: Государственное издательство, 1926. (Серия: Революция и Гражданская война в описаниях белогвардейцев).
- Октябрьский переворот. Факты и документы*. Александр Львович Попов (сост.), Николай Александрович Рожков (ред.). Петроград: Новая эпоха, 1918.
- Падение Царского режима: Стенографические отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной Следственной Комиссии Временного Правительства*. Щеголев Павел Елисеевич (ред.). Т. 1–7. Москва-Ленинград: Государственное издательство, 1924–1927.
- Поливанов Петр Сергеевич. *Алексеевский равелин. Отрывок из воспоминаний*. Санкт-Петербург. Издание Вл. Распопова, 1906.
- Правда* 14 июня 1935 (№ 162).
- Савельев Леонид. Савельевич. *...Немые свидетели: Из революционного прошлого Ленинграда*. С десятью рис. Николая Леонидовича Бриммера и Сергея Михайловича Мочалова. Москва-Ленинград: Государственное издательство, 1927.
- Савельев 1930а: Савельев Леонид Савельевич. *Немые свидетели*. С илл. Н. Л. Бриммера и С. М. Мочалова. Изд. 2-е, перераб. Москва-Ленинград: Государственное издательство, 1930.
- Савельев 1930б: Савельев Леонид. *Комната № 13*. Гравюры на дереве Н. Прохорова. Москва-Ленинград: Государственное издательство, 1930.

- Старцев Иван Иванович. *Детская литература. Библиография. 1918–1931*. [Москва]: Молодая гвардия, 1933.
- Фроленко Михаил Федорович. *«Милость» (Из воспоминаний об Алексеевском равелине)*. Москва: Издательство всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1925.
- ЦГА СПб 9: *Северо-западное бюро ЦК ВКПб. Редакционно-издательские планы ленинградского отделения государственного издательства и рабочего издательства «Прибой»*. Списки вышедшей литературы и переписка о работе издательств и Гублита. Центральный государственный архив Санкт-Петербурга. Ф. 9. Оп. 1. № 2664.
- ЦГА СПб 174: Центральный государственный архив Санкт-Петербурга. Ф. 3102. Оп. 1. № 174.
- ЦГАИПД СПб 21: *Докладная записка о положении в Ленинградском отделении Издательства детской литературы при ЦК ВЛКСМ от 14–28.10.1937*. Центральный государственный архив историко-политических документов Санкт-Петербурга. Ф. 21. Оп. 2В. № 2294.
- ЦГАИПД СПб 2853: *Докладная записка о положении в Ленинградском отделении Издательства детской литературы при ЦК ВЛКСМ от 09.10.1935*. Центральный государственный архив историко-политических документов Санкт-Петербурга. Ф. 2853. Оп. 1. № 8.
- ЦГАЛИ СПб 35а: *Протокол редакционного совещания по изданию к 10-летию Октября, 19 февр. 1927 г.* Центральный государственный архив литературы и искусства Санкт-Петербурга. Ф. 35. Оп. 1. № 574.
- ЦГАЛИ СПб 35б: *Отчеты о работе Ленгиза за 1925–1928 гг.* Центральный государственный архив литературы и искусства Санкт-Петербурга. Ф. 35. Оп. 1. № 575.
- Шульгин Василий Витальевич. *Дни*. Ленинград: Прибой, 1926.
- Ювачёв Иван. *Сахалинские дневники в 2 томах*. Вступит. статья, сост., подготовка текста и комментариев Николая Матвеевича Кавина. Южно-Сахалинск: Сахалинская областная типография, 2014.
- Якубовский 1925а: Якубовский Александр. *9-ое января. Опыт экскурсии на революционную тему*. Кузнецов Николай Александрович, Ползикова-Рубец Ксения Владимировна (ред.). Ленинград: Издательство Книжного сектора ЛГОНО, 1925.
- Якубовский 1925б: Якубовский Александр Юрьевич. «9 января 1905 года (по городу)». Кузнецов Николай Александрович, Ползикова-Рубец Ксения Владимировна (ред.). *Пособие для руководителей экскурсий. Сборник конспектов Центральной Школьной Станции Гуманитарных Экскурсий*. Вып. 1. Ленинград: Издательство Книжного Сектора ЛГОНО, 1925: 108–110.
- Якубовский СПбФ АРАН: Якубовский Александр Юрьевич. *[Ответ на анкету «Что дало моей юности путешествия»]*. Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук. Ф. 726. Оп. 1. № 181.

LITERATURE

- Antsiferov Nikolai Pavlovich. *Dusha Peterburga*. Peterburg: Brokgauz-Efron, 1922.
- Blok Aleksandr. *Perpiska. Annotirovannyj katalog*. Orlov Vladimir Nikolaevich (red.). Вып. 2. Pis'ma k A. Bloku. Moskva: CGALI i dr., 1979.
- Blok Aleksandr. *Poslednie dni imperatorskoi vlasti*. Peterburg: Alkonost, 1921.
- Blok Aleksandr. «Nemye свидетели». *Sobranie sochinenii*. Т. 7. Berlin: Epokha, 1923. P. 152–158.
- Blok Aleksandr. *Sobranie sochinenii*. Т. 3. Moskva-Leningrad: Gosudarstvennoe izdatel'stvo khudozhestvennoi literatury, 1960.
- Blok Aleksandr. *Sobranie sochinenii*. Т. 7. Moskva-Leningrad: Gosudarstvennoe izdatel'stvo khudozhestvennoi literatury, 1963.
- CGA SPb 9: *Severo-zapadnoe biuro CK VKPb. Redakcionno-izdatel'skie plany leningradskogo otdeleniia gosudarstvennogo izdatel'stva i rabochego izdatel'stva «Priboi»*. Spiski vypushchennoi literatury i perpiska o rabote izdatel'stv i Gublita. Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Sankt-Peterburga. F. 9. Op. 1. № 2664.

- CGA SPb 174: Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Sankt-Peterburga. F. 3102. Op. 1. № 174.
- CGAIPD SPb 21: *Dokladnaia zapiska o polozhenii v Leningradskom otdelenii Izdatel'stva detskoi literatury pri CK VLKSM ot 14–28.10.1937*. Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv istoriko-politicheskikh dokumentov Sankt-Peterburga. F. 21. Op. 2B. № 2294.
- CGAIPD SPb 2853: *Dokladnaia zapiska o polozhenii v Leningradskom otdelenii Izdatel'stva detskoi literatury pri CK VLKSM ot 09.10.1935*. Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv istoriko-politicheskikh dokumentov Sankt-Peterburga. F. 2853. Op. 1. № 8.
- CGALI SPb 35a: *Protokol redakcionnogo soveshchaniia po izdaniiu k 10-letiiu Oktiabria, 19 fevr. 1927 g.* Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv literatury i iskusstva Sankt-Peterburga. F. 35. Op. 1. № 574.
- CGALI SPb 356: *Otchet o rabote Lengiza za 1925–1928 gg.* Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv literatury i iskusstva Sankt-Peterburga. F. 35. Op. 1. № 575.
- Dmitrenko Aleksei Leonidovich, Sazhin Valerii Nikolaevich. «Kratkaia istoriia “chinarei”». Sost. Valerii Nikolaevich Sazhin. «... *Sborishche družei, ostavlennykh sud'boiu*». A. Vvedenskii, L. Lipavskii, Ia. Druskin, D. Kharms, N. Oleinikov: «*chinar*» vtektakh, dokumentakh i issledovaniiah. T. 1. Moskva: Lodomir, 2000: 5–45.
- Frolenko Mikhaila fedorovich. «*Milost'» (Iz vospominanii ob Alekseevskom raveline)*. Moskva: Izd-vo vsesoiuznogo obshchestva politkatorzhan i ssyl'noposelentsev, 1925.
- Grevs Ivan Mikhailovich. «Monumental'nyi gorod i istoricheskie ekskursii (osnovnaia ideia obrazovatel'nykh ekskursii po krupnym tsentram kul'tury)». *Ekspursionnoe delo*. 1 (1921): 21–34.
- Gurevich Liubov' Iyakovlevna. «Narodnoe dvizhenie v Peterburge 9 ianvaria 1905 rg». *Byloe*. 1 (1906): 200–229.
- Iakubovskii 1925a: Iakubovskii Aleksandr. *9-oe ianvaria. Opyt ekskursii na revoliucionnuiu temu*. Kuznetsov Nikolai Aleksandrovich, Polzikova-Rubets Kseniia Vladimirovna (red.). Leningrad: Izd-vo Knizhnoog sektora LGONO, 1925.
- Iakubovskii 1925b: Iakubovskii Aleksandr Iur'ievich. «9 ianvaria 1905 goda (po gorodu)». Kuznetsov Nikolai Aleksandrovich, Polzikova-Rubets Kseniia Vladimirovna (red.). *Posobie dlia rukovoditelei ekskursii. Sbornik konspektov Tsentral'noi Skol'noi Stantsii Gumanitarnykh Ekskursii*. Vyp. 1. Leningrad: Izd-vo Knizhnogo Sektora LGONO, 1925: 108–110.
- Iakubovskii SPbF ARAN: Iakubovskii Aleksandr Iur'ievich. [*Otvet na ankety «Chto dalo moei imosti puteshestvie»*]. Sankt-Peterburgskii filial Arkhiva Rossiiskoi akademii nauk. F. 726. Op. 1. № 181.
- Iuvachev Ivan. *Sakhalinskie dnevniki v 2 tomakh*. Vstupit. stat'ia, sost., podgotovka teksta i kommentariiev Nikolii Matveevicha Kavina. Iuzhno-Sakhalinsk: Sakhalinskaia oblasnaia tipografiia, 2014.
- «Iz memuarov S. Iu. Vitte. 9 ianvaria». *Krasnaia letopis'*. 1 (1922): 126–130.
- Kobrinskii Aleksandr Arkad'ievich, Meilakh Mikhail Borisovich. «Vvedenskii i Blok: Materialy k poeticheskoi predystorii OBERIU». *Blokovskii sbornik. X. Uchen. zap. Tart. gos. un-ta*. Vyp. 881. Tartu, 1990: 72–81.
- (*Kraskaia letopis'*, 1922) *Krasnaia letopis'*. 1 (1922).
- Likhachev Dmitrii Sergeevich. «Shkola Lentovskoi». *Vspominaniia. Razdum'ia. Raboty raznykh let*. T. 1. Sankt-Peterburg: Ars, 2006. P. 105–107.
- Nazar'ian Ruben. «Iurii Iakubovskii, turkestanskii znakomets L'va Tolstogo». *Vostok scyshe*. 25 (2014): 118–132.
- Nevskii Vladimir. «Ianvarskie dni v Peterburge v 1905 godu». *Krasnaia letopis'*. 1 (1922): 13–74.
- (*Nevskii*, 1924) *Revoliutsiia i RKP (b) v materialakh i dokumentakh (Khrestomatiia)*. T. 3. 1905. Khabas Rashed' (sost.), Nevskii Vladimir (red.). Moskva: Gos. izd-vo, 1924.
- Oktiabr'skaia revoliutsiia*. Sergei Alekseevich Alekseev (sost.). S primech. A. I. Usagina. Moskva-Leningrad: Gos. izd-vo, 1926. (Seriia: Revoliutsiia i Grazhdanskaia voina v opisaniiah belogardeitsev).
- Oktiabr'skii perevorot. Fakty i dokumenty*. Aleksandr L'vovich Popov (sost.), Nikolai Aleksandrovich Rozhkov (red.). Petrograd: Novaia epoha, 1918.

- Padenie Cartskogo rezhima: Stenograficheskie otchety doprosov i pokazanii, dannykh v 1917 g. v Chrezvychainoi Sledstvennoi Komissii Vremennogo Pravitel'stva.* Shchegolev Pavel Eliseevich (red.). T. 1–7. Moskva-Leningrad: Gos. izd-vo, 1924–1927.
- Polivanov Petr Sergeevich. *Alekseevskii ravelin. Otryvok iz vospominanii.* Sankt-Peterburg: Izdanie VI. Raspopova, 1906.
- Pravda* 14 iijuna 1935 (№ 162).
- Savel'ev Leonid Savel'evich. ...*Nemye svideteli: Iz revoliutsionnogo proshlogo Leningrada.* S desiatiu ris. Nikolaia Leonidovicha Brimmera i Sergeia Mikhailovicha Mochalova. Moskva-Leningrad: Gos. izd-vo, 1927.
- Savel'ev 1930a: Savel'ev Leonid Savel'evich. *Nemye svideteli.* S ill. N. L. Brimmera i S. M. Mochalova. Izd. 2-e, pererab. Moskva-Leningrad: Savel'ev, 1930.
- Savel'ev 1930b: Savel'ev Leonid. *Komnata № 13.* Graviury na dereve N. Prokhorova. Moskva-Leningrad: Savel'ev, 1930.
- Shul'gin Vasilii Vital'ievich. *Dni.* Leningrad: Priboi, 1926.
- Startsev Ivan Ivanovich. *Detskaia literatura. Bibliografiia. 1918–1931.* [Moskva]: Molodaia gvardiia, 1933.
- Vakhromeeva Iksana Borisovna. *Priglasenie k puteshestviu: merodika istoricheskikh poezdok I. M. Grevsa.* Sankt-Peterburg: Znamenitye universanty, 2007.
- Vakhromeeva Iksana Borisovna. (avt.-sost.). *Chelovek s otkrytym serdtsom. Avtobiograficheskoe i epistoliarное nasledie Ivana Mikhailovicha Grevsa (1860–1941).* Sankt-Peterburg: B. i., 2004.
- Valieva Iuliia. «Ob istochnikakh traktata Leonida Lipavskogo “Teoriia slov”». *«Blazhennoe Nasledstvo».* *Klassicheskaia traditsiia i russkaia literatura.* Petr Bukharin i dr. (red.). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2018: 253–271.
- Volobuev Oleg Vladimirovich. *N. A. Rozhkov: ostorik i obshchestvennyi deiatel'.* Moskva: Sobranie, 2012.
- Vvedenskii Aleksandr Ivanovich. *Vsie.* Sost., podgot. teksta, stup. st. i primech. Anny Gerasimovoi. Moskva: OGI, 2010.

Јулија Валијева

О ИЗВОРИМА ЗА КЊИГУ Ј. ЛИПАВСКОГ *НЕМИ СВЕДОЦИ*

Резиме

У чланку се дају неки извори који су послужили Ј. С. Липавском за писање дечје књиге *Неми сведоци* (1927), која је објављена под псеудонимом „Ј. Савељјев“. Основну пажњу посвећујемо главама о догађајима Фебруарске револуције. Анализа показује да су као извор послужили истоимени есеј А. Блока и његово истарживање „Последњи дани императорске власти“, као и књига В. В. Шуљгина *Дани*. Скрећемо пажњу и на улогу А. Ј. Јакубовског, чије су екскурзије послужиле Липавском као библиографска основа приликом писања књиге. У раду такође указујемо на исправке које је су уношене приликом поновног издања књиге или појединих њених делова 1930, а које су биле карактеристичне за цензуру, те на разлоге који су довели до забране књиге 1935 године.

Кључне речи: Леонид Липавски, *Неми сведоци*, извори, обернути, чинари, дечја књижевност.

Ненад Благојевић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
blagojevic.nenad@gmail.com

Nenad Blagojević
University of Niš
Faculty of Philosophy
blagojevic.nenad@gmail.com

МЕДИЈАКРАТИЈА КАО ТЕМА РОМАНА
GENERATION „П“ ВИКТОРА ПЕЉЕВИНА

MEDIACRACY AS A TOPIC OF THE NOVEL
GENERATION “P” BY VICTOR PELEVIN

Роман *Generation „П“* савременог руског писца Виктора Пељевина појавио се 1999. године, и одмах изазвао велике контроверзе у јавности. Реакције критичара и једног дела јавности на ауторово поигравање са темом наркоманије бацило је у засенак много озбиљније и осетљивије питање зависности људске свести од утицаја мас-медија. Бројне рекламне концепције које Пељевин користи у свом роману су се махом интерпретирале као постмодернистичка игра са симболима чији је једини циљ хумор, те је њихово повезивање са тематиком романа испуштено из вида. У раду покушавамо да докажемо како рекламни дискурс овог романа функционише као део шире теме преображаја свести главног јунака под утицајем медија.

Кључне речи: Виктор Пељевин, *Generation „П“*, реклама, комерцијализам, медији, медијакратија.

The novel *Generation „P”* by contemporary Russian writer Victor Pelevin appeared in 1999, and immediately caused great controversy in public. The reaction of critics and part of the public to the author’s play with the theme of drug addiction threw into the shadow a much more serious and sensitive issue of the dependence of human consciousness from the influence of mass media. Numerous advertising concepts, used by Pelevin in his novel, were largely interpreted as a postmodernist game with symbols whose only goal is humor, and their connection with thematics of the novel is therefore dropped out of sight. In this paper we try to prove that the advertising discourse of this novel functions as a part of a broader theme of transformation of the main character consciousness under the influence of the media.

Key words: Victor Pelevin, *Generation „P”*, advertising, commercialism, media, mediocracy.

Значај стваралаштва бројних великих писаца, чија су имена нераскидиво повезана са одређеним периодом у историји књижевности, најчешће се огледа у способности да препознају и у својим делима и опишу „дух епохе“ – кључне смернице система вредности који обликује друштво њиховог доба. За савременог руског писца Виктора Пељевина би се могло рећи да има ту способност, будући да у својим делима успева да се, много брже од својих колега по перу, дотакне многих суштинских тема од значаја за савременог човека и друштво у целини. Док је у 90-им годинама прошлог века руска књижевност била још увек усредсређена на превазилажење наслеђа совјетске прошлости, Пељевин је већ увелико писао о друштвеним процесима који су настали као резултат нагле и корените промене система вредности и начина размишљања. Крајем 90-их година објављен је његов роман *Generation „П“*, у којем је писац обрађивао тада нову, и данас веома актуелну тему утицаја медија на обликовање јавног мњења. Управо анализа рекламног дискурса као индикатора промена вредносног система у свести главног јунака Пељевиновог романа чини средиште датог рада.

Сам наслов романа *Generation „П“* указује на основне временско-просторна координате, која ће се у облику метафоре провлачити кроз читаво дело, остављајући читаоцима тек да нагађају конкретан одговор на питање о томе шта се крије иза акронима. У наслову одмах се запажа комбинација енглеске речи *generation* (поколење) и ћириличног иницијала „П“, који отвара могућности различитих тумачења. Како пише Лав Рубинштејн, већ од првих страница романа поменуто „П“ везује се за генерацију која је одабрала „пепси“ (Рубинштейн 1999). Под овим се подразумева историјски договор између председника савета министара СССР Алексеја Косигина и председника PepsiCo Доналда Кендала о почетку производње пепси-коле у Совјетском савезу 1981, у Новосибирску. То је било први пут да је једна компанија са Запада отворила свој погону у Совјетском савезу. Пепси је тако постао својеврсни симбол генерације 80-их, чија је судбина била усмерена на приближавање ка Западу и западним вредностима.¹

Описујући генерацију младих совјетских грађана који су 80-их година одрастали уз пепси, Пељевин пише:

¹ Симболички значај пепси-коле за улогу рекламног дискурса у овом роману додатно потврђује и то што је, према подацима саме компаније, први спот у историји совјетске телевизије био посвећен управо њој [URL: http://www.pepsico.ru/company/pepsico_in_russia_history/]. У ширем смислу историја конкуренције компанија Пепси и Кока-кола један је од најкарактеристичнијих примера брендирања и употребе реклама ради освајања тржишта. Као компанија за коју је вечно било резервисано „друго место“, Пепси је покушала да се позиционира на тржишту као алтернатива мејнстриму – њене бројне рекламне кампање биле су усмерене не конкретно на то да је њихов производ бољи од конкуренције, већ да су конзументи њихових производа другачији од осталих људи управо зато што конзумирају њихов производ. У том контексту настаје и чувени слоган ове компаније „Живните! Ви сте Пепси Генерација“ (енг. Come Alive! You're the Pepsi Generation!) (Zuman; Brott 2003: 71–73), који је, по свој прилици, одиграо значајну улогу у формулисању наслова Пељевиновог романа.

„Jedna od njegovih vizitkarti postao je spot koji reklamira ‘pepsi-kolu’ – spot koji je, kako su uočili mnogi analitičari, postao prelomna tačka u razvoju čitave svetske kulture. U njemu su upoređivali dva majmuna. Jedan od njih je pio *običnu kolu*, i mogao je da obavlja neke jednostavne logičke radnje sa kockicama i palicama. Drugi je pio pepsi-kolu. Veselo fućkajući on se u džipu vozio prema moru, okružen devojakama, kojima se očigledno fućkalo na žensku ravnopravnost (pri bliskom kontaktu sa majmunima, najbolje je jednostavno ne razmišljati o sličnim stvarima, jer će ravnopravnost i neravnopravnost biti podjednako teške za dušu).“ (Peljevin 2004: 8)

Пељевин овом споту даје глобални значај не само зато што „мајмун у ципу окружен девојкама“ у великој мери кореспондира са свакодневницом, већ првенствено због тога што је овај спот представљао један од ретких примера преосмишљавања вредносног система путем тзв. економско-пропагандних порука. Намећући као пожељне вредности тежњу ка успеху по сваку цену, без обзира на моралне или било какве друге вредносне категорије, овај спот и потоње рекламне концепције начелно засноване на подели људи на „победнике“ и „губитнике“, при чему су први по правилу конзументи производа компаније која се рекламира. Тако настаје нека врсте савремене тржишне теорије Раскољникова, која је у великој мери обликовала свест оне генерације која је у 80-им годинама небрижно конзумирала пепси, а већ у 90-им имала кључну улогу у почетној етапи акумулирања капитала у Русији. Поларизација њиховог односа према животу по моделу победник–губитник резултирала је економском катастрофом у процесу преласка Русије на тржишни модел привреде, и формирала такву друштвену стратификацију у којој се мања група појединаца енормно обогатила, док је највећи део становништва доспео у још веће сиромаштво од оног у Совјетском савезу. Управо је зато први епиграф Пељевиновог романа посвећен „успомени на средњу класу“ (Peljevin 2004: 5), сугеришући да у новом добу за њу нема места. Из свега тога произлази да је мистериозна „генерација П“, којој је роман посвећен, ништа друго до генерације тзв. „нових Руса“, како већ гласи савремени идиом који иронично означава оне људе који нису презали ни од чега да би стекли богатство, моћ и утицај.

Други значајан аспект романа је средство путем којег се остварује процес де(кон)струкције постојећег, и изградња новог друштвеног система – то су средства јавног информисања, првенствено телевизија. Пељевин у телевизији препознаје улогу главног посредника у човековом поимању реалности, и управо на основу те улоге гради социјалну антиутопију. Уместо совјетске телевизије као идеолошког пропагандног оруђа појављује се телевизија чији је основни инструмент реклама, са задатком да програмира јавно мњење и преобликује менталитет „совка“, тј. совјетског грађанина. И сама функција реклама је у овом роману проширена – њен задатак се не састоји у томе да промовише производе, већ да дејствује као васпитна мера која ствара тржишно оријентисану јединку, основну

јединицу потрошачког друштва. У том погледу судбина појединца у условима новог друштвеног поретка у Русији крајем 90-их не делује нимало ведрије у односу на недавно пропали совјетски друштвени експеримент. Можда се зато у другом епиграфу романа наводе стихови из „Демократије“ Леонарда Коена, једне од најамбициознијих песама чувеног песника, која говори о великој песниковој љубави према Америци, али истовремено и прилично суморним предвиђањима будућности обележене зависношћу њених грађана од телевизије.

Неограничене могућности телевизије у обликовању јавног мњења, инспирисале су Пељевина да управо на основу овог медија пружи основне смернице вредносног система савременог западног, а може се рећи, и глобалног друштва. Те смернице условљене су тржиштем. Тржиште се као појам у Пељевинином роману тешко може дефинисати, будући да његово семантичко поље обухвата све аспекте човековог живота, укључујући ту и самог човека. У новом свету који настаје у Русији крајем 90-их, све и свако постају тржишни производ. И сам роман представља тржишни производ, о чему писац не заборавља да подсети читаоце већ на самом почетку:

„Sve robne marke koje se pominju u tekstu pripadaju njihovim сe-
нjenim vlasnicima, i sva prava su зашћена. Nazivi roba i imena političa-
ra ne odnose se na stvarne proizvode sa tržišta, već predstavljaju samo
projekcije elemenata tržišno-političkog informacionog prostora, koje su
prinudno indukovane kao objekti individualnog uma. Autor moli da se
shvate isključivo u том smislu. Ostale podudarnosti su slučajne. Stavovi
autora mogu da se razlikuju od njegove tačke gledišta.“ (Peljevin 2004: 5)

Ово кратко обраћање читаоцу, сачињено у облику препознатљивог нормативног акта о заштити права интелектуалне својине и робних марки приватних компанија, изражава филозофску основу романа *Generation „П“*. У првој реченици текста, као и у читавом току романа, излажу се идеје које потичу из „Библије“ класичне економије, *Богатства нација* шкотског економисте и филозофа Адама Смита, а које се односе на поделу рада, продуктивност, те на фундаменталну премису о томе да је слободно тржиште способно да само себе регулише, при чему је главни регулишући фактор слободног тржишта лични интерес појединца мотивисаног правом на приватну својину: „It is not from the benevolence of the butcher, the brewer, or the baker that we expect our dinner, but from their regard to their own interest.“ (Smith 1986: 119). Овакво размишљање значајно је утицало на радове Џона Стјуарта Мила из области политичке економије, где се по први пут почиње користити термин економски човек (*homo economicus*) којим се означава рационалан појединац, усредсређен на сопствени интерес (Persky 1995: 221–231). Идеја о заштити личних интереса постаје главна парола савременог човека. Њоме се регулишу међуљудски односи на тржишту, што се Пељевинином роману изражава кроз приказ преосмишљавања друштвене улоге појединца – „*homo sovieticus*“ се претворио у „*homo economicus*“-а.

Ипак, већ у другој реченици цитираног одломка текста, Пељевић дефинише називе роба и имена политичара као „*пројекције елемената тржишно-политичког информационог простора, које су принудно индуковане као објекти индивидуалног ума*“. Будући да се у роману помињу производи и политичари који су реално постојали, попут аутомобила *мерцедес*, цигарета *парламент*, Бориса Јељцина, Бориса Березовског итд., њихово поистовећење са *објектима индивидуалног ума* наводи на закључак да писац не говори о стварним личностима, већ о њиховом имиџу који се формирао путем средстава масовног информисања у свести потрошача, тј. публике.

За Пељевићиново стваралаштво током 90-их била је веома привлачна и интересантна појава нагле промене политичког, економског и вредносног система након распада Совјетског савеза – на изванредан начин та тема је присутна у готово свим његовим делима овог периода. Конкретно, у роману *Generation „П“*, она се манифестује кроз размишљање главног јунака о животу који је водио пре 90-их, и овог садашњег. Присећајући се своје првобитне намере да студира књижевност и постане песник, главни јунак сумира своје тадашње стање као тежњу ка вечности која је у том периоду била једино што даје смисао постојању. Ипак, такво стање се мења из корена са променама које наступају током 90-их.

Ако се пође од премисе да Пељевић осмишљава свет у својим делима као производ свести главног јунака, онда одсуство суштине, идеје и смисла постојања настаје управо као последица поменутих промена. Неодређеност коју главни јунак Татарски осећа супротна је новој „елити“, која „сигурна у себе јурца у циповима“, тј. уопште не поставља питање о суштини или в начелима друштвене организације. Да би спознао нови свет и нашао своје место у њему, главном јунаку ће бити потребни „учитељи“, својеврсни гуруи новог друштвеног поретка. Први и најзначајнији учитељ Татарског је његов пријатељ из студентских дана Морковин, који „разоткрива“ главном јунаку неке основне механизме новог система:

„Mного od onoga što je Morkovin govorio Tatarski uopšte nije razumeo. Jedino što je jasno shvatio iz razgovora bila je šema funkcionisanja biznisa u eri prvobitne akumulacije, i njena veza sa reklamom.“ (Peljević 2004: 17)

Реклама се обично дефинише као визуелни или аудитивни облик тржишне комуникације који користи нескривено спонзорисане поруке упућене широким народним масама у циљу промовисања или продаје производа, услуга или идеја (Stanton 1984: 465). Такво ће бити и почетно схватање рекламе код Татарског, али ће у роману оно добити сасвим ново значење.² Морковин у више сцена помоћу илустративних примера поку-

² Овај пут главног јунака од незнања ка знању, којим заједно са њим пролази и читалац, Козак и Полотовски називају обредом иницијације, и сматрају га најчешће коришћеним поступком развоја сижеа код Пељевића, који се често користи и у филмовима (Полотовский; Козак 2012: 95).

шава да објасни Татарском суштину рекламе у потрошачком друштву; његова порука би се могла свести на следеће премисе: 1) потрошачко друштво је у својој основи материјалистичко, те фундаменталну улогу у таквој друштвеној организацији добија предмет потрошње; 2) предмет потрошње нема значаја само због своје употребне вредности, већ превасходно као симбол, знак; 3) предмет потрошње тако постаје знак који издваја појединца, или одређену друштвену групу, од остале друштвене масе, тј. симбол припадности одређеном друштвеном сталежу. О овоме пише Јасмина Војводић у својој књизи *Три тина руског постмодернизма*: „Предметни hedonizam, koji smo definirali kao hedonizam prema brandu, robnoj marki, u svojoj se biti temelji na diferencijaciji. Klasa mafijaša, politička, medijska i korporativna elita koju susrećemo u Pelevina diferencira se i potvrđuje autima, satima, kokainom, tj. predmetima koje već stereotipno povezujemo sa određenim slojevima“ (Voјvodić 2012: 115). Баш као што се концепт тржишта шири изван оквира елементарне робно-новчане размене и почиње да обухвата све области људске делатности, тако исто и реклама почиње да обухвата све елементе људског идентитета. Татарски почиње да остварује успехе у својој каријери рекламног копирајтера тек онда када почне да схвата ова нова цивилизацијска „достигнућа“.

Путовање главног јунака романа од „губитника транзиције“ до својеврсног маркетиншког полубожанства конципирано је као успињање на хијерархијској лествици каријерног напредовања, што је очигледна алузија на капитализам и неговање тзв. опортунизма, тј. тенденцију да се човек у складу са својим способностима непрекидно бори за прелазак у виши социјални сталеж, без јасне представе о коначном циљу тог успона.

Мистификација приповедања увођењем неомитолошких елемената, створених на основу сумерско-вавилонског религиозног система, почиње од другог поглавља романа, симболично названог Тихамат-2. Под називом *Тихамат* Пељевић уводи у роман фасциклу из времена студија, коју јунак случајно налази у тренутку када му је очајнички била потребна инспирација за потребе стварања нове рекламне концепције.

Увођење ових „рецепата“ за приближавање богињи у тексту „Тихамат-2“ кореспондира са честим помињањем различитих врста наркотика и халуциногених дрога које конзумира главни јунак романа. На тај начин изазване халуцинације помажу Татарском да напредује у каријери, откривајући му неке од основних тајни заната маркетиншког копирајтера и суштине међуљудских односа у специфичним условима првобитне акумулације капитала. Тема наркоманије као извора измењених стања свести у општој приповедачкој концепцији романа изазвала је многе полемике и осуде у књижевној критици и јавности, али није била у супротности са декларисаном заинтересованашћу аутора да описује процесе који се дешавају у људској свести, ма чиме они били изазвани.

Могли бисмо, заправо, да издвојимо наркоманију и као једну од главних тема романа, имајући у виду и Пељевићев стваралачки поступак у

оквиру којег писац обрађује концепте на изразито полисемантичан начин.³ У том смислу, наркоманија није само конкретно конзумирање одређених хемијских супстанци, већ она означава и утицај било којих средстава које изазивају измењена стања свести. Тако се у Пељевиновом роману поимање наркоманије шири и на утицај реклама, телевизије и мас-медија на свест савременог човека.

Да би био међу победницима, главни јунак је свестан да мора да овлада свим неопходним знањима и техникама рекламних мајстора, те није случајно то што се у роману помињу наслови попут, *Positioning: a battle for your mind* и *The Final Positioning* (Peljevin 2004: 26–27) Ела Рајса, *Confessions of an Advertising Man* Дејвида Огилвија (Peljevin 2004: 58–59) и други текстови из области професионалног маркетинга. Као основна идеја Рајсове концепције маркетинга, позиционирање се дефинише као место које бренд заузима у свести потрошача, те начин на који се он разликује у односу на производе конкурената (Ries; Trout 2001: 2–3). Иако није оспоравао значај позиционирања, Дејвид Огилви је, пак, своју маркетиншку филозофију заснивао на принципу *велике идеје* (енг. Big Idea), што је термин који се користи за означавање поступка упознавања јавности са брендом, концептом или производом преко снажне поруке која шири границе бренда и поучава циљну публику (Ogilvy 1985: 58). Концепција *велике идеје* веома је популарна у маркетиншком свету првенствено због тога што може да утиче на трансформацију језика путем манипулације значењима, може се користити за изазивање промена у поп-култури итд., али је поступак њене реализације заснован на квалитативном и квантитативном истраживању циљне групе и сакупљања података о потрошачима. Рајсово позиционирање је, с друге стране, усмерено ка томе да се у свести потрошача свори одређена представа о рекламираном бренду (Fox 1984: 324). Упознавање са овом литературом наводи Татарског на следећи закључак:

„Na Zapadu su se naručilac reklame i kopirajter zajedničkim snagama trudili da isperu mozak potrošaču, a u Rusiji je zadatak kopirajtera bio da obrlati naručioca. Osim toga, Tatarski je shvatio da je Morkovin bio u pravu, i da se ta situacija nikada neće promeniti. Naduvavši se jednom prilikom dobre trave, slučajno je otkrio osnovni ekonomski zakon postsocijalističkog uređenja: prvobitna akumulacija kapitala je ujedno i poslednja.“ (Peljevin 2004: 26–27)

Тако и улазак у свет реклама, преко његовог пријатеља Морковина, добија облик преварантске схеме са циљем да се наручилац надмудри –

³ Као пример који на најбољи начин илуструје овакав поступак може да послужи роман *Омон Ра*, у којем се централни појам космоса не даје у „уском“ значењу свемир, васељена, већ у његовом старогрчком значењу – скуп појава, естетике и вредности који описује одређену средину у датом временском тренутку. У роману *Омон Ра* Пељевин не пише о совјетском програму истраживања свемира, већ о совјетском „космосу“, совјетском простору и карактеристикама живота у њему. В. интервју који је писац дао професору Кларку Блејзу у Универзитету у Ајови 1996. године, URL: https://www.youtube.com/watch?v=X_G-CUUCFEM.

уместо да анализира циљну публику производа који израђује фирма наручиоца рекламе, Татарски „истражује“ самог наручиоца, и ствара рекламу која наручиоцу треба да пружи утеху за невешто прикривене страхове.

Рајсов модел измене свести потрошача испоставиће се као само једна од фаза напредовања Татарског. Потреба да се добро упознају навике и особине културе одређене друштвене групе по Огивлијевом моделу утицаће на спремност Татарског да пређе на виши ниво у маркетиншкој хијерархији:

„Šta je to *sovjetski mentalitet*, ili sakramentalni *sovjet*, Tatarski nije baš najjasnije razumevao, iako je taj izraz koristio često i sa zadovoljstvom. Ali sa pozicije njegovog novog poslodavca, Dmitrija Pugina, on i nije trebalo ništa da shvati. On taj mentalitet mora da poseduje. Upravo u tome i jeste smisao njegovog posla – da prilagođava zapadne reklamne koncepcije mentalitetu ruskog potrošača.“ (Peljevin 2004: 28–29)

Прилагођавање западних реклама руском менталитету огледало се пре свега у коришћењу одговарајућих симбола, мотива и појмова, који код носилаца руског језика и културе активирају одговарајуће асоцијације и тиме изазивају емоционалне реакције. Поменути совјетски менталитет, или *совок*, настао је као пежоративни термин којим су се означавале присталице совјетског система. С распадом Совјетског савеза, почетком и током деведесетих, *совок* се почео употребљавати као назив за људе који су се са носталгијом присећали бивше државе, и прижељкивали повратак тог система.

Тако цитати из руске књижевности и многобројне референце на историју руске културе добијају у роману функцију илустрације основне поруке, која је првенствено посвећена тржишном позиционирању одређеног брэнда. Културно-информативна садржина тих цитата потиснута је у други план, а асоцијативна реакција код публике само је основа за употребу тог симбола у сасвим другачијем контексту. Култура и културно наслеђе добијају место инструмената тржишне утакмице, а општи филозофски и стички принципи, као и хуманистичка усмереност стваралаштва преосмишљавају се у корист једне изразито утилитаристичке концепције људске делатности.

На овакво схватање културе највише утиче прелазак главног јунака на виши ниво маркетиншке хијерархије, и све боље познавање кључне литературе из те области – након фундаменталних радова Огивлија и Рајса, Татарски се упознаје са радовима Росера Ривса:

„Ali naročito mu je pomogla knjiga Rosera Rivsa – našao je u njoj dva termina *uvođenje* i *pridobijanje*, koji su se pokazali kao veoma korisni u smislu foliranja. Prvi projekat zasnovan na ova dva pojma uspeo je da napravi za kafu ‘Neskafe gold’.“ (Peljevin 2004: 58–59)

Росер Ривс је стекао своју популарност као један од утемељивача рекламне теорије и праксе, а своју је делатност првенствено везао за телевизију. Познат је као аутор стратегије „јединствене понуде продаје“

(енг. „unique selling proposition“), под којом се подразумевало дефинисање свог „личног брэнда“ на тржишту. У својој књизи *Реалносѝ у маркетинџу* Ривс је писао да реклама не треба да забавља публику, већ да продаје робу путем потпуне преокупације пажње рецепијената једном снажном поруком, реченицом, која би код аудиторијума изазвала одређену реакцију (Reeves 1961: 46–47). Управо та порука, рекламни слоган, постаје суд у који њен аутор улива ново значење, покушавајући да се помоћу њега диференцира у односу на остале производе, тј. покушавајући да створи препознатљиви брэнд.

Почевши да размишља искључиво у овим категоријама, Татарски губи способност да у уметничким делима види ишта више до низа потенцијалних брэндова. А како иза сваког брэнда стоји поприлична сума новца, код главног јунака преовладава питање о количини новца уложеног у стварање одређеног уметничког дела. Размишљање о самом уметничком делу, о ономе што је у њему представљено и што оно само представља, потиснуто је у корист сагледавања тих дела искључиво као тржишних производа који се потчињавају основном закону о понуди и потражњи. Својеврсни врхунац тог процеса описује се у последњом поглављу романа, када збуњеном Татарском показују не изложбу слика, већ потврду о томе колико су слике плаћене.

Следећа етапа у развоју свести главног јунака води га новом радном месту – свој нови посао Татарски налази у огромном комплексу комбината *Правда* – „тамо где су некада биле смештене редакције готово свих совјетских новина“ (Peljevin 2004: 77). У просторији која је означена таблицом из времена Совјетског савеза, на којој је било написано „Идеолошко одељење“, главни јунак налази новог послодавца, Хањина. Ова алузија на совјетски пропагандни апарат повезана је са следећом етапом у развоју схватања рекламног бизниса који Татарски мора да усвоји: за разлику од циљева совјетске пропаганде из периода пре Другог светског рата, у чијој су основи биле идеје марксизма-лењинизма, на XXII седници комунистичке партије Совјетског савеза 1961. године усвојен је тзв. „трећи програм КПСС“, у чијој је основи био *Морални кодекс градитеља комунизма*, текст совјетских идеолога који је подразумевао „формирање новог човека не само као последицу, већ и као услов успешне изградње комунизма“ (Дрејслер 1964: 11). Суштински, овај програм подразумевао је опсежну пропаганду комунистичке идеологије преко књижевности, уметности, штампе, радија и телевизије, и у одређеном облику представљао је нешто најближе улози коју су рекламе имале на Западу (Федосеев 1973: 456–459, 464–465). Смештај Хањинове маркетиншке компаније у идеолошком одељењу комбината који је представљао симбол совјетске пропаганде својеврсно је изједначавање њихове улоге у руској свакодневници, само са различитих идеолошких позиција.⁴ И сама Хањинова замерка

⁴ Упоредјујући рекламни бизнис са идеолошким пропагандом у Совјетском савезу Хањин помиње своју прошлост, тј. позицију идеолошког радника у оквиру организације

Татарском такође је алузија на совјетску пропаганду – његов највећи проблем је што он „не верује у оно што ради“. Да би постао заиста успешни рекламни геније, Татарски мора да постане човек новог доба, homo economicus, на исти начин на који су његови претходници морали да се претворе у идеалне примерке тзв. совјетског човека.

У Татарском тако почиње да се формира јаз између новог човека, којег од њега захтевају послодавци, и „Ја“ осећања, које све више добија облик потиснуте подсвести. Оваква располађеност личности једном својом страном стоји на фројдовској позицији да је жеља једнака потреби, а другом на схватању да је жеља производна снага економије, према схватању Делеза и Гватарија изложеном у *Анти-Едипу*. Како год било, једини начин да се у капиталистичком друштву задовољи жеља индивидуалне личности јесте потрошња. Међутим, код Пељевина потрошња добија додатну улогу – она није само задовољење жеље, већ и средство за тренутно превладавање егзистенцијалне кризе:

„Posle četrdesetak minuta zamišljenog laganog hoda našao se pored spomenika Majakovskom. Zaustavivši se, neko vreme ga je pažljivo proučavao. Bronzani kaput u koji je sovjetska vlast zauvek obukla pesnika, opet je ušao u modu – Tatarski se setio da je sasvim nedavno video sličan kroj na reklami Kenzoa.

Obišavši statu u krugu, i uživajući u solidnoj zadnjici bukača i glavara, Tatarski je definitivno shvatio da mu se u dušu uvukla depresija. Mogla je da se eliminiše na dva načina – da se popije jedna dupla votka, ili da se hitno nešto kupi, za jedno pedesetak dolara (pre izvesnog vremena Tatarski je iznenađeno shvatio da te dve aktivnosti izazivaju slično stanje lake euforije, koje traje sat – sat i po).“ (Peljevin 2004: 87)

Изједначавање конзумације водке са потрошњом недвосмислено упућује на блокирање мисаоних процеса као начина да се побегне од депресивног стања. Занимљиво је да стање дубоког душевног преиспи-

---

централног комитета ВЛКСМ. Ова организација била је директно потчињена партијском руководству, специјализована за ширење комунистичке идеологије и морала међу омладином и студентима, због чега јој се придавао изузетан значај. У вези са тим значајем био је и приступ великим материјалним средствима који су чланови овог тела имали на располагању за потребе учвршћивања идеологије код младих. Крајем 80-их година ова организација играла је, парадоксално, водећу улогу у формирању нове руске пословне елите, захваљујући доступности средстава, јаким везама и државном пројекту развоја приватног бизниса, који се експериментално реализовао управо међу члановима комсомола (Крыштановская 2002: 3–60). Тако је организација која је требало да учвршћује у свести младих грађана Совјетског савеза вредности комунизма неочекивано почела да промовише вредности западног капиталистичког система. Хаџинова опаска да су сви његови другови из млађих дана постали банкарски тиче се широко распрострањене праксе код чланова централног комитета ВЛКСМ да у оквиру пројекта развоја приватног бизниса међу комсомолцима у епохи Горбачова обезбеђују финансијска средства оним пројектима који су им гарантовали проценат од зараде, што би се могло схватити као нека врста кредитирања, али пошто је у питању био државни новац, то се косило са свим принципима и моралом које је та организација заговарала. Кроз лик Хаџина Пељевину полази за руком да изрази једну од својих најпровокативнијих мисли – принцип рада савремене рекламе и социјалистичке пропаганде је исти, само се разликује наручилац.

тивања које је, по свој прилици, и изазвало депресију код главног јунака, почело након разгледања споменика Мајаковском. Обраћајући пажњу на „бронзани капут“ у који је песника заоденула совјетска власт, мисли Татарског раздвајају се на два колосека: док копирајтера Татарског споменик асоцира на рекламу јапанске конфекције Кензо, неостварени песник Татарски у њему налази мучно подсећање на сложене односе између Мајаковског и совјетских власти на почетку XX века, који су напослетку великог песника и навеле на самоубиство. То, за Русију вечито болно питање – питање о односу власти према песницима и ствараоцима, код Татарског се претвара у меланхолично-депресивно стање, које се може лечити само вотком, или на савременији начин, потрошњом. Тако се располућеност главног јунака може наслутити на основу описа његовог емоционалног стања (и визија које настају под утицајем наркотика), иако у дијалозима Татарски остаје „целовит“, тј. без икакве сумње у реалност представе о самом себи, спољашњем свету и процесима који се у њему развијају. Оно што придаје посебан значај даљем току приповедања је све веће удаљавање и радикализација ставова сваке од ове две стране личности Татарског, што доводи до егзистенцијалне кризе и преиспитивања животних ставова.

Међутим, сва ова трагања за смислом живота се код јунака тривијализују у судару за реалијама света у потпуности заснованог на материјализму. Континуирани покушаји Татарског да побегне од материјалног света не воде га само ка опијатима, већ и ка спиритизму и неким другим облицима религиозног искуства. Приликом једне од многобројних унутрашњих криза главни јунак силом прилика набавља таблу за призивање духова, не би ли помоћу ње нашао одговоре на питања која га муче. Применивши у пракси поменути таблу, Татарском полази за руком да призове дух Че Геваре. Помоћу овог lika Пељевин уводи у роман текст у тексту, који се у облику ватреног револуционарног говора претвара у својеврсни филозофски трактат о улози телевизије на свест савременог човека. Овај уметнути текст издвојен је курзивом, и насловљен као „Идентијализам као највиши стадијум дуализма“. Без обзира на револуционарну реторику, Пељевинов Че Гевара битно се разликује од изворне историјске личности, и претвара се у својеврсног духовног учитеља, који се у својим запажањима у великој мери ослања на наслеђе будизма. Тиме се нипошто не тврди да је сам Че Гевара био следбеник будизма, већ да је реч о поклапању у перцепцији осуде онога што се најчешће поистовећује са вредностима капиталистичког система. Иако се његов кратки живот обично везује искључиво за револуционарну праксу, Че Гевара је међу његовим биографима, истомишљеницима и следбеницима познат и као револуционарни теоретичар, који је, руководећи се „хуманистичким и антиимперијалистичким импулсима“, сам, „индивидуално, преко оригиналних извора“, дошао до марксизма (Че Гевара 2006: 9). У својим јавним наступима Че Гевара је често потенцирао опозицију колективно – индивидуално, где се индивидуализму империјалистичког типа најчешће приписивао разорни ефекат на социјални живот услед преоптерећености материјалним

вредностима: „...трудно совместим с индивидуалистической концепцией, которую поддерживает в сознании прямое материальное стимулирование, сдерживающее развитие человека как существа социального“⁵ (Че Гевара 2006: 394). Осуђујући у својим антиимперијалистичким говорима жељу за материјалним поседовањем као главни узрок деградације индивидуе, Че Гевара свесно или несвесно изражава неке од основних идеја из *Четири илемењие истине* Сидарте Гаутаме.⁵ Тако овај чудан spoj латиноамеричког револуционара и источњачког религиозног филозофа почиње складно да звучи у Пелјевиновом роману, чиме се пажња читалаца концентрише не на околности под којима се поменута дихотомија уводи, већ на саму суштину те поделе.

Свеопшта какофонија најразличитијих религиозних и митолошких мотива у свести главног јунака (изазвана, по свој прилици, алкохолом и наркотицима) тако бива потчињена унутрашњој борби између материјалног и духовног. Суочивши се са страхом од смрти услед деловања наркотика, Татарски се обраћа Господу. Међутим, ово, на први поглед, духовно прозрење и покајање главног јунака поново се окреће у правцу основне делатности Татарског:

„– Gospode, tebi se molim – reče tiho. – Tako sam grešan pred Tobom. Ja živim loše i pogrešno, znam. Ali u duši ja ne želim ništa loše, časna reč. Nikada više neću jesti ovu gadost. Ja... Ja samo hoću da budem srećan, a to mi nikako ne ide. Možda mi tako i treba. Pa ja ništa drugo ne umem, osim da pišem loše slogane. Ali Tebi ću, Gospode, napisati dobar – časna reč. Pa oni Tebe apsolutno pogrešno pozicioniraju. Oni ništa ne kontaju. Eto, uzmimo onaj poslednji spot, gde skupljaju novac za onu crkvu. Tamo stoji ona bakica s kutijom, i u nju prvo stavljaju rublju iz ‘zaporožca’, a onda sto baksa iz ‘mercedesa’. Pa onoga u ‘mercedesu’ je blam posle ‘zaporožca’. I konju je jasno. A kao target group nama trebaju baš oni u ‘mercedesima’ – to je kao hiljadu ‘zaporožaca’. Ne treba tako. Samo malo...“ (Peljevin 2004: 152)

Овај тренутак готово да постаје апотеоза наравномерности између духовног и материјалног у роману. Сада је опседнутост материјалним достигла такве размере код Татарског, да најзначајнији симболи вере у хришћанској цивилизацији постају предмет рекламног брендирања и

⁵ Пелјеви у овај роман уводи и лик Ургана Џамбона из свог претходног романа, *Чанајева и празнице*, помоћу којег покушава да оспори поистовећивање Че Гевариних размишљања са будизмом. Урган Џамбонова критика Че Геварине теорије занимљива је са становишта идеолошког сукоба, где се будизам користи као платформа за сучељавање два различита погледа на свет. У једном, Че Геварином, акценат се ставља на виртуелни субјекат, лажни идентитет, који замењује реалну представу о сопственом „Ја“ жељеном, испрограмираном помоћу телевизије. Као основни фактор који управља људским понашањем по том моделу издваја се тзв. „вау“-фактор, односно стимулисање жеље за поседовањем конкретне ствари, материјалног предмета који се рекламира или налази у власништву другог субјекта. Урганова теорија, пак, полази од универзалне будистичке претпоставке да човек првенствено тежи срећи и избављењу од страдања, те се, под утицајем реклама, достизање таквог стања види у набавци материјалних предмета, што не угрожава духовни аспект постојања, већ га просто обмањује.

маркетиншких технологија. Упркос томе што се обраћа Богу, Татарски остаје чврсто везан за свет телевизије и реклама, и његова душевна превирања послужила су само за осмишљавање оригиналне рекламне концепције о солидном Господу и солидној господи (Peljevin 2004: 152), која му обезбеђује даљи напредак у каријери. Такво размишљање Татарског не противуречи општим тенденцијама развоја људског друштва савременог доба: потчињавање духовних и моралних вредности личном, најчешће материјалном интересу, широко је распрострањена појава чак и међу представницима религијске заједнице.

Азадovski постаје последњи послодавац на путу Татарског ка врху маркетиншке хијерархије. Као и за претходне послодавце, тако и за Азадовског рад се претвара у загонетку коју главни јунак треба да реши како би сазнао још више о рекламном занату. Убрзо се јунак суочава са застрашујућим сазнањем о игри власти, новца и медија: испоставља се да је целокупни руски политички естеблишмент производ компјутерске графике која има за циљ обману највећег дела становништва. Иако ово увођење теме виртуелне реалности у роман наводи на помисао о томе да би се *Генерација „П“* жанровски могла приписати фантастици, посебно антиутопији, то би био погрешан правац размишљања због специфичности ауторовог стила. Наиме, и овде се, као и у свим осталим делима Пељевина и појединих других постмодерниста, метафора ставља у сферу реалности, чињеничног стања, што је један од симптома шизофреније. Разлика је, међутим, у томе што овде та шизофренија превазилази границе појединачне људске свести – Пељевин показује да шизофренија и те како може бити колективна. Уметнути дистопијски елемент са становишта читаоца делује реалистично, зато што није ограничен субјективним светом јунака, већ је он део и света свих његових саговорника:

„Јао – намршти се Morkovin – nemoj samo to. Prevarićemo, i još jače će nam pljeskati. Ma šta ti je? Po svojoj prirodi, svaki političar je samo televizijska emisija. Dobro, posadićemo ispred kamere živog čoveka, svejedno će mu govor pisati ekipa spičrajtera, sakoe će mu birati grupa stilista, a odluke će donositi Međubankarski komitet. A ako ga udari kap – šta, je l' opet sve ispočetka?“ (Peljevin 2004: 199)

Колективна шизофренија, нарочито онда када почиње да функционише по моделу сугестивних шизоблокова, постаје плодно тле за развој најразличитих врста теорија завере, спекулација, опште параноје, ксенофобије итд. Од посебног је значаја и то што применом ове методе писац ствара погодне услове за своју омиљену приповедачку позицију – опис граничних светова, у којима се читалац налази у сталној недоумици око тачне природе догађаја. Управо те недоумице, може бити, имају и највећи значај за поетику Пељевина као нешто што подстиче мисаоне процесе и интересовање читалаца, спречавајући приступ делу на нивоу аутоматизма.⁶

⁶ Виртуелност политичара у роману заправо је Пељевинаова обрада теорије „четврте власти“, чијим се аутором најчешће сматра Жан Жак Русо. Ова синтагма је настала

Називајући телевизију „основним каналом увођења шизоблокова наручиоца у свест Руса“, Пељевин означава њену функцију као инструмента за ограничавање, а самим тим, и усмеравање воље људи у оном правцу који наручиоци захтевају. Да би шизоманипулација путем телевизије функционисала, потребно је да гледалац буде изложен утицају више различитих програма са дијаметрално супротним правцем пропаганде, чија је сврха да код човека изазову одговарајуће емоционалне реакције. Те емоционалне реакције и представљају оно што троши човекову „нервну енергију“, како је Пељевин назива, ефективно спречавајући њено коришћење на много сврсисходнији начин. Због тога „маркетолози“ у роману изражавају бојазан због тенденције одрицања или ограничавања броја телевизијских програма који се прате – у условима одсуства представе о оном другом, на којег је усмерена сва снага наших негативних емоција, стварање шизоблокова није могуће, па самим тим није могућа ни шизоманипулација.

Каква је, међутим, сврха и циљ те велике обмане? Опис технике рада Међубанкарског комитета придаје тој организацији ореол „тајног друштва“, „влада из сенке“, организације које управља не само политичким и економским системом, већ и вољом и жељама људи. Таква друштва су се током историје формирала као организације које нарушавају званичну социјалну структуру са најразличитијим циљевима: најчешће је тај циљ била промена стратешких перспектива развоја политичких система чија је краткорочна промена немогућа услед одређених фактора.⁷ За функционисање тајних друштава важно је да се чланство њених припадника строго крије или пориче; њих обележава и постојање разних врста тајних церемонија (попут, на пример, обреда иницијације, који врло често садржи

под утицајем широко распрострањеног става да законодавна, извршна и судска власт представљају прве три власти, док се под „четвртом влашћу“ подразумевају штампа (односно медији), и њихов утицај у друштву. Науменко даје следећу дефиницију „четврте власти“: „Делујући путем масовних информација на јавно мњење као стања колективне свести, медији потпомажу ефективну реализацију циљева субјекта друштвених интереса. Ова чињеница је послужила као основа за настанак термина ‘четврта власт’, која медијима приписује нека посебна овлашћења у власти“, (Науменко 2007). Сходно овој дефиницији, медији се не сматрају инструментима реалне власти (они, на пример, немају законско право да принуде човека на извршење било какве радње, што се обично узима као једна од дефиниција власти), већ представљају средства помоћу којих реална власт шири своја овлашћења. Међутим, у контексту глобализације и напредних технологија утицања на јавно мњење (попут, на пример, већ поменутих сугестивних шизоблокова), могућност избора се за просечног конзумента информационих токова сужава, што ипак отвара простор за принуду човека на одређени поступак који се поклапа са интересима медија. То је међу појединим социолозима отворило дебат о „четвртој власти“ као основној (Ключников 2000). Управо се на ову премису ослонио Пељевин при концепирању свог романа – као резултат глобализације која је 90-их захватила Русију, власт у Русији добија обресе медијакратије.

⁷ На пример, немачко Друштво баварских илумината (1776–1784), организовано у циљу ширења идеја Просвећења, америчко друштво Синови слободе, познато по Бостонској чајанци, првој акцији усмереној ка проглашењу независности САД, руски Савез благочинијства, познатији под називом Декабристички покрет, због покушаја свргавања царске власти у Русији у децембру 1825. (Немировский 2007).

елементе архаичних култова и шаманистичких пракси), па чак и употреба затвореног знаковног система, намењеног комуникацији у оквирима друштва (Гекертон 1995: 3–22). Доспевање Татарског у такву средину на изванредан начин претвара читаву његову каријеру у апсурд: ако је на почетку каријере услов за напредак главног јунака било схватање да је потребно ставити лични интерес испред колективног, у последњим главама романа Татарски мора да се прилагоди правилима једног облика тајног друштва са веома строгим прописима понашања у којима се иде толико далеко да се било каква непослушност кажњава смрћу.

Градећи нови митолошки слој на материјалу митологема из историје цивилизација, Пељевин у дати контекст уводи и савремену технологију. Поред олтара које израђује високотехнолошка компанија, један од битних елемената ритуала уздизања главног јунака у ранг мужа богиње Иштар је прављење његовог тродимензионалног аватара:

„То је твоја главна сакрална функција. Богинја заиста нема тело, али има нешто што га замењује. По својој телесној природи она је збир свих слика употребљених у реклами. И ако се она представља посредством визуелног низа, онда и ти, да би постао боголик, такође мораš бити преображен. Тада ћете имати могућност мистичког спајања. Заправо, њен мушкарца ће постати управо твој 3-D модел, а ти сам ћеш бити као... regent, valjda. Dođi ovamo.“ (Пељевин 2004: 284–285)

Изједначавањем богиње са „збиром свих слика употребљених у рекламама“ потврђује се њена концепција централног објекта на који су усмерене све људске жеље. Како је постојање богиње условљено визуелизацијом, и главни јунак мора добити свој виртуелни облик – у митологији коју Пељевин ствара у свом роману, виртуелни свет постаје аналоган духовном. То је на први поглед значајно другачији приступ од оног, који виртуелну реалност најчешће дефинише као скуп предмета које се моделирају у реалним процесима, али се садржина и облик предмета не поклапа са тим процесима (Грицанов; Абушенко 2003: 1312). У суштини, Пељевин овде виртуелну реалност преноси на све предмете који настају као резултат рада човековог ума, а не постоје у реалном, објективном свету. Са таквог становишта, виртуелна реалност за савремене генерације постаје замена за све оно што је пређашња поколења представљала религија, као нешто што је изнад свакодневног и реалног. Неизоставни атрибут такве „смене правца“ код нове генерације, или ако бисмо се послужили религиозном терминологијом, својеврсни „симбол вере“, јесте технологија. Отуда није случајно што сваки чин посвећења главног јунака у послове „тајног друштва“ прате исцрпни описи технике која се у тим приликама користи. Замена духовности виртуелном реалношћу такође игра важну улогу у стварању овог романа: виртуелна реалност, као људских руку дело, кореспондира са првобитним месопотамијским религиозним системима, у којима божански свет није био одвојен од земаљског, што је у великој мери и послужило као инспирација за увођење у роман библијске приче о Вавилонској кули. Тако се политолог Фарсејкин, након што је

дигитализовао Татарског, обраћа главном јунаку речима: „Клањам се живом богу“ (Peljevin 2004: 286).

Наводећи у својеврсном епилогу романа све рекламе у којима се појавио сада већ тродимензионални аватар Татарског, посебно место се удељује реклами којој се главни јунак стално и изнова враћа:

„То је nedovršeni spot за пиво ‘Tuborg’, са sloganom ‘Sta, viator!’ (varijanta за regionalne televizijske kompanije – ‘Sta, avijator?’), у којем је анимирана позната слика са усамљеним путником. Tatarski у белој кошуљи raskopčanoј на грудима иде prašnjavom stazicom под suncem у zenitu. Одједном му на pamet пада nekakva misao. Zaustavlja се, naslanja се на дрвену ogradu и briše maramicom znoj са čela. Prolazi неколико sekundi, и junak се, očigledно, smiruje – okrenuvši kameri leđa, gura maramicu у džep и polako иде dalje према jarkoplavom horizontu, iznad којег visi неколико lakih visokih oblaka.“ (Peljevin 2004: 289–290)

Одлучивши се да за поруку ове рекламе изабере слоган „Sta, viator“, Пељевин у последњу рекламну концепцију (и уједно, у крај романа) уграђује мисао од суштинског значаја за разумевање постојања човека и друштва. „Sta viator“, или „Siste, viator“, представља уобичајени почетак епитафа на римским надгробним споменицима у значењу „Стани/сачекај, путниче“, који је током времена постао латинска крилатица за означавање пролазности живота, тј. својеврсно упозорење на ограниченост човекове егзистенције и пролазност живота (Бабичев; Боровској 1988: 761). Тако да „некаква мисао“ која је обузела и узнемирила усамљеног путника из рекламе Татарског јесте управо мисао о сопственој смрти. И док је на Истоку у условима апсолутне доминације свемогућег Тржишта још увек донекле сачувана духовна компонента личности, која покушава да сазнањем о коначности живота савлада помоћу вере, на Западу се мисао о смрти, благо речено, преовладава њеним потискивањем. То је и разлог зашто Пељевин дату мисао обликује као рекламу за пиво, будући да пиво постаје симбол средства помоћу којег се потискивање остварује. И са тачке гледишта посматрача – гледаоца те телевизијске рекламе, суочавање са епитафом „Sta, viator“ није ништа друго до суочавање са поруком о сопственој смртности, где телевизија има исту улогу за гледаоца, коју пиво има за „усамљеног путника“ у реклами. То још једном потврђује позиционирање медија у роману као опијата, чија је главна улога да потисне егзистенцијалне мисли у човеку и учини их подложнијим утицајима најразличитијих фактора.

Уздижући медије у ранг главног ослонца савремене друштвене структуре, Пељевин не ствара антиутопију која има за циљ да функционише као роман упозорења, већ метафору постојеће студије о медијакратији. Комерцијалне теорије се у роману користе као индикатори новог типа свести које доживљава било који облик друштвене организације искључиво кроз призму тржишта. Рекламни дискурс се тако претвара у језик помоћу којег главни јунак гради свој сопствени свет. Идентитет Вавилена Татарског се у том процесу претвара у скуп рекламних концепција које главни јунак ствара, што би се могло довести у везу и са стварањем лажне слике о себи.

Медији, првенствено телевизија, фигурирају као основна средства изградње новог стања људске свести, које писац симболички поистовећује са спаљивањем сопственог идентитета, тј. истинског „Ја“ осећања. Као једно од, могло би се рећи, најпесимистичнијих дела овог руског писца, *Generation „П“* је роман занимљив првенствено због тога што се иза необичног и на први поглед тривијалног конспиративног заплета крију нека питања од суштинског значаја за савремену цивилизацију.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабичев Н. Т. Боровской Я. М. *Латинско-русский и русско-латинский словарь крылатых слов и выражений*. Москва: Русский Язык, 1988.
- Гекертон Ч. У. *Тайные общества всех веков и всех стран: сборник исторических материалов*. М.: Терра, 1995.
- Грицанов А. А., Абушенко В. Л. *Энциклопедия социологии*. Минск: Книжный Дом, 2003.
- Дрейслер И. С. *Советское право и моральный кодекс строителя коммунизма*. М.: Юридическая литература, 1964.
- Ключников Б. «О глобализации, новом тоталитаризме и России». *Наши современники* 5 (2000), URL: http://www.patriotica.ru/actual/kluchnikov_globl.html.
- Крыштановская О. В. «Бизнес-элита и олигархи: итоги десятилетия». *Мир России* 4 (2002): 3–60.
- Науменко Т. В. (2007) «Четвертая власть как социологическая категория». *Credo new* 2 (2007). № 2. URL: http://www.intelros.ru/2007/07/06/tv_naumenko_chetvertaja_vlast_kak_sociologicheskaja_kategorija.html.
- Немировский В. Г. *Тайные общества и заговорщики*. СПб.: Питер, 2007.
- Полотовский С. А., Козак Р. В. *Пелевин и поколение пустоты*. Тверь: ООО «Манн, Иванов и Фербер», 2012.
- Рубинштейн Л. «Когда же придет настоящий «П»?». *Итоги* 1999. URL: <http://pelevin.nov.ru/stati/o-rub/1.html>.
- Федосеев П. Н. и др. *Научный коммунизм: Учебник*. 2-е изд. М.: Политиздат, 1973.
- Че Гевара Э. *Статьи, выступления, письма*. М.: Культурная революция, 2006.
- Fox Stephen R. *The Mirror Makers: A History of American Advertising and Its Creators*. University of Illinois Press, 1984.
- Ogilvy D. *Ogilvy on Advertising* (1st Vintage Books ed.). Vintage, 1985.
- Peļjevin V. *Generation P*. Beograd: Plato, 2004.
- Persky J. “Retrospectives: The Ethology of Homo Economicus.” *The Journal of Economic Perspectives* 2 (1995).
- Reeves R. *Reality in Advertising*. Knopf, 1961.
- Ries A. Trout J. *Positioning: The Battle for Your Mind*. McGraw Hill Professional, 2001.
- Smith A. “On the Division of Labour.” *The Wealth of Nations*. I–III. New York: Penguin Classics, 1986.
- Stanton William J. *Fundamentals of Marketing*. McGraw-Hill, 1984.
- Vojvodić J. *Tri tipa ruskog postmodernizma*, Zagreb: Disput, 2012.
- Zyman S. Brott A. *The End of Advertising as We Know It*. John Wiley and Sons, 2003.

LITERATURE

- Babichev N. T., Borovskoi Ia. M. *Latinsko-russkii i russko-latinskii slovar' krylatykh slov i vyrazhenii*. Moskva: Russkii yazyk, 1988.
- Che Gevara E. *Stat'i, vystupleniia, pis'ma*. Moskva: Kul'turnaia revoliutsiia, 2006.
- Dreisler I. S. *Sovetskoe pravo i moral'nyi kodeks stroitelja kommunizma*. Moskva: Iuridicheskaia literatura, 1964.

- Fedoseev P. N. i dr. *Nauchnyi kommunizm: Uchebnik*. 2-e izd. Moskva: Politizdat, 1973.
- Fox Stephen R. *The Mirror Makers: A History of American Advertising and Its Creators*. University of Illinois Press, 1984.
- Gekerton Ch. U. *Tainye obshchestva vseh vekov i vseh stran: sbornik istoricheskikh materialov*. Moskva: Terra, 1995.
- Gritsanov A. A., Abushenko V. L. *Entsiklopediia sotsiologii*. Minsk: Knizhnyi Dom, 2003.
- Kliuchnikov B. «O globalizacii, novom totalitarizme i Rossii». *Nash sovremennik* 5 (2000). URL: http://www.patriotica.ru/actual/kluchnikov_glob1.html.
- Kryshchanovskaia O. V. «Biznes-elita i oligarkhi: itogi desiatiletii». *Mir Rossii* 4 (2002): 3–60.
- Naumenko T. V. «Chetvertaia vlast' kak sociologicheskaiia kategoriiia». *Credo new* 2 (2007). URL: http://www.intelros.ru/2007/07/06/tv_naumenko_chetvertaja_vlast_kak_sociologicheskaja_kategorija.html.
- Nemirovskii V. G. *Tainye obshchestva i zagovorshchiki*. Sankt-Peterburg.: Piter, 2007.
- Ogilvy D. *Ogilvy on Advertising* (1st Vintage Books ed.). Vintage, 1985.
- Peljevin V. *Generation P*. Beograd: Plato, 2004.
- Persky J. “Retrospectives: The Ethology of Homo Economicus.” *The Journal of Economic Perspectives* 2 (1995).
- Polotovskii S. A., Kozak R. V. *Pelevin i pokolenie pustoty*. Tver': OOO «Mann, Ivanov i Ferber», 2012.
- Reeves R. *Reality in Advertising*. Knopf, 1961.
- Ries A. Trout J. *Positioning: The Battle for Your Mind*. McGraw Hill Professional, 2001.
- Rubinshtein L. «Kogda zhe pridet nastoiashchii «P»?». *Itogi* 1999. URL: <http://pelevin.nov.ru/stati/o-rub/1.html>.
- Smith A. “On the Division of Labour.” *The Wealth of Nations*. I–III. New York: Penguin Classics, 1986.
- Stanton William J. *Fundamentals of Marketing*. McGraw-Hill, 1984.
- Vojvodić J. *Tri tipa ruskog postmodernizma*, Zagreb: Disput, 2012.
- Zyman S. Brott A. *The End of Advertising as We Know It*. John Wiley and Sons, 2003.

Nenad Blagojević

MEDIACRACY AS A THEME OF THE NOVEL
GENERATION „P“ BY VICTOR PELEVIN

Summary

The role of the universal master of life, appropriated to the media in the novel *Generation P*, leads us to categorize this work as dystopia, but the effective authorial manipulation of the realities of the 90s, as well as the characteristic allegorical style, causes readers to feel that level of wonder and curiosity, which Pelevin always uses in order to achieve many times already discussed “boundaries between worlds” in his poetics. Genre definition of the novel is therefore directly connected to the Pelevin’s play with the reader, during which writer tends to undermine the conventional understanding of reality. The advertisements are introduced in the novel *Generation P* as main building blocks of “new” reality, opposed to the communist propaganda of the Soviet era. The traditional for Pelevin’s works travel of main character from the point of ignorance to complete understanding of this new reality is conceived as career progress of an advertising writer. This is why the theory and technology of advertisement, market functionality and some fundamental economic concepts became most important elements of *Generation P* plot. Pelevin uses these concepts to represent a new type of consciousness which understands social organization only through market orientated activity. Advertising discourse thus becomes a language in which subject with such consciousness communicates with the world. The examples of advertisements given in the novel actually represent the identity of the main character, Vavilen Tatarsky. This is why the analysis of the advertisements and their theory, undertaken in our paper, is helpful for understanding the general idea of the novel.

Key words: Victor Pelevin, *Generation „P“*, advertising, commercialism, media, mediacracy.

Павел Глушаков
Латвийский университет
glushakovp@mail.ru

Pavel Glushakov
University of Latvia
glushakovp@mail.ru

ПУШКИН И ДРУГИЕ: ТРИ ЗАМЕТКИ PUSHKIN AND OTHERS: THREE NOTES

Статья состоит из трех заметок: в каждой из них анализируется один аспект творчества А. Пушкина или его рецепции у других писателей. Первая заметка посвящена мотиву «опасного дара» в творчестве Пушкина 1828 года. Рассматриваются стихотворения, в которых очевидны мотивы «рокового опьянения» (а затем и слома судьбы), «воинственного угара», «похмелья». Во второй заметке обращено внимание на две вариации так называемого «Сна Татьяны» из романа в стихах *Евгений Онегин*. В третьей обнаруживаются параллели, которые дают основание включить произведения Пушкина в круг тех текстов, которые в той или иной мере оказались в центре творческого внимания А. Блока при создании стихотворения «На железной дороге».

Ключевые слова: Пушкин, Блок, Гоголь, Чуковский, мотивы, «Сон Татьяны», «На железной дороге».

The article consists of three notes: in each of them one aspect of A. Pushkin's creativity or its reception from other writers is analyzed. The first note is devoted to the motive of the "dangerous gift" in Pushkin's work of 1828. Poems are considered, in which the motives of "fatal intoxication" (and then the scrapping of fate), "militant frenzy", "hangover" are obvious. The second note draws attention to two variations of the so-called "Tatyana's Dream" from the novel in verse *Eugene Onegin*. The third note reveals parallels that give grounds to include Pushkin's works in the range of those texts that in one way or another were at the center of A. Blok's creative attention when creating the poem "On the Railroad".

Key words: Pushkin, Blok, Gogol, Chukovsky, motives, "Tatiana's Dream", "On the Railroad".

I. Об одном мотиве в стихах А. С. Пушкина 1828 года

В 1828 году А. С. Пушкиным подряд написаны три стихотворения: «Анчар» (9 ноября), «Ответ Катенину» (10 ноября) и «Ответ А. И. Готовцевой»

(видимо, середина ноября). Все три текста содержат в себе мотив *опасного дара* (или опасного предложения другому лицу).

В «Анчаре» *еще* человек («... человека человек послал к анчару властным взглядом...») отправляется в путь и возвращается с даром для «непобедимого владыки». Согласившись доставить этот дар, человек превращается в раба и погибает.

В «Ответе Катенину» непосредственно появляется образ кубка, который подносится лирическому герою с предложением «выпить за здоровье». В ответ на это предложение следует отказ:

Не пью, любезный мой сосед!
Товарищ милый, но лукавый,
Твой кубок полон не вином,
Но упоительной отравой...

(Пушкин 1957-3: 84)

Здесь очевидны мотивы «рокового опьянения» (а затем и слома судьбы: «вербовка рекрута»), «воинственного угара», «похмелья». Удивительно, что лирический герой этого стихотворения обращается к адресату послания «любезный мой сосед», тогда как в произведении, написанном всего днем раньше, князь-владыка напитал «свои послушливые стрелы» ядом и разослал гибель именно своим *соседям*.

«Ответ А. И. Готовцевой» содержит, казалось бы, невинный дар – цветы. Однако лирический герой понимает, что «хладно» принять этот знак «красавицы ветреной» нельзя, он сулит то же опьянение, возбуждение и «безумство», в конце концов. Все эти искусительные подарки помышляются поэтом в качестве опасных для его человеческой природы, он не только не принимает их, но и выступает в качестве своего рода «предостерегателя» – слово «ответ» в названии двух произведений предполагает не только подачу реплики и диалоге, но и отклик на что-либо, отвержение чего-то чуждого.

Спустя год, в 1830-м, будет закончено произведение, в котором, думается, так или иначе будут подняты те же вопросы и возникнут сходные мотивы – *Моцарт и Сальери*. Именно в этой трагедии Пушкина достигнут своего апогея темы окончившегося смертью тоста за здоровье («За твое / Здоровье, друг, за искренний союз, / Связующий Моцарта и Сальери, / Двух сыновей гармонии»), кубка, наполненного ядом, умертвления человеческой личности и превращения себя в «раба музыки». На этом гибельном пути Сальери признается:

Не бросил ли я все, что прежде знал,
Что так любил, чему так жарко верил,
И не пошел ли бодро вслед за ним

Безропотно, как тот, кто заблуждался
И встречным послан в сторону иную?

(Пушкин 1957-5: 358)

Все эти признания весьма близки как образу того, *кто* «послал к анчару властным взглядом», так и «послушному» поведению раба из стихотворения «Анчар».

Пушкин в *Моцарте и Сальери* рассмотрел проблему, когда «заветный дар любви» переходит в «чашу дружбы» в виде отравы, яда, некогда подаренного Сальери его вдохновительницей Изорой (нелишне напомнить, что мифологическая Изора-Клементина возобновила так называемые «цветочные игры» и, соблюдая обет молчания, только лишь цветами выражала все свои мысли (Fortunée 2016: 205–206); ср. с цветочным даром из стихотворения «Ответ А. И. Готовцевой»). Дружеская пирушка оканчивается убийством; искусительные дары несут смерть, а их дарителям «и больно и приятно», Сальери признается: «как будто тяжкий совершил я долг». Мотив «печальной клеветы» («Ответ А. И. Готовцевой») переходит в *сказку* «тупой, бессмысленной толпы» *Моцарта и Сальери*.

От *Моцарта и Сальери* путь пушкинских размышлений идет к другой «маленькой трагедии», *Пиру во время чумы*, где «чаша кипящая» наполняется «ядом этой чаши» и уже непосредственно соседствует со смертью.

Еще одно пушкинское произведение, написанное, видимо, сразу же вслед за тремя упомянутыми выше стихотворениями в том же конце 1828 года, по всей вероятности, также можно включить в семантическую цепочку размышлений поэта. Имеется в виду стихотворение «Цветок», в котором есть образ «засохшего, безуханного» растения. На фоне «Анчара» все вопросы, адресуемые автором к *мертвому* цветку, видятся не столь уж риторическими (заметим, что, собственно, текст стихотворения на три четверти и состоит лишь из одних вопросов, и такое настойчивое их нагнетание кажется неслучайным). Засохший цветок здесь соотносим с «ветвью с увядшими листьями» и «зеленью мертвою ветвей» из стихотворения «Анчар», с тем «листом дремучим», с которого стекает ядовитый дождь. Поэта беспокоит вопрос «жив ли тот, и та жива ли?», применительно к былым владельцам засохшего растения¹. Этот цветок обретает смысл еще одного «напрасного дара», который, возможно, обернулся гибелью и увяданием для его владельцев. Душа поэта наполняется этими вопросами-мечтами, названными им «странными», настораживающими его нравственное чувство.

Говоря о стихотворении «Анчар», нельзя отделаться от мерцающего впечатления, что эпизод смерти раба у ног «непобедимого владыки»

¹ Этот вопрос становится еще более красноречивым на фоне слов Председателя из «Пира во время чумы:

«...И девы-розы пьем дыханье, – / Быть может... полное Чумы!».

экфразисен, причем живописный источник здесь не единичен, а представляет собой общее впечатление от картин (литографий или гравюр, помещаемых в качестве иллюстраций в журналах того времени), связанных с темой ориентализма, возникновение которого, как известно, связано с походом наполеоновской армии в Египет. Визуальные образы униженных (побежденных) рабов и горделиво восседающего (возвышающегося) властелина могли быть известны Пушкину по картинам, изображавшим восточный триумф Наполеона; см., например, картину П.-Н. Герена «Бонапарт прощает восставших в Каире 23 октября 1798 года», на переднем плане которой явственно виден умирающий или уже умерший у ног императора человек (Приложение 1).

Также некоторое значение могут приобретать ориенталистские сюжеты с Наполеоном-победителем, вознесшимся над поверженными врагами, например, картина А.-Ж. Гроса «Битва под пирамидами» (1810) (Приложение 2).

А. С. Пушкин подошел к окончанию 1828 года в сложных размышлениях, которые весной этого же года были начаты в стихотворении «Дар напрасный, дар случайный...», организованном все теми же безответными рядами вопросов. Вопросы эти, если присмотреться к ним внимательнее, вызваны неким «призыванием» («воззванием») души поэта. Этот призыв понимается поэтом в регистрах того, *кто* обладает над личностью «враждебной властью», кто почти неминуемо приведет его душу к гибели, а жизнь к казни. В противлении этому искусительному зову, в горьких размышлениях по поводу власти человека над самим собой пушкинская художественная и этическая мысль подходит к стихотворению «Анчар», а затем, преодолевая замкнутый и кольцеобразный круг «проклятых вопросов», отвергает предложенный ему «чудный кубок наслаждений»² и выходит на полусутопливый цитатный (из «нравоучительного» стихотворения Г. Р. Державина «Философы пьяный и трезвый», 1792) ответ, выделенный им, однако, красноречивым курсивом: «*Не пью, любезный мой сосед!*»

II. «Сон Татьяны»: две вариации

Как известно, в Пятой главе *Евгения Онегина* пушкинская Татьяна видит странный сон³, в котором она оказывается во власти таинственного медведя в «шалаше убогом». Там она наблюдает картину пира различных чудовищ, описание которых более чем красноречиво:

² Ср. с таким же полусутопливым посланием «19 октября 1828»: «Усердно помолвись Богу, / Лицею прокричав ура, / Прощайте, братцы: мне в дорогу, / А вам в постель уже пора». Нелишне напомнить, что в декабре этого же года Пушкин встречается с будущей супругой, Н. Н. Гончаровой.

³ Укажем на важнейшие работы по этой теме: (Маркович 1997: 8–29), (Тамарченко 1987: 107–126), (Гачев 1990: 214–220), (Викторович 1999: 519–521), (Шапир 1999/2000: 351–362).

Один в рогах с собачьей мордой,
 Другой с петушьей головой,
 Здесь ведьма с козьей бородой,
 Тут остов чопорный и гордый,
 Там карла с хвостиком, а вот
 Полужуравль и полукот

(Пушкин 1957-5: 106).

Далее «страшней, еще чуднее»:

Вот рак верхом на пауке,
 Вот череп на гусиной шее
 Вертится в красном колпаке,
 Вот мельница вприсядку пляшет
 И крыльями трещит и машет;
 Лай, хохот, пенье, свист и хлоп...

(Пушкин 1957-5: 106–107)

Затем появляется Онегин, который повелевает всем этим сонмищем чудовищ, ему стоит лишь «нахмурить брови». Далее Татьяна оказывается в центре событий, когда все мистическое собрание «указует на нее» «пальцами костяными». Онегин «дико... очами бродит», а затем «хватает длинный нож» и поражает Ленского. Все кончается «нестерпимым криком», с которым страшный сон обрывается.

Почти все эти сюжетные и мотивные элементы содержатся в финале повести Н. В. Гоголя «Вий»: «...нечистая сила металась вокруг его, чуть не зацепляя его концами крыл и отвратительных хвостов. Не имел духу разглядеть он их; видел только, как во всю стену стояло какое-то огромное чудовище в своих перепутанных волосах, как в лесу; сквозь сеть волос глядели страшно два глаза, подняв немного вверх брови. Над ним держалось в воздухе что-то в виде огромного пузыря, с тысячью протянутых из середины клещей и скорпионных жал. Черная земля висела на них клоками. Все глядели на него, искали и не могли увидеть его, окруженного таинственным кругом. – Приведите Вия! ступайте за Виём! – раздались слова мертвеца. И вдруг настала тишина в церкви; послышалось вдали волчье завыванье, и скоро раздались тяжелые шаги, звучавшие по церкви; взглянув искоса, увидел он, что ведут какого-то приземистого, дюжего, косолапого человека. Весь был он в черной земле. Как жилистые, крепкие корни, выдавались его засыпанные землею ноги и руки. Тяжело ступал он, поминутно оступаясь. Длинные веки опущены были до самой земли. С ужасом заметил Хома, что лицо было на нем железное. Его привели под руки и прямо поставили к тому месту, где

стоял Хома. – Подымите мне веки: не вижу! – сказал подземным голосом Вий – и все сонмище кинулось подымать ему веки. «Не гляди!» – шепнул какой-то внутренний голос философу. Не вытерпел он и глянул. – Вот он! – закричал Вий и уставил на него железный палец. И все, сколько ни было, кинулось на философа. Бездыханный грянулся он на землю, и тут же вылетел дух из него от страха.

Раздался петуший крик. Это был уже второй крик; первый прослышали гномы. Испуганные духи бросились, кто как попало, в окна и двери, чтобы поскорее вылететь, но не тут-то было: так и остались они там, завязнувши в дверях и окнах» (Гоголь 1937: 216–217).

Наконец, уже в XX веке было создано произведение, которое, кажется, испытало на себе чрезвычайное влияние «Сна Татьяны», однако в силу того, что этот текст находился в поле детской литературы, он не сопоставлялся с пушкинским романом в стихах. Между тем, именно в этом детском стихотворении описывается страшное событие и чудесное освобождение одной не лишенной очарования героини – Мухи-Цокотухи К. Чуковского.

На пиру у именинницы пляшут «жуки рогатые» и прочие чудесные существа. Но тут появляется злодей-паук («...рак верхом на пауке» у Пушкина), который «поволок» нашу Муху в уголок, желая ее погубить. Вступивший в бой избавитель (Комарик) не боится «когтей убийцы» («Большой, взъерошенный медведь... / лапу с острыми когтями / Ей протянул...»):

Подлетает к Пауку,
Саблю вынимает
И ему на всём скаку
Голову срубает!

(Чуковский 1990: 15)

Этот финал является, как и принято в детской сказке, счастливым, но инверсионным к произведению Пушкина, в котором был повержен Ленский.

Пушкинский текст позволяет осуществлять разнообразные декодировки: от высоких к низким, и наоборот. Все это возможно благодаря тому явлению, которое справедливо названо «творческим контактом с поэтикой мифа»: «Сферой мифологизирования здесь (в *Евгении Онегине* – П. Г.) стала область дополнительных значений, смысловых оттенков, ассоциаций, подразумеваемых уподоблений и параллелей. И сразу же обнаружилась возможность свободного, творческого контакта с поэтикой мифа, с миром мифологических представлений. <...> ... в мире “Онегина” (и в мире “чудного” сна прежде всего) Пушкин обрел простор, необходимый ему для того, чтобы на свой лад установить нетрадиционные

отношения с мифом, отвечающие духу эпохи и его собственным потребностям. Эти отношения позволяли быть свободным и проявлять творческую смелость, не ломая уже сложившегося, не связывая произвольно того, что уходило корнями в разные пласты человеческой культуры. И в конечном счете – соединить дух неискаженной архаики с новаторским преобразованием форм и содержания современной поэзии, то есть осуществить идеальную цель романтиков, но осуществить ее по-другому – созданием своеобразнейшей формы “имплицитного” мифологизма, чья плодотворность не раз обнаружилась потом в процессе развития русской реалистической литературы» (Маркович 1981: 69–81).

Пушкинское усваивается другими писателями, становится своим, возможно, вовсе неосознанно, но чрезвычайно продуктивно.

III. Пушкинская параллель к стихотворению А. А. Блока «На железной дороге»

Стихотворение А. А. Блока «На железной дороге» (1910) хорошо изучено, а авторское примечание («Бессознательное подражание эпизоду из “Воскресения” Толстого...») (Блок 1997: 940)), казалось бы, снимает возможные рассуждения относительно общей интенции текста. Между тем, именно слова о «бессознательном подражании» как раз и дают некоторую свободу в предположениях о подобного рода неосознанных припоминаниях и отсылках.

Помимо Л. Н. Толстого, сюжетная ситуация и образный мир стихотворения сопоставлялся с поэзией Н. А. Некрасова, некоторыми текстами Я. П. Полонского, А. Н. Апухтина.⁴ Однако при комментировании блоковского стихотворения, кажется, пока не была замечена еще одна параллель – к тексту пушкинского стихотворения «Дорожные жалобы». Здесь, помимо очевидной семантики пути, возможно, есть непосредственная лексическая переключка:

<...>

На большой мне, знать, дороге
Умереть господь судил,
На камнях под копытом,
На горе под колесом,
Иль во рву, водой размытом,
Под разобранным мостом

(Пушкин 1957-3: 125).

И у Блока:

⁴ См.: (Минц 1962: 246–247), (Иванов 1985: 238–239), (Будникова 1974: 64–65).

Под насыпью, во рву некошенном,
 Лежит и смотрит, как живая,
 В цветном платке, на косы брошенном,
 Красивая и молодая

(Блок 1997: 176).

Само название пушкинского стихотворения в своем звуковом оформлении как бы является предвосхищением названия блоковского: явственная аллитерация на звук «ж» в некоторой степени почти неминуемо «подхватывается» и реализуется в железнодорожной семантике текста Блока.

Образ колеса становится конкретным репрезентантом неумолимой воли рока, символизирует значение «колесо Фортуны»: «Умереть господь судил... <...> На горе под колесом...» у Пушкина и «...колесами Она раздавлена...» у Блока.

В обоих стихотворениях подчеркивается глубокое душевное волнение: «в тоске голодной» (Пушкин) и «Тоска дорожная, железная / Свистела, сердце разрывая ...» (Блок).

Ров некошенный (то есть давно обойденный человеком, запущенный, дикий и буйно разросшийся, как звериная шерсть) у Блока, образ как визуальный, так и тактильный, мог быть навеян именно пушкинскими произведениями. В «Дорожных жалобах» герой путешествует в коляске (или кибитке), в зимнюю погоду сиденья которой утеплялись каким-либо мехом, иногда медвежьим. Далее упоминается «наследственная берлога», что также актуализирует образ «звериности». В «Станционном смотрителе» Минский является Самсону⁵ Вырину и Дуне в образе разъяренного путешественника в *косматой* шапке (только сняв ее, его гнев смирится, он превращается в «молодого, стройного гусара»). В «Русалке» дочь Мельника восклицает: «Не верю, / Не может быть. / Я так его любила. / Иль он зверь? / Иль сердце у него / Косматое?», а затем в отчаянии представляет себя волчихой. Все это приобретает чрезвычайную значимость в перспективе изучения сна Татьяны в «Евгении Онегине» с его образами перехода через «шумящую пучину», явления Татьяне «взъерошенного медведя», этого «косматого лакея», а также потери героиней своего платка и далее всего сюжета сна с финальным убийством.

То, что у Блока было почерпнуто из романа Л. Н. Толстого *Воскресение* (Катюша Маслова ночью мельком видит в вагоне первого класса Нехлюдова), преобразуется в стихотворении в несколько иной образ: если Нехлюдов не увидел Катюши, то гусар выказал ей явную симпатию, граничащую с личной приязнью:

⁵ Семантика имени Самсон, как известно, предполагает «припоминание» эпизода, когда библейский герой разорвал «молодого льва» руками, как козленка. В пушкинском тексте реализована только последняя семантическая заданность: терпение и беззащитность Вырина.

Лишь раз гусар, рукой небрежною
 Облокотясь на бархат алый,
 Скользнул по ней улыбкой нежною...
 Скользнул – и поезд в даль умчалю.

Это «скольжение» взглядом, думается, весьма примечательно. Дело в том, что тут заявлена тема личной нравственной ответственности за судьбу *другого* человека. Гусар в освещенном окне поезда – это олицетворение бесцельно проживаемой жизни, символ «скольжения» по краю самой жизни, не затрагивая ее коренных основ. Подобное (или близкое ему) легкое парение по жизни, неукорененность в ней можно наблюдать в стихотворении А. С. Пушкина. Лирический герой «Дорожных жалоб» с каким-то удивительным безразличием рассуждает о своей возможной кончине, «моделируя» ее различные варианты, большинство которых рисуются в сниженном виде, в том числе, и цинично-мизантропическом («околею»). Иными словами, перед нами – один из вариантов того самого героя, который «улыбкой нежной» одарил перед смертью несчастную героиню блоковского стихотворения. Этот гусар, равно как и лирический герой пушкинского произведения, спешит к привычным удовольствиям («Трюфли Яра»). Заметим, что в «Дорожных жалобах» появляется и мерцающий образ девушки, живущей в деревне, – невесты лирического героя.

Лирический герой Пушкина (молодой путник без ясных нравственных ориентиров) похож на героя Блока (гусар в поезде), однако оба они противопоставлены образу, который, как уже было отмечено, явился основополагающим для блоковского стихотворения, – образу Нехлюдова из романа Л. Н. Толстого. Нехлюдов *перешел* ту нравственную грань, которая едва не погубила Катюшу Маслову.

Еще одним сюжетом, приобретающим в этой связи особенную значимость, становится уже упомянутая пушкинская «Русалка». Именно там мы встречаем образ отца-мельника, призывающего дочь следовать его меркантильным советам. Образ «приезжающего» князя-возлюбленного дан в регистрах героя-искусителя (атрибутами которого становятся *парча и бархат алый*), откупающегося от дочери мельника деньгами (этот же мотив и в «Станционном смотрителе», когда Минский дает Вырину горсть ассигнаций, которые тот, однако, *не принимает*), а от самой девушки, бросившейся в реку, ожерельем и *повязкой*. Все это, естественно, соотносимо с тем цветным *платком*, который брошен на косы погибшей героини Блока.

Образ «грешного отца» в «Русалке» не статичен: если сначала Мельник проповедует аморальные ценности («Заманивать то строгостью, то лаской...»), то финальная его реплика («Ох, горе, горе!») дает основание предположить (пусть и запоздалое) осознание своего нравственного поражения. Заметим также, что и в «Станционном смотрителе» Самсон Вырин (все его существо глубоко потрясено: «Тут он стал подробно рассказывать мне свое горе») вернулся было за деньгами, однако они были

похищены, как ранее была похищена его дочь. Все эти «искусительные» моменты позволяют заявить проблему, в том числе, отцовской ответственности за те события, которые произошли с их дочерьми.

Эта же ситуация имплицитно намечена и в одном из произведений Пушкина, а именно отдаленной перспективой к такого рода размышлениям может стать уже упомянутый образ Минского («молодой стройный гусар») из «Станционного смотрителя»⁶, совершившего поступок в какой-то степени идентичный поступку толстовского героя. Увезя Дуню из отцовского дома, фактически соблазнив ее, Минский не осознает степени своей ответственности, становясь виновником смерти Самсона Вырина, спившегося и окончившего свои дни «в тоске голодной».

Образ *блудной дочери* (у Пушкина это Дуня⁷ из «Станционного смотрителя»), которой изгнанный и оскорбленный отец «поневоле» *пожелал могилы*) сложным образом присутствует и в блоковском стихотворении: героиня «На железной дороге» как будто жаждет неслучившейся возможности не только повидать кого-то, но и, возможно, пытается объясниться с кем-то⁸. Здесь открываются различные горизонты интерпретации: от вины перед нею до ее собственной вины перед другим человеком.

Все эти параллели дают основание включить произведения А. С. Пушкина в круг тех текстов, которые в той или иной мере оказались в центре творческого внимания А. А. Блока при создании стихотворения «На железной дороге».

ЛИТЕРАТУРА

- Блок Александр. *Полное собрание сочинений и писем: В 20 томах*. Т. 3. М.: Наука, 1997.
 Будникова Лариса. Традиции Н. А. Некрасова в поэзии А. А. Блока. *Проблемы советской поэзии*. Вып. 2. Челябинск: Издательство ЧПИ, 1974.
 Викторovich Владимир. Сон Татьяны. *Онегинская энциклопедия: В 2 томах: Л–Я*. Т. 2. М.: Русский путь, 1999.

⁶ Заметим, что для этого произведения чрезвычайно важны мотивы движения, езды, образы дороги, «скучной езды» и «бесполезных жалоб».

⁷ Детализация «бархата и атласа» (как знаков искусительной жизни в понимании отца Дуни) некоторым образом «подхватывается» Блоком при описании «проезжего гусара», облокотившегося на «бархат алый». Образ Дуни, этой «маленькой кокетки», не испытывающей робости, «как девушка, выдавшая свет», может быть сопоставлен с образом из стихотворения Блока: «Три ярких глаза набегающих – / Нежней румянец, круче локон: / Быть может, кто из проезжающих / Посмотрит пристальней из окон...» Так исподволь намечаются начала и концы этой истории – *грехопадение* пушкинской Дуни и *наказание* героини Блока. Самсон Вырин как бы предсказывает ее дальнейшую судьбу: «Много их в Петербурге, молоденьких дур, сегодня в атласе да бархате, а завтра, поглядишь, метут улицу вместе с голью кабацкою».

⁸ Ср.: «Мы пришли на кладбище, голое место, ничем не огражденное, усеянное деревянными крестами, не осененными ни единым деревцом. Отроду не видал я такого печального кладбища. <...> – Прекрасная барыня <...> Она легла здесь и лежала долго» («Станционный смотритель») и «Под насыпью, во рву некошенном, / Лежит и смотрит, как живая, / В цветном платке, на косы брошенном, / Красивая и молодая» («На железной дороге»).

- Гачев Георгий. «Попугай!» Черномор и Сон Татьяны. *Опыты: литературно-философский ежегодник*. М.: Советский писатель, 1990.
- Гоголь Николай. *Полное собрание сочинений: [В 14 т.]*. Т. 2. М.; Л.: Изд. АН СССР, 1937.
- Иванов Геннадий. «На железной дороге» А. А. Блока. *Анализ одного стихотворения*. Л.: Издательство ЛГУ, 1985. С. 238–239.
- Маркович Владимир. О мифологическом подтексте сна Татьяны. *Болдинские чтения*. Горький: Волго-Вятское кн. изд., 1981.
- Маркович Владимир. Сон Татьяны в поэтической структуре «Евгения Онегина». Маркович В. М. *Пушкин и Лермонтов в истории русской литературы: Статьи разных лет*. СПб.: Изд. СПбГУ, 1997.
- Мицц Зара. Ал. Блок и Л. Н. Толстой. *Труды по русской и славянской филологии*. V. Tartu: Издательство Тартуского университета, 1962.
- Пушкин Александр. *Полное собрание сочинений: В 10 томах*. М.: Изд. АН СССР, 1957.
- Тамарченко Натан. Сюжет сна Татьяны и его источники. *Болдинские чтения*. Горький: Волго-Вятское кн. издательство, 1987.
- Чуковский Корней. *Сочинения: В 2 томах*. Т. 1. М.: Правда, 1990. Т. 1.
- Шапир Максим. Сон Татьяны: ритм – синтаксис – смысл (попутные соображения). *Philologica*. 1999/2000. № 6.
- Fortunée B. «Clémence Isaure». *Dictionnaire historique des Françaises connues par leurs écrits*. Strasbourg: Presses Universitaires de Strasbourg, 2016.

LITERATURE

- Blok Aleksandr. *Polnoe sobranie sochinenii i pisem: v 20 tomakh*. Т. 3. М.: Nauka, 1997.
- Budnikova Larisa. Traditsii N. A. Nekrasova v poezii A. A. Bloka. *Problemy sovetskoi poezii*. Vyp. 2. Cheliabinsk: Izd. CHPI, 1974.
- Chiukovskii Kornei. *Sochineniia: V 2 tomakh*. Т. 1. М.: Pravda, 1990. Т. 1.
- Fortunée B. «Clémence Isaure». *Dictionnaire historique des Françaises connues par leurs écrits*. Strasbourg: Presses Universitaires de Strasbourg, 2016.
- Gachev Georgii. «Popugai!» Chermomor i Son Tatiany. *Opyty: literaturno-filsofskii ezhegodnik*. М.: Sovetskii pisatel', 1990.
- Gogol' Nikolai. *Polnoe sobranie sochinenii: [V 14 t.]*. Т. 2. М.; Л.: Изд. АН СССР, 1937.
- Ivanov Gennadii. «Na zheleznoi doroge» A. A. Bloka. *Analiz odnogo stihotvoreniia*. L.: Изд. LGU, 1985. P. 238–239.
- Markovich Vladimir. O mifologicheskom podtekste sna Tatiany. *Boldinskie chteniia*. Gor'kii: Volgo-Viatskoe kn. izd., 1981.
- Markovich Vladimir. Son Tatiany v poeticheskoi strukture «Evgeniia Onegina». Markovich V. M. *Pushkin i Lermontov v istorii russkoi literatury: stat'i raznykh let*. Spb.: Изд. SPbGU, 1997.
- Mints Zara. Al. Blok i L. N. Tolstoi. *Trudy po russkoi i slavianskoi filologii*. V. Tartu: Изд. Tratuskogo universiteta, 1962.
- Pushkin Aleksandr. *Polnoe sobranie sochinenii: V 10 tomakh*. М.: Изд. АН СССР, 1957.
- Tamarchenko Naan. Siuzhet sna Ttaiany i ego istochniki. *Boldinskie chteniia*. Gor'kii: Volgo-Vatskoe kn. izd., 1987.
- Shapir Maksim. Son Tatiany: ritm – sintaksis – smysl (poputnye soobrazheniia). *Philologica*. 1999/2000. № 6.
- Viktorovich Vladimir. Son Tatiany. *Oneginskaia entsiklopediia. V 2tomakh: L–Ia*. Т. 2. М.: Russkii put', 1999.

Павел Глушаков

ПУШКИН И ДРУГИ: ТРИ ЗАБЕЛЕШКЕ

Резиме

Рад чине три забелешке: у свакој од њих анализира се један аспект стваралаштва А. Пушкина или његова рецепција код других писаца. Прва белешка је посвећена мотиву «опасног дара» у стваралаштву Пушкина из 1828. године. Анализирају се песме, у којима су очигледни мотиви «кобне опијености» (а затим и слома судбине), «ратоборне настројености», «мамурности». У другој белешци скрећемо пажњу на две варијације такозваног «Татјаниног сна» из романа у стиху *Јевгеније Оњегин*. У трећој, пак, откривамо паралеле, које нам дају за право да дела Пушкина укључимо у круг оних текстова, који су се на један или други начин нашли у центру стваралачке пажње А. Блока, кад је писао песму «На железници».

Кључне речи: Пушкин, Блок, Гогољ, Чуковски, мотиви, «Татјанин сан», «На железници».

Иллюстрации:

Приложение 1

Приложение 2

Сергей Николаевич Морозов

Институт мировой литературы им. А.М. Горького РАН
morozov.sn@yandex.ru

Sergei Nikolaevich Morozov

A.M. Gorky Institute of World Literature
of the Russian Academy of Sciences
morozov.sn@yandex.ru

РАССКАЗ И. А. БУНИНА «РОЗА ИЕРИХОНА».
ИСТОРИЯ ТЕКСТА*

THE STORY OF I. A. BUNIN'S «ROSA IERIHONA».
THE HISTORY OF THE TEXT

В статье исследуется текстология рассказа И. А. Бунина «Роза Иерихона», рассмотрены автограф, авторизованная машинопись и все прижизненные публикации рассказа, выявлены и приведены разночтения и исправления текста, рассмотрен характер этой правки. Приводится авторская дата рассказа, имеющаяся на автографе. Выбран основной текст рассказа и определено его место в хронологическом ряду будущего научного *Полного собрания сочинений* И. А. Бунина.

Ключевые слова: И. А. Бунин, рассказ «Роза Иерихона», проза, текстология, датировка, научное собрание сочинений.

The article investigates the textual criticism of the story of I. A. Bunin's «Rosa Ierihona», examined the autograph, typescript and authorized all lifetime the publication of the story, are revealed and given different interpretations and corrections of the text discussed the nature of the changes. Given the copyright date of the story, found on the autograph. Selected the main text of the story and identifies its place in the chronological sequence of the research of the future *Complete works* of I. A. Bunin.

Keywords: I. A. Bunin's story «Rosa Ierihona», prose, textual criticism, Dating, scientific works.

История создания рассказа И. А. Бунина «Роза Иерихона» еще недостаточно исследована и известна. Написан рассказ на основе воспоминаний писателя о первом его совместном путешествии с В. Н. Муромцевой весной 1907 г. в Палестину. Этот небольшой лирический и философский рассказ автор публиковал четыре раза. Впервые «Роза Иерихона» была

---

* Исследование выполнено в Институте мировой литературы им. А.М. Горького РАН за счет гранта Российского научного фонда (проект № 17–18–01410).

напечатана в воскресном приложении к газете *Руль* – журнале *Наш мир* (Берлин, 1924. № 13. 15 июня. С. 2). Этот рассказ открывал новую книгу Бунина *Роза Иерихона* (Берлин: Слово, 1924. С. 7–8). Позднее «Роза Иерихона» была включена в «китоговое» *Собрание сочинений* Бунина (Берлин: Петрополис, 1935. Т. 8. С. 7–8). Последняя авторская публикация этого рассказа появилась в книге Бунина *Весной в Иудее. Роза Иерихона* (Нью-Йорк: Издательство им. Чехова, 1953. С. 99–100).

Впервые обратил внимание на значительные разночтения в авторских публикациях рассказа «Роза Иерихона» Д. Д. Николаев, опубликовав два варианта его текста. В сборнике *Ночь отречения*¹ в основном корпусе напечатан текст рассказа по книге *Роза Иерихона* (Берлин, 1924), а в комментариях приводится окончательный вариант текста рассказа.

В настоящей статье предпринята попытка рассмотреть всю историю текста этого рассказа. Сохранилось два рабочих текста рассказа «Роза Иерихона»: автограф хранится в Русском архиве в Лидсе (РАЛ. MS 1066/259), машинопись с авторской правкой – в Отделе рукописей ИМЛИ РАН (ф. 3, оп. 1, ед. хр. 51).

Прежде всего следует обратить внимание на проблему датировки этого рассказа. Дело в том, что ни в одной прижизненной публикации «Розы Иерихона» нет авторской даты. Однако автограф рассказа «Роза Иерихона» в самом начале текста перед заголовком имеет точную авторскую датировку: «Суббота 26 авг./ 8 сент. 1923 г. – четверг 9/22 мая 1924 г. Грасс»². Попутно отметим, что написаны двойные даты (по старому и новому стилю), это говорит о том, что и в 1924 г. Бунину было сложно отказаться от старого привычного русского календаря, а к новому он привыкал долго – двойные даты в его автографах и дневниках встречаются и значительно позднее. Эта широкая датировка очень наглядно показывает нам, как долго писатель работал над этим коротким рассказом-размышлением, философским этюдом, в котором Бунин вновь писал о тайнах связи времен, памяти, любви, смерти. Рассказ создавался на протяжении восьми с половиной месяцев. Нельзя исключить и тот факт, что сохранился только автограф 1923–1924 гг., а черновые наброски могли быть уничтожены. Однако Бунину было важно обозначить весь период работы над этим произведением.

В связи с такой широкой датировкой и движением текста (о чем пойдет речь далее) возникает вопрос: на каком месте в научном *Собрании сочинений* Бунина следует располагать этот рассказ в хронологическом ряду? Сложность решения этого вопроса состоит не только в широкой авторской датировке, но и в разночтениях четырех публикаций текста рассказа.

Каковы же эти разночтения и какого они характера? Автограф рассказа содержит небольшую правку. Так, конец третьего абзаца имеет

¹ Бунин И. А. *Ночь отречения. Сочинения*. Вступ. ст., сост., подгот. текстов и коммент. Д. Д. Николаева. М.: «Лаком-книга», 2001. С. 272–273, 430.

² РАЛ. MS 1066/259.

значительные исправления (зачеркнутые слова заключены в квадратные скобки): «...нет в мире смерти, нет гибели тому, что было, [и отошло] чем жил и дышал когда-то! Нет разлук и потерь, доколе жива моя душа, [моя, не скудеющий сосуд, верная дарохранительница всего того, что есть] моя Любовь и Память!»

В результате сравнения автографа рассказа с первой публикацией в журнале *Наши мир* было выявлено шесть разночтений. Во втором абзаце автографа концовка первого предложения такая: «...в безлюдных от века синайских предгорьях». В первой публикации слова «от века» исключены. В первом предложении четвертого абзаца в автографе читаем: «...где некогда ступала и моя душа...», в первой публикации слово «душа» заменено на слово «нога» (очевидно, это была простая описка автора); в этом же предложении в автографе: «...кому Бог судил быть моей сопутницей...», в журнале напечатано слово «спутницей»; здесь же далее в автографе: «...свое первое дальней странствие...», в печати последнее слово «странствование». Последнее предложение рассказа в автографе написано так: «Отдались, неотвратимый час, – час, “когда разобьется кувшин у источника и обрушится колесо над колодезем”, когда иссякнет влага, оскудеет и до дна иссохнет сердце – и уже навеки, быть может, – прости, Боже, малoverие мое! – покроет прах забвения и тлена Розу моего Иерихона». В журнале это предложение напечатано так: «Отдались, неотвратимый час, когда иссякнет эта влага, оскудеет и иссохнет сердце – и уже навеки покроет прах забвения и тлена Розу моего Иерихона». Вероятно, это сокращение было сделано Буниным при переписывании рассказа набело для посылки в редакцию журнала или на стадии корректуры.

В книге *Роза Иерихона* (Берлин, 1924. С. 7–8) текст рассказа идентичен первой публикации в *Нашем мире*, за исключением одного корректурного исправления: в начале четвертого абзаца слово «странствование» исправлено и напечатано по автографу – «...свое первое дальней странствие».

В *Собрании сочинений* Бунина (Берлин, 1935. Т. 8. С. 7–8) по сравнению с текстом книги *Роза Иерихона* (Берлин, 1924) в начале второго абзаца в словах «...этот клубок сухих и колючих стеблей...», союз «и» заменен на запятую. Окончание второго абзаца сильно сокращено. В книге *Роза Иерихона* читаем: «Но есть преданье, что назвал ее так сам Преподобный Савва, избравший для своей обители страшную Долину Огня и Смерти, нагую и знойную теснину, над желтыми обрывами которой с беспощадной яркостью вечно блещет полоса небесной сини: что для него могло быть прекрасней и пышнее розы, царственной и роскошной садов иерихонских, именовавшихся некогда, во времена их ветхозаветной славы, Садам Господним? Он восторженно ухватился за символ воскресения, данный ему в виде дикого и убогого волчца, и украсил его наиболее сладчайшими из ведомых ему земных сравнений». В *Собрании сочинений* этот фрагмент выглядит так: «Но есть преданье, что назвал ее так сам Преподобный Савва, избравший для своей обители страшную Долину

Огненную, нагую, мертвую теснину в Пустыне Иудейской. Символ воскресения, данный ему в виде дикого волчца, он украсил наиболее сладчайшим из ведомых ему земных сравнений».

В третьем абзаце второе предложение также подверглось сокращению. Из предложения «Сорванный и унесенный благочестивым странником за тысячи верст от своей родины, он многие годы может лежать сухим, серым, мертвым» в *Собрании сочинений* изъяты слова: «благочестивым» и «многие».

В следующем предложении фрагмент «...он быстро начинает оживать – зеленеть, распускаться, давать мелкие листочки и бледно-розовый цвет» заменен в *Собрании сочинений* на слова: «...тотчас начинает распускаться, давать мелкие листочки и розовый цвет».

В начале четвертого абзаца фрагмент «Так утешаюсь и я, воскрешая в воспоминаниях те далекие светоносные страны Востока...» в *Собрании сочинений* изменен: «Так утешаюсь и я, воскрешая в себе те светоносные древние страны, ...». В этом же абзаце фрагмент «...плодоносные долины Галилеи, кремнистые холмы иудейские...» в *Собрании сочинений* исправлен так: «...долы Галилеи, холмы иудейские...». Конец данного абзаца значительно сокращен и изменен. В книге *Роза Иерихона* читаем: «Но была весна, и на всех путях наших, даже на самых скорбных и суровых, весело и мирно цвели все те же вечно юные анемоны и маки, что цвели и при Аврааме, красовались те же лилии полевые и пели те же птицы небесные, блаженной беззаботности которых учила евангельская притча. И сияли синим эфиром неоглядные солнечные дали и только о радости и молодости говорила среди этого простора, света и блеска голубая вуаль шляпки, белое легкое платье...». В *Собрании сочинений* напечатано: «Но была весна, и на всех путях наших весело и мирно цвели все те же анемоны и маки, что цвели и при Рахили, красовались те же лилии полевые и пели те же птицы небесные, блаженной беззаботности которых учила евангельская притча...».

Заключительный абзац имеет следующие изменения: в *Собрании сочинений* первые слова «Роза Иерихона» заканчиваются точкой, в книге *Роза Иерихона* был восклицательный знак. В конце последнего предложения в книге *Роза Иерихона* напечатано: «...и уже навеки покроет прах забвения и тлена Розу моего Иерихона!». В *Собрании сочинений* из этого фрагмента Бунин исключил слово «и тлена» и восклицательный знак в конце заменил точкой.

Последняя авторская публикация рассказа «Роза Иерихона» в книге *Весной в Иудее. Роза Иерихона* (Нью-Йорк, 1953) повторяет текст *Собрания сочинений*, за исключением одной правки: в конце третьего абзаца рассказа в *Собрании сочинений* из фрагмента «...нет гибели тому, что было, чем жил и дышал когда-то!» в последней публикации исключено слово «и дышал». Эта правка (помимо исправленных опечаток) внесена на рабочей машинописи рассказа «Роза Иерихона» (ИМЛИ ОР, ф. 3, оп. 1, ед. хр. 51) при подготовке книги. В остальном текст данной машинописи

идентичен тексту книги *Весной в Иудее. Роза Иерихона* (Нью-Йорк, 1953). На машинописи нет авторской даты, но в результате сверки ее текста с последним прижизненным изданием рассказа «Роза Иерихона» можно достаточно точно датировать эту машинопись: июнь–июль 1952 г. Именно в это время Бунин готовил текст этой книги перед отправкой в издательство.

В результате текстологического исследования мы увидели, что Бунин, работая над рассказом «Роза Иерихона», а затем публикуя его, в основном сокращал его текст, не изменяя его главную мысль, идею и содержание. Таким образом, все выявленные разночтения можно определить только как варианты текста, новой редакции этого рассказа Бунин не создавал. В связи с этим вопрос о выборе основного текста и определении места данного рассказа в хронологическом ряду научного *Полного собрания сочинений* Бунина может быть решен следующим образом: в качестве основного текста выбирается последняя прижизненная публикация в книге *Весной в Иудее. Роза Иерихона* (Нью-Йорк, 1953), под текстом следует привести полную авторскую дату из автографа, а в хронологическом ряду следует поставить рассказ «Роза Иерихона» по последней авторской дате – 9/22 мая 1924 г. Все разночтения в автографе и авторских публикациях необходимо привести в разделе вариантов.

ЛИТЕРАТУРА

- Бунин И. А. «Роза Иерихона». *Наш мир*. Берлин, 1924. № 13. 15 июня. С. 2. Воскресное приложение к газете *Руль*.
 Бунин И. А. *Роза Иерихона*. Берлин: Слово, 1924. 312 с.
 Бунин И. А. *Собрание сочинений*. Берлин: Петрополис, 1935. Т. 8. 226 с.
 Бунин И. А. *Весной в Иудее. Роза Иерихона*. Нью-Йорк: Издательство им. Чехова, 1953. 236 с.
 Бунин И. А. *Ночь отречения. Сочинения*. Вступ. ст., сост., подгот. текстов и коммент. Д. Д. Николаева. М.: «Лаком-книга», 2001. 448 с.
 Муромцева-Бунина В. Н. *Жизнь Бунина. Беседы с памятью*. Сост., предисл. и примеч. А. К. Бабореко. М.: Советский писатель, 1989. 512 с.

LITERATURE

- Bunin I. A. «Roza Ierihona». *Nash mir*. Berlin, 1924. № 13. 15 iynia. S. 2. Voskresnoe prilozenie k gazete *Rul*.
 Bunin I. A. *Roza Ierihona*. Berlin: Slovo, 1924. 312 s.
 Bunin I. A. *Sobranie sochinenij*. Berlin: Petropolis, 1935. T. 8. 226 s.
 Bunin I. A. *Vesnoy v Iudee. Roza Ierihona*. Ney York: Izdatelstvo im. Chehova, 1953. 236 s.
 Bunin I. A. *Noch otrечения. Sochinenia*. Vstup. St., sost., podgot. tekstov i comment. D. D. Nikolaeva. M.: Lakom-kniga, 2001. 448 s.
 Muromtseva-Bunina V. N. *Zhizn Bunina. Besedy s pamiatiu*. Sost., predisl. i primech. A. K. Baboreko. M.: Sovetskii pisatel, 1989. 512 s.

Сергеј Морозов

ПРИПОВЕТКА И. А. БУЊИНА «ЈЕРИХОНСКА РУЖА».
ИСТОРИЈА ТЕКСТА

Резиме

У чланку се истражују текстологија приповетке И. А. Бунина «Јерихонска ружа», аутограм, ауторизован прекуцани текст и све редакције приповетке које су штампане за живота аутора. Исто тако откривамо различите редакције и исправке у тексту и дајемо њихово тумачење. У раду наводимо ауторски датум настанка приповетке, који је забележен у аутограму. Изабрали смо главни текст приповетке и одредили њено место у хронолошком низу будућих научних *Сабраних дела* И. А. Буњина.

Кључне речи: И. А. Буњин, приповетка „Јерихонска ружа“, проза, текстологија, датирање, научна сабрана дела.

Майя Соболева

Университет им. ландграфа Филиппа в г. Марбург
soboleva@mail.uni-marburg.de

Екатерина Черепанова

Уральский федеральный университет им. первого Президента России
Б. Н. Ельцина
Кафедра истории философии, философской антропологии, эстетики и
теории культуры
e.s.cherepanova@urfu.ru¹

Maya Soboleva

Philipps Universität Marburg
soboleva@mail.uni-marburg.de

Ekaterina Cherepanova

Ural Federal University
Department of History of Philosophy, Philosophical Anthropology,
Aesthetics and Theory of Culture
e.s.cherepanova@urfu.ru

ФИЛОСОФИЯ В СОВРЕМЕННОЙ РОССИИ – SOS: ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО РАЗВИТИЯ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ

Статья посвящена оценке состояния философии как академической дисциплины в России. Авторы анализируют структурные и организационные факторы и на их основе диагностируют кризис философской науки. Основную проблему они видят в отсутствии в научном сообществе консенсуса относительно целей и характера философского знания. Отмечается, что философия понимается, в основном, как история философии, а не как наука, способная решать определенные задачи. Показывается, что такой подход к философии имеет следствием падение ее престижа в обществе. Авторы полагают, что практические мероприятия по перестройке высшего образования без теоретической базы обречены на неудачу.

Ключевые слова: кризис философии, философское образование, философия как академическая дисциплина, понимание философии, философский менеджмент.

The article discusses the situation of philosophical education in Russia. The authors analyse some major structural and organizational factors and demonstrate that philosophy as an academic discipline is facing a crisis. They argue that the main problem consists in absence of consensus in a scientific community, in regard to the purposes

---

¹ Раздел «Философия философской деятельности» написан Майей Соболевой; раздел «Философская образовательная практика» написан Екатериной Черепановой.

and the nature of philosophical knowledge. Philosophy is mainly understood, they claim, as a history of philosophy, but not as a science which is capable to solve social problems. Such an approach to philosophy results in losing a lot of its prestige in society. The authors believe that practical actions aimed at the reorganization of the higher education without a solid theoretical base are doomed to failure.

Keywords: crisis in philosophy, philosophical education, philosophy as academic discipline, understanding of philosophy, management in philosophy.

Философия философской деятельности

Проблематичное положение философии в современном ансамбле научных дисциплин – тема не новая и для философов довольно болезненная. С одной стороны, утрата философией некогда ведущего положения обусловлена в России в первую очередь сменой общественных установок и прагматизацией отношения к науке в целом. Отчасти снижение внимания к философии можно объяснить структурными перестройками в сфере высшего образования. Это – внешние причины. С другой стороны, как нам кажется, философы и сами в значительной мере поспособствовали тому, что философия как академическая дисциплина для многих потеряла свою привлекательность. Об этом можно долго рассуждать, поэтому мы ограничимся указанием лишь на некоторые, но, по нашему мнению, существенные обстоятельства.

Одно из них – это отсутствие в научном сообществе консенсуса относительно целей и характера философского знания. Действительно, на вопрос о том, как философы понимают философию, можно получить самые разнообразные ответы. Спектр их простирается от представления о философии как форме мировоззрения до представления о ней как о строгой науке. Несмотря на то, что понимание философии как мировоззрения опирается на довольно долгую традицию в России и в бывшем Советском Союзе, оно – не побоимся такой оценки – не современно и не способствует тому, чтобы молодые люди, стоящие перед выбором профессии, сделали бы свой выбор в ее пользу. Для многих очевидно, что для того, чтобы сформировать мировоззрение, пусть даже и научное, вовсе не обязательно профессионально изучать философию. Мировоззрение складывается, как правило, в ходе жизненного опыта, разумеется, за исключением тех хорошо известных случаев, когда философию целенаправленно идентифицируют с идеологией и используют последнюю для индоктринации социума.

Безусловно, что философия никогда не перестанет выполнять мировоззренческую функцию. Однако в этом качестве она остается философией только в том случае, если речь идет об индивидуальном, а не о коллективном мировоззрении. Там, где требуется воодушевить коллективы, философия вырождается в философствование, в порождение поверхностных или «пустых» (говоря языком психоанализа) дискурсов. К сожалению, у нас часто смешиваются эти два понятия.

Наибольший ущерб философии наносят те, кто понимают философию как «философствование», как высказывание собственной точки зрения по любому поводу или как артикуляция своей гражданской позиции. Те, кто сводят философию к риторике, дискредитируют саму идею обучения. Если следовать их пониманию философской деятельности, то получается, что единственное, что требуется от философа – это уметь говорить примерно в течение десяти минут на любую заданную тему (как считает один довольно широко известный российский профессор).

На наш взгляд, более соответствует духу времени представление о философии как науке. Однако такое представление само по себе еще не гарантирует повышение ее престижа, поскольку в этом случае неминуемо встает вопрос о ее предметной области: о чем философия является наукой? Этот вопрос многих ставит в тупик. Очевидно, что философия не сможет вернуть свой имидж «царицы наук» как универсальной методологии и суммы знаний, поскольку в силу специализации конкретные науки не просто отделились от философии, но и не нуждаются в ней при решении своих специфических задач. Некоторые находят выход из затруднительного положения, полагая, что философия является посредником между наукой и жизненным миром (Апель, Хабермас), т. е. она перерабатывает достижения конкретных наук и представляет их обществу, постепенно формируя его новый облик и преобразовывая его на этом пути. Некоторые сводят философию к критической теории, которая подобно психоанализу призвана оздоравливать общество, выявляя его болевые точки, и эмансипировать его в социально-политическом отношении (Франкфуртская школа, французский постмодернизм, феминизм). Некоторые видят ресурсы философии как науки в развитии различного рода «прикладной этики», например, биоэтики, медицинской этики, бизнес-этики и т. д. Философия превращается при этом из теоретической науки в набор навыков и умений, необходимых для решения конкретных проблем. Очевидно, что эти и подобные им способы придать философии научный характер стараются указать на ее общественную полезность, на ее утилитарность и тем самым помочь ей выстоять в конкурентной борьбе с другими специальностями.

Несмотря на некоторую подмену понятий, стратегию превращения философии в средство решения общественных проблем можно только приветствовать, поскольку она выявляет потенциал и природу последней как человеческой мысли, обращенной на человека с целью обустройства его бытия. Ибо философия есть не абстрактная любовь к мудрости, а деятельная; она – любовь, которая нацелена на взращивание и развитие человека. Станным образом такое представление о философии как активном, общественно направленном любомудрии, которое способствовало бы повышению ее статуса в современных условиях, лишь с трудом пробивает себе дорогу в российском философском сообществе. Как полагают многие его маститые представители, философия есть история философии. Из чего следует, что философия есть наука, зацикленная на самой себе.

Практика преподавания философии как истории философии наглядно отражается в курикулах российских университетов, предусматривающих последовательное восхождение от античной философии через средневековую к философии Нового времени и так далее вплоть до современности. Данный порядок давно устоялся и воспринимается большинством преподавателей и студентов как сам собой разумеющийся. Однако он обладает, наряду с рядом достоинств, также и рядом недостатков. К последним относится, прежде всего, то, что курсы по истории философии носят, как правило, ознакомительный характер и представляют собой интерпретацию лектором оригинальных текстов. Студенты усваивают историю философии, так сказать, из вторых рук. Часто бывает и так, что на экзаменах от студентов требуется воспроизведение лекционного курса, а не самостоятельный анализ оригинальных текстов. Другим недостатком такого подхода к преподаванию философии является то, что материал преподносится хронологически, а не тематически. Тогда как мы продвигаемся от досократиков к Сократу и Платону и т. д., во всем мире *Никомахову этику* относят к разделу «практическая философия», а Платоновое учение об идеях к «теоретической философии». При этом курс может называться, например, «Учения об идее» и охватывать философию не только Платона, но и Локка и Гуссерля. Так что хронологический принцип нарушается в пользу систематического. Преимуществом такого подхода является то, что исторические тексты не воспринимаются больше как антиквариат; напротив, от них ожидается, что они могут внести свой вклад в решение некоторой актуальной проблемы, например, о том, как осуществляется взаимодействие понятия и чувственного восприятия в процессе познания мира.

Доминирование исторического подхода к пониманию философии определяет также то, как выглядит в основной своей массе философская продукция. В общих чертах и несколько утрируя, деятельность философа можно описать как производство текстов ради производства текстов (и, разумеется, ради того, чтобы пройти аттестацию на соответствие занимаемой должности). Так же как преподавание философии носит антикварный характер, так и философская продукция в основной своей массе концентрируется на историко-философском анализе текстов. Популярными темами при этом «Рецепция идей такого-то» или «Влияние такого-то на такого-то». В целом, философия остается в стороне от насущных проблем дня сегодняшнего, что в немалой степени способствует падению ее престижа.

Не только доминирование взгляда на философию как историю философии мешает обновлению этой университетской дисциплины, но и то, что она до сих пор мало интегрирована в мировое философское сообщество. Некоторые направления современной философии, такие, как философия сознания, экспериментальная философия, метаэтика или феминистская эпистемология практически отсутствуют на карте российской философии. Аналитическая философия в целом с ее «конкретным»

и ориентированным на методологию точных наук подходом к анализу языка, сознания, поведения, деятельности и т. д. остается чужда российским философам. Зато многих до сих пор заботит древний вопрос о специфике «русской философии». До сих пор многие ведут себя так, что будто бы существует отдельный вид рода «философия», который можно вывести благодаря некоторой *differentia specifica*, будь то особенности «русского стиля» мышления, или тематическое своеобразие, или особая вселенская миссия «русской философии»². Бесспорно, что проблема самопонимания культуры, включая самопонимание философии, – это важная проблема. Однако она никоим образом не должна исчерпывать содержания всей философии и задавать направление философской рефлексии. Философия гораздо больше выиграет от интеграции в мировое научный коллектив, благодаря знакомству с новыми темами, новыми методами и новыми подходами к решению проблем, чем от самоизоляции и замкнутости на традиционных вопросах.

Тому, что философия не воспринимается многими как наука, в значительной степени способствует и то, что она остается в России литературой. Известно, что самые известные российские философы зарубежом – это Достоевский и Толстой. Практически все философские работы – как классические, так и современные – можно охарактеризовать как философскую эссеистику. Наряду с блистательными образцами этого жанра, такими как работы Бердяева, Шестова, Лосева, Бахтина, сосуществует огромное количество литературы, авторы которой просто не имеют понятия о том, что философия представляет собой науку со своим предметом, задачами и методологией, обусловленной принадлежностью философа к определенному направлению или конкретной школе, и требующую соответствующего образования. Многие не задумываются о том, что философия имеет дело со специфическим видом знания – знанием концептов, при помощи которых возможно решать онтологические, логические, этические, эстетические проблемы или проблемы теории познания, и что важнейшим методом ее работы является логическое и семантическое прояснение концептов, с тем чтобы высвободить мысль для дальнейшего развития. Концептуальный анализ, а, равно как и развитие конкретных методологий – феноменологических, герменевтических, натуралистических и т. д. – почти не практикуются в современном философском сообществе. Можно констатировать отсутствие не только нового стиля, но и нового философского терминологичного языка. Это, в свою очередь, ведет к отсутствию как новых оригинальных направлений, так и новых самостоятельных философских школ. Основная философская мысль в России не выходит за пределы решения герменевтических задач, т. е. ее усилия направлены, в основном, на понимание имеющихся теорий и текстов.

---

² Полемике, касающейся этой проблемы, наряду с огромным количеством отечественной и зарубежной литературы посвящена также глава книги М. Е. Соболевой „Russische Philosophie im Kontext der Interkulturalität“ (Nordhausen:Traugott Bautz. 2007).

В то время как современное положение философии настоятельно требует, чтобы философы озаботились разработкой философии своей собственной научной деятельности, т. е. разработкой философии.

Последний аспект, на который хотелось бы обратить внимание, в связи с размышлениями о положении философии в современной России, это философская культура ее представителей. На низкий ее уровень уже указывали другие авторы. Например, Михаил Хорьков в своей статье «Письмо из России» цитирует одного своего коллегу, который полагает, что главная проблема современной российской философии – это «низкий научный этос» ее представителей (Хорьков 2013: 441). Сам он констатирует, что «советская философия с ее рафинированной системой агрессивной, ненаучной лжи и нетерпимостью, с увеличивающейся степенью постсоветского оглупления все еще жива, не способная больше к саморефлексии и самокритике» (Хорьков 2013: 442). Модной практикой в последнее время стала самореклама, а способом самопредставления авторского «я» оказываются часто или шоу или интервью или печатание мемуаров о себе и своих соратниках или составление анналов типа справочника о том «кто сегодня делает философию в России»³, в которые включают в алфавитном порядке либо всех, кто прислал издателям информацию о себе и своих публикациях, либо тех, кого автор проекта счел достойным представить в своем классификаторе.

Малограмотность большей части российского корпуса философов способствует распространению презрительного отношения к «букве философии», к скрупулезным и методологически строгим штудиям. Философом считаются те, кто изобретают громкие фразы, «неологизмы» и «антиязыки», часто лишь прикрывающие содержательную несостоятельность, а не профессионалы, обладающие эрудицией, опытом концептуального анализа и суммой соответствующих контролируемых (подчеркнем это условие) знаний. Понятие «академический философ» нередко приобретает отрицательную коннотацию, подразумевающую догматизм мысли, тогда как на самом деле оно должно стать квалификационным определением и идеалом. Симптомом, свидетельствующем о кризисе российской философии, является практическое отсутствие специализированных проблемных конференций, служащих стимулированию научного поиска. Форумы типа Всероссийского съезда философов и Дней Петербургской философии являются репрезентационными мероприятиями, причем отведенные на выступление символические десять или пятнадцать минут не обеспечивают выполнения даже этой функции.

Развитие философии видится нам не в публичном сотворении кумиров, а в перманентной индивидуальной работе по разоблачению «идолов разума». Причем эта работа не должна носить исключительно негативный, деконструктивный или деструктивный характер. Любая деконструкция

---

³ См. вышедшую под редакцией А. Нилогова книгу *Кто сегодня делает философию в России*. Москва. 2007.

имеет смысл только тогда, когда она открывает возможность для движения вперед, для реконструкции, понимаемой как модернизация определенной традиции. Условием для этого является знание, что влечет за собой необходимость для философа серьезного аналитического отношения не только к окружающему миру, но и к самому себе.

Философская образовательная практика

От специалиста к бакалавру

Гуманитаризация образования была трендом конца 90-х начала 2000-х годов. Она всячески поддерживалась на государственном уровне и означала избавление от догматизма прошлого марксистско-ленинского периода и принципиальное обновление гуманитарного знания. Такое обновленное современное гуманитарное знание должно было трансформировать систему образования и повлиять на мировоззрение в духе происходящих перемен в обществе. Гуманитарные исследования, в том числе в философии, финансировались российскими и западными научными фондами. За счет этих средств переводилось современная западная литература, публиковались переводы и тиражи их бесплатно передавались в библиотеки вузов. Такой серьезный гуманитарный прорыв происходил в условиях расширения философского образовательного пространства. До этого на территории России (исключая бывшие союзные республики) было только четыре философских факультета: в Москве, Ленинграде, Ростове и Свердловске – только в университетах, которые сегодня называют «классическими». Предполагалось, что этого достаточно, чтобы обеспечить преподавателями философии все вузы России. Однако реформы в образовании новой России создали возможность открытия новых факультетов в других городах, в других университетах. Более того уже тогда было предложено перейти на систему бакалавр-магистр.

Первый образовательный стандарт обучения бакалавров был утвержден в середине 90-х, а уже к 2000 году несколько факультетов страны открыли магистратуру по философии. Открытие подготовки и право выдавать диплом по новой специальности в России возможно при условии выполнения образовательного стандарта, т. е. комплекса требований, которым должен удовлетворять университет. К примеру, необходимо наличие литературы в библиотеке, помещения, компьютерные классы, и конечно, квалифицированных преподавателей с высоким исследовательским уровнем. Новые требования к образованию (очередные государственные стандарты, которые утвердили в 2000 году) предполагали не только наличие не менее 75% преподавателей, которые имели бы ученую степень, но и значительную долю докторов наук, профессоров, которые должны были читать основные дисциплины. Более того рекон-

мендовалось, чтобы тематика их исследований была связана с преподаваемым курсом.

Для увеличения числа докторов философии, докторские диссертации стали защищаться не только в столице, но и в провинции. В целом можно сказать, что именно в это время усиленного «производства» докторов вышли интересные монографии, которые готовили для защиты соискатели. Таким образом, новый этап институционализации философии привел к расширению как тематики, так и круга участников философских исследований.

В образовательном стандарте точно и очень подробно были прописаны все дисциплины, которые студент должен был прослушать в обязательном порядке. Таким образом квалификация, которая потом была записана в документе об окончании университета, была определена.

Например, студент, где бы он ни учился – в Москве или в Омске – должен был прослушать курс истории зарубежной философии, который читался на протяжении шести или семи семестров. При этом если университет считал возможным предложить ему для дополнительного изучения специальный курс по философии Канта, то это не возбранялось, но и не означало, что он может не сдать экзамены по истории античной философии или философии Средних веков. Коллеги из Европы обычно удивлялись такому построению образовательной программы, которая была нацелена на формирование специалиста-универсала по истории философии.

Своя специфика существовала и в преемственности уровней образования от бакалавриата к магистратуре. Предполагалось, что в магистратуру будут поступать только выпускники, которые получили диплом бакалавра по философии. То есть обучение более высокого уровня должно было осуществляться на базе уже имеющегося философского образования. Получалось, что магистр – это выпускник, который отучился пять лет и имел год для научно-исследовательской работы и подготовки своего диплома (всего 4 года в бакалавриате и 2 года в магистратуре).

Аспирантура считалась послевузовским образованием. Магистерский диплом избавлял поступающих от вступительных экзаменов в аспирантуру, так как в качестве таковых зачитывались результаты обучения в магистратуре, а именно сданные экзамены по философии и иностранному языку. Студентам было ясно, что обучение в магистратуре повышает вероятность поступления в аспирантуру, защиты кандидатской диссертации и присвоения ученой степени кандидата философских наук. Практически это означало девятилетний процесс обучения и четырехлетний срок исследования, что в значительной мере повышало вероятность получения значимых результатов в науке.

Сегодня образовательные стандарты, то есть государственные требования к содержанию, качеству и к условиям реализации образования кардинально изменились. Эти изменения принципиальны, так как затрагивают всю систему высшего образования. Теперь уже не регламентируется то, какие дисциплины должны преподаваться, и чем содержательно

эти дисциплины должны быть наполнены. Фиксируются только компетенции, то есть знания и навыки, которые должен получить выпускник. Тем самым содержание образования, учебная программа и перечень дисциплин университет определяет самостоятельно, ориентируясь исключительно на установленные государством компетенции.

Компетентностный подход к образованию является ядром осуществляемых реформ и соответствует мировой практике и опыту освоения образовательных стратегий Болонского процесса. Тем самым для философского образования открываются новые перспективы, появляется возможность переосмыслить и переформатировать образовательную программу с учетом имеющихся научных школ.

В 90-е годы в Екатеринбургском университете (ранее Уральский государственный университет им. А. М. Горького) обсуждали, как следует организовать обучение философов. Одно из предложений было ориентироваться на театральный институт, где студентов набирает известный актер-преподаватель, который работает со студентами во время всего периода обучения, так что они усваивают его стиль и авторские инновации. Аналогично предлагалось, чтобы руководитель научной философской школы работал со своими студентами во время всего периода обучения, что позволило бы воспитывать его последователей. Однако, в то время такую революцию в образовательной программе невозможно было осуществить, что сегодня стало вполне реальным.

Соответственно перечень дисциплин, которые предлагаются для получения философского образования, может отражать специализацию преподавателей университета, а также видение программы обучения администрацией институции, реализующей философский бакалавриат и магистратуру.

Магистратура больше не является программой для продолжающих обучение по философии, как это было раньше. Сегодня поступить в магистратуру по философии может любой человек, который успешно сдал вступительные экзамены (как правило философию), и при этом не важно, какое образование он до этого получил. Разумеется, сдать вступительный экзамен сложно, но такой экзамен, как и подготовка к нему, не заменяют четыре года изучения философии в бакалавриате. Несмотря на это, предполагается, что компетентная комиссия университета сумеет разобраться в том, есть ли у поступающего необходимый для обучения философии потенциал, хотя на практике это крайне сложно.

Сегодня есть также финансовые основания для лояльного отношения к экзаменуемым: государство выделяет финансирование на определенное число студентов, а университет заинтересован получить полностью выделенные средства. Поэтому если поступающих немного и конкурса нет, то велик соблазн поставить положительные оценки всем подавшим заявления. Естественно, что итоги обучения таких студентов, как правило, неудовлетворительны. Не всегда филологам или историкам, к примеру, удается за два года обучения в полной мере освоить методологию

и терминологию философского знания и подготовить дипломную работу требуемого для магистра уровня. Это тем более затруднительно, потому что в соответствии с новым стандартом большая часть времени из обучения (практически полтора семестра) отводится на практику. Лекции и семинары занимают три семестра (нередко 18 часов в неделю), остальное время приходится на исследовательскую и педагогическую практику. Можно ли достичь необходимых компетенций исследователя-философа за такой незначительный период обучения, если студент ранее философское образование не получал?

Данная ситуация приводит к конкуренции между вузами за будущих студентов-магистрантов. Например, коллеги из Петербургского университета выезжают в другие города в вузы, где ведется подготовка философов-бакалавров для того, чтобы рекрутировать в магистратуру хороших выпускников. Однако такие возможности есть не у всех университетов и появляется риск обучать в магистратуре студентов менее компетентных, чем в бакалавриате по философии. Иначе говоря, поток магистрантов оказывается слабее, чем поток бакалавров, в силу отсутствия преемственности этих уровней образования.

Заметим, что нельзя сказать, что указанные проблемы типичны исключительно для философского образования. Как уже говорилось, к 2015 году вся система высшего образования была принципиально реформирована. Поэтому проблема отсутствия преемственности между уровнями образования бакалавр-магистр-аспирант переживается всей системой в целом.

Можно отметить, что на протяжении долгого времени значительные усилия по сохранению качества философского образования предпринимало Учебно-методическое объединение (сегодня Федеральное учебно-методическое объединение) под руководством декана философского факультета МГУ В. В. Миронова. Обсуждая стандарты обучения с деканами философских факультетов, В. В. Миронов инициировал профессиональную рефлексию философского сообщества по поводу перспективы новых образовательных программ в России. Систематичность этих встреч и дискуссий позволяет надеяться на некоторое согласование моделей и принципов образования в целом по стране.

Аспирантура и диссертационные советы

Иновацией 2014 года стали требования к организации обучения в аспирантуре, которая стала третьим уровнем в системе высшего образования. Раньше также предполагалось, что аспиранты в аспирантуре обучаются, но квалификация им присваивалась не университетом, а государственной квалификационной комиссией. Ситуация изменилась с тех пор, как были разработаны новые требования к аспирантскому образованию. Теперь для открытия аспирантуры наличие профессоров, которые пишут монографии

и имеют опыт подготовки кандидатов наук, не необходимо, равно как и наличие определенной научной школы с собственным «лицом». Теперь вообще совершенно не важно, есть ли в университете традиция «выращивания» философов. Поскольку аспирантура – это теперь лишь ступень образования, то и акцент смещен на соблюдение учебных требований, а не научных. Тогда, если в вузе имеются преподаватели с ученой степенью кандидата философских наук, то такой вуз может открыть обучение в аспирантуре по философии. Например, это может быть сельскохозяйственный и горный университет, ибо поскольку там преподается философия как общеразвивающий курс для инженеров и агрономов, то есть и преподаватели философии. Не важно, что в этом вузе нет выпускников по специальности «философия» и поэтому в аспирантуре по философии будут учиться дипломированные психологи и менеджеры. Причем, даже если они и не будут защищать кандидатскую диссертацию, то они будут иметь диплом, дающий им право преподавать философию в университете.

Негативная ситуация усугубляется тем, что обучение в аспирантуре предполагает минимальное количество лекций и семинаров; большая часть дисциплин должна изучаться самостоятельно. Кроме того, половина дисциплин – педагогические, а так как необходимо сформировать преподавательские компетенции, то много времени отводится на педагогическую и исследовательскую практику. Получается, что если аспирант не имеет диплома бакалавра философии, то он выходит на педагогическую практику к студентам преподавать философию, имея о ней очень поверхностные представления, так как в аспирантуре он изучает только те аспекты философии, которые связаны с профилем его научных исследований.

Деятельность диссертационных советов по защите кандидатских и докторских диссертаций последние годы была предметом достаточно серьезной критики. Нарекания вызывали не только уровень исследований и выбор тем диссертаций, но и квалификация членов советов, которые порой сами не вели никаких исследований. В связи с этим деятельность советов стали оценивать преимущественно по количественным показателям: члены совета обязаны иметь публикации в журналах, которые индексируются в Scopus или Web of Science. В целом, вследствие этих реформ количество диссертационных советов неизбежно должно сократиться, что само по себе неплохо. Однако вовсе не очевидно, что при применении чисто количественных критериев «выживут» наиболее компетентные и профессиональные советы.

Преподаватели: конкурсы и рейтинги

В настоящее время изменились требования к преподавателям, и эти изменения нельзя оценить однозначно. Например, теперь нет необходимости, чтобы профессионально важные дисциплины преподавали доктора наук и профессора, как это было раньше. Достаточно того, чтобы препо-

даватели имели ученую степень кандидата наук и профильное образование. Другими словами, для университета больше не важно, есть ли в нем доктора наук, которые являются специалистами по той дисциплине, которую они преподают. В результате некоторые частные вузы стали увольнять профессоров, а вместо них набирать доцентов, зарплата которых ниже. Это позволяет вузам экономить бюджетные деньги. Такое положение наблюдается для всех уровней образования, включая аспирантуру.

Эти обстоятельства приводят к тому, что университеты перестают быть заинтересованными в появлении новых докторов наук. Кроме того, к сокращению числа защит докторских диссертаций привело введение более высоких требований к подготовке докторских диссертаций. Вследствие этих процессов уменьшилось количество монографий и статей, которые необходимо публиковать в процессе подготовки диссертаций.

Финансирование университетов во многом определяется их рейтингом, основанном на принятых в мире критериях оценки. В число современных требований, по поводу которых не утихают дебаты, входит количество статей в журналах, индексируемых в базе Scopus и Web of Science. Поэтому руководство университетов ориентирует преподавателей именно на такие публикации, а во многих крупных университетах России наличие таких публикаций становится условием дальнейшей работы в вузе. Монографии поощряются не в той мере, как статьи, и для повторного заключения контракта больший вес может иметь именно статья в зарубежном индексируемом журнале. Поэтому в сложившейся ситуации пишут книги и публикуют переводы только те ученые, кому это действительно интересно и, чьи работы интересуют издательства.

Декан философского факультета МГУ В. В. Миронов показательно озаглавил свою статью, в которой он размышляет об этом новом подходе к оценке квалификации преподавателя, «Наукометрия, как разновидность безумия» (Миронов 2016). Он пишет: «В результате мы имеем не столько оценку научной работы, сколько нарастание способов и методов имитации научной деятельности, которая будет осуществляться, чтобы отвечать критериям наукометрических подходов.» (Миронов 2016: 9) Миронов отмечает две очевидные тенденции: во-первых, вместо одной объемной и серьезной статьи, которая может готовиться не один год, ученые предпочитают отправлять в журналы несколько небольших статей, сделанных так сказать «на скорую руку». Во-вторых, все сильнее распространяется практика соавторства, что ранее в гуманитарном знании было достаточно редким явлением (там же, 9). Причиной вынужденного соавторства является то, что для многих публикация в зарубежном индексируемом журнале возможна только через посредничество коммерческих организаций, которые примерно за 1000 евро предлагают сделать перевод и опубликовать статью в зарубежном журнале в течение года. Именно поэтому процветает коллективное творчество (довольно часто это пять авторов): преподаватели пытаются приобрести желаемый

«Scopus» так сказать «в складчину». Цель такой печатной деятельности не научная, а бюрократическая. Все это делается ради отчета, в конечном итоге, ради отчета всего университета. «Это очередное реформаторское безумие, не уступающее по своим последствиям и превосходящее, например, реформы сельского хозяйства во времена Н. С. Хрущева, когда все засеивали кукурузой и рапортовали с мест, как это здорово для страны и народа» (там же, 10).

Заключение

Нельзя сказать, что в России не осуществляется рефлексия по поводу ситуации в философии. Среди критических голосов можно назвать Вадима Семенкова, автора книги *Философское знание. Модусы производства и признания* (2011), уже упоминавшуюся статью Михаила Хорькова (2013), сборник под редакциями Майи Соболевой (2009), в котором приняли участие такие философы, как Абдусалам Гусейнов и Владислав Лекторский, Валентин Бажанов и Владимир Белов, Александр Бродский и Александр Замалеев, Борис Губман и Сергей Чернов. Недавно вышла критическая статья Екатерины Черепановой – «Философия и ее реформация в постсоветской России» («Philosophy and its Re-Formation in Post-Soviet Russia»). Все авторы отмечают, что общее ощущение неясности институциональных и теоретических перспектив философии в условиях постоянно происходящих образовательных реформ усугубляет тяжелое положение философии как академической дисциплины. Они также указывают на то, что расцвет или упадок философии связан с тем, что происходит в системе университетского образования. Однако, сам университет можно изменить только в том случае, если иметь четкое представление о структуре, задачах и функциях отдельных дисциплин. Это касается и философии. Таким образом, настало время критически оценить собственную дисциплину и разработать философию философского образования.

ЛИТЕРАТУРА

- Миронов А. «Наукометрия, как разновидность безумия». *Сократ. Журнал современной философии*. Сентябрь (2016): 8–11.
- Семенков В. Е. *Философское знание: модусы производства и признания*. Санкт-Петербург: Алетейя, 2011.
- Соболева М. (ред.). *Российская постсоветская философия: опыт самоанализа*. München: Verlag Otto Sagner, 2009.
- Khorkov M. "Brief aus Russland". *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*. Berlin: Akademie Verlag, 61 (2013) 3: 437–446.
- Pertzev A., Cherepanova Y., Batyuta. "Philosophy and its Re-Formation in Post-Soviet Russia". *Transcultural studies* 12 (2016): 247–266.

LITERATURE

- Khorkov M. "Brief aus Russland". *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*. Berlin: Akademie Verlag, 61 (2013) 3: 437–446.
- Mironov A. «Naukometriia, kak razovidnost' bezumiiia». *Sokrat. Zhurnal sovremennoi filosofii. Sentiabr'* (2016): 8–11.
- Pertzev A., Cherepanova Y., Batyuta. "Philosophy and its Re-Formation in Post-Soviet Russia", *Transcultural studies* 12 (2016): 247–266.
- Semenkov V. E. *Filosofskoe znanie: modusy proizvodstva i priznaniia*. Sankt-Peterburg: Aleteia, 2011.
- Soboleva M. (red.). *Rossiiskaia postsovetskaia filosofiiia: opyt samoanaliza*. München: Verlag Otto Sagner, 2009.

Маја Собољева, Јекатерина Черепанова

ФИЛОЗОФИЈА У САВРЕМЕНОЈ РУСИЈИ – SOS: ПРОБЛЕМИ
САВРЕМЕНОГ РАЗВОЈА УНИВЕРЗИТЕТСКЕ ТЕОРИЈЕ И ПРАКСЕ

Резиме

Чланак се бави оценом стања филозофије као академске дисциплине у Русији. Аутори анализирају структурне и организационе факторе и на основу њих дијагностикују кризу филозофске науке. Главни проблем они виде у одсуству консензуса у научној заједници, који би се тицао одређивања њиља и карактера филозофског знања. Истиче се да се филозофија схвата, пре свега, као историја филозофије, а не као наука, способна да решава одређене задатке. У тексту смо показали да такав прилаз филозофији има као последицу пад њеног престижа у друштву. Аутори сматрају да су практичне мере реорганизације високог образовања без теоријске базе осуђене на неуспех.

Кључне речи: криза филозофије, филозофско образовање, филозофија као академска дисциплина, схватање филозофије, филозофски менаџмент.

Dr Aleksandar Stević
Qatar University
Department of English Literature and Linguistics
astevic@qu.edu.qa

THE HISTORIAN'S NOVELISTS

Brian Hamnett's *The Historical Novel in Nineteenth-Century Europe* is an exceptionally ambitious undertaking, unparalleled in its scope, and frustrating in its methodological shortcomings. In the thirteen chapters of his book, Hamnett offers a sweeping account of the historical novel in Britain, France, Germany, Italy, Spain, and Russia during the nineteenth century, insisting, in particular, on what he takes to be the privileged relationship between the novel and historiography. "From the beginning of the nineteenth century," he writes, "history and the novel became parallel modes of representing reality" (1). The rise of modern historical science and that of the historical novel were concurrent phenomena, as the two practices arose from the same contexts and developed simultaneously, fulfilled the same cultural needs, and sometimes involved the same practitioners, particularly in the early part of the century. "Frequently the two overlapped or influenced one another. Each contested the terrain of fact and imagination, and, in different ways, sought, for distinct purposes, to arrive at truths concerning the human experience in time" (1). Academic historiography thus constitutes the historical novel's natural counterpart, and the main backdrop against which the genre's development is to be judged.

Before the professional teaching of history, the historical novel provided the main means for understanding history for the general reading public. In fact, the popularity of the historical novel responded to a public demand and need at that time. The relation of historical fiction to historiography became a serious issue. Works of history, for instance, were able to respond to a market already created by the novel. (5)

While the historical novel established itself in the works of Walter Scott, Alessandro Manzoni, Prosper Mérimée, Alfred de Vigny, and the young Balzac in the 1810 and 1820s, the development of academic historiography soon derailed the genre's development. By mid-century, the professionalization of history in Western Europe severely undermined the status of the historical novel: "the opening of archives, the establishment of more museums, the creation of

specialist institutes and chairs, and the foundation of long-lasting journals compounded the impact of history as a ‘scientific’ discipline. Henceforth, novelists used different sources and often adopted the lighter touch of the historical romance which was essentially designed for entertainment” (176). In other words, once historiography solidified its status as an academic discipline, the historical novel could no longer compete as a tool for examining history, withdrawing therefore into light popular entertainment in the works of Alexandre Dumas and Victor Hugo. And while in England and France authors like Eliot with *Romola* and Flaubert with *Salammô* still struggled to produce intellectually ambitious historical novels by turning to symbolism and by investigating much earlier historical times than most of their predecessors (182–183), in other corners of Europe, Spain and Russia in particular, the historical novel continued to flourish as a significant cultural form.

As this outline suggests, Hamnett’s argument largely develops in dialogue with Georg Lukács’ 1937 *The Historical Novel*: like Lukács, he sees the historical novel as an eminently nineteenth-century phenomenon, emerging in the early 1800s and then plunging into a serious crisis by mid-century. Even some specifics of his narrative have a distinctly Lukacsian flavor: like Lukács, Hamnett focuses on the relationship between the historical novel and historical drama, he underscores the significance of Romanticism for the development of the historical novel, and identifies Flaubert’s *Salammô* as a key transitional text. And yet, while adhering to the Lukacsian teleology of the historical novel, Hamnett develops a much narrower argument. It is not the crisis of the bourgeois *weltanschauung* in the wake of The Revolutions of 1848, but rather the state of historiography that generates the crisis of the genre: “professional historical scholarship rapidly eclipsed the capacity of fiction to handle primary sources. By mid-century, the historical novel reached a turning point. History offered a powerful challenge in the representation of reality” (303). I am sympathetic to Hamnett’s impulse to rely on a scholar whose work continues to cast such a long shadow over the study of realism, while simultaneously displacing the general argument about the state of the European bourgeoisie with a much more focused inquiry into the historical novel’s interaction with academic historiography. In principle, this is a promising approach that could bring the much-needed concreteness to the Lukacsian broad and often speculative homology between literary and social history.

Such a project, however, requires a theoretically well-grounded and carefully developed distinction between historical fiction and historiography as well as demonstrable, concrete examples of their interaction. As for the latter, there are many instances in which I find Hamnett’s argument compelling, especially when he focuses on figures like Schiller, Mérimée, and Manzoni, who all explored the past through both mediums. The intellectual trajectory of Alessandro Manzoni exemplifies the strife between historiography and historical fiction particularly well: early in his career, Manzoni wrote a historical play about medieval Italy accompanied by a historical study, then went on to write *The Betrothed*, Italy’s most significant historical novel, and finally ended

up publishing a skeptical treatise on the limitations of the very genre he helped establish (152–167).

However, such strong moments appear only intermittently, and there are very many instances in which the link between historiography and historical fiction remains tangential or underdeveloped. While Hamnett devotes the entire third chapter to Walter Scott and his contexts, I see little connection between his treatment of Scott and the overarching thesis of the book. Similarly, his attempt to establish Eliot and Flaubert as pivotal figures in the development of the historical novel needs more evidentiary support. Because Flaubert in particular is such a complex transitional figure, his formal and thematic preoccupations shifting radically from novel to novel, one has to thread carefully before attributing *Salammbô's* withdrawal into exoticism to the challenge of modern historiography. Finally, it is quite ironic that this book, which argues for a powerful link between historiography and the historical novel, pigeonholes the historians into a chapter of their own: while historical scholarship is continuously referenced, most of the substantial discussion of historiographic practice takes place in the twenty pages of chapter six where Hamnett seeks to demonstrate that figures like Ranke, Thierry, Michelet, Macaulay, and Carlyle sought to differentiate scientific history from historical fiction while nonetheless borrowing the methods from the latter (136). To my mind, this sequestration of the historians is indicative of the book's inability to consistently provide a persuasive link between the developments in historiography and historical fiction, in spite of its frequent references to new historiographic methodologies and to the ubiquity of archival research.

I am much more concerned, however, about the conceptual weaknesses of Hamnett's project. If Lukács famously sought to offer “a theoretical examination of the interaction between the historical spirit and the great genres of literature which portray the totality of history” (*The Historical Novel*, 14), Hamnett's book lacks any comparable theoretical grounding. In fact, the author explicitly makes a point of not overtheorizing the distinction between literature and historiography, as he invokes and then leaves behind the difficult theoretical baggage of the narrativist critique of historical science. As he promptly informs the reader, “in recent decades, there has already been too much theorizing about the issue [of the relationship of history and fiction]” (1). Both Hayden White's *Metahistory* and Paul Ricoeur's *Time and Narrative* make an early appearance in the book (8–10), but with minimal impact on the course of the argument. Hamnett is, of course, aware of White's signature claims: historiography offers no immediate access to the real, but rather engages in the production of meaning through rhetorical strategies and plot devices not fundamentally different from those employed by fictional narratives. He is, however, very careful to eschew the far-reaching theoretical implications of this mode of reasoning. And while Hamnett is willing to admit that there are “many gradations and discriminations in the relationship between history and fiction” (3), and while he concedes that historians must imagine what they don't

know with certainty, history and fiction constitute the governing and unproblematic opposition of his entire argument:

History has already happened, and, unless we are to deny all capacity of human knowledge, we know that it has. It cannot, therefore, be artificially composed. For that reason, historical writing is distinct from fictional literature by nature and purpose. The problem of the historical novel, recognized since the 1810s, is that it falls between the two (9).

What finally emerges as the theoretical skeleton of *The Historical Novel in Nineteenth-Century Europe* is an Aristotelian distinction between the epistemological claims of fiction and historiography, the former committed to invention, the latter to facts, with the historical novel hovering uneasily in between. Now, the difficulty for me is not that I think Hamnett need subscribe to a theoretical doctrine which utterly invalidates such oppositions. Rather, I question whether the opposition between ‘fact’ and ‘fiction’ forms a sufficient basis for understanding either the complex intersections between literature and historiography or the multiplicity of social and ideological functions performed by the historical novel in the nineteenth century.

The explanatory potential of Hamnett’s theoretical framework seems limited, as it reveals little beyond the fact that the historical novel was always engaged in a difficult balancing act between ‘accuracy’ and ‘license’ (36), struggling to integrate fictional with historical events and characters. In a typical formulation he writes:

The handling of character has proved to be one of the hardest tasks facing the historical novelist. The need to infuse the historical figures with the same vigour and credibility given to the imaginary personalities compounds the difficulty. Historical novelists adopt a varying balance between the real and imaginary characters in their books (...) The historical novelist’s temptations are considerable, because historical personalities and contexts are set within a work of fiction with an artistic purpose. (260)

Such vague references to ‘artistic purpose’ further exacerbate the book’s methodological difficulties as they reveal a very weak concept of literary genre which underlies Hamnett’s project. While nominally espousing the notion that historiography and the novel are two coexisting modes of understanding the past and the present, the book actually subscribes to a narrowly moralistic understanding of what the historical novel sets out to do: “the central objectives of the serious historical novel’s moral purpose was improvement—an idea firmly rooted in Enlightenment, and which continued into the first half of the nineteenth century. The reader went to a serious novel with the intention of being improved by it. Improvement might take several forms but two lay in the forefront: moral and intellectual improvement” (181). I find particularly disturbing the rigidity with which Hamnett enforces the distinction between ‘serious’ novel and ‘entertaining’ romance while denying the possibility that the latter may actually embody significant social and historical tensions. He

writes as if the century of struggle to understand the social and political import of the novel as a genre and its relationship to other discourses hasn't happened.

The lack of explicit engagement with the more contemporary theory of the novel is only part of the difficulty: Hamnett relies significantly on Northrop Frye, briefly discusses Bakhtin and Ian Watt, and shows almost no awareness of the discipline's development since the 1950s. What is more bothersome is the absence of an at least implicit understanding of the novel as a form of social discourse. "Historical novelists," writes Hamnett, "have used historical situations as a comment on their contemporary issues. They have also sought to establish a dialogue between historical events and their fictional characters, in order to ascertain the degree of reality in each" (34). The fact that the author of these lines is an academic historian rather than a literary scholar can perhaps help explain the severely underdeveloped vision of the social function of literary genres, but it cannot mitigate its negative consequences for the book's overall argument. Because the novel is committed to an unspecified artistic or pedagogical purpose, and because the relationship between history and literature hinges on the dichotomy between fact and fiction, Hamnett has condemned himself to the conclusion that novels often stray from the facts in order to fulfill their artistic and pedagogical goals. In its weakest moments *The Historical Novel in Nineteenth-Century Europe* becomes a chronicle of novelistic offences against history. Hamnett describes Tolstoy's treatment of historical figures in *War and Peace* as "misleading" (261) and even "malicious" (262), and feels the need to correct Dickens' portrayal of the revolutionary crowds, enlisting the help of contemporary historians who know better (124).

Hamnett begins his book hoping to overcome "the disciplinary compartmentalization of literature and history, and the containment of both disciplines into particular national straight-jackets" (2). As for breaking out of the national straightjackets, he is unquestionably successful: his book offers the most comprehensive account yet of the nineteenth-century historical novel in Europe. More than that, it sees the historical novel not as a genre that appears in a variety of European literatures, but as genuinely transnational form whose various lines of development routinely cross linguistic boundaries. And yet—Hamnett's humbling literary erudition notwithstanding—*The Historical Novel in Nineteenth-Century Europe* is not really an interdisciplinary study which brings together the methodological tools of history and literary studies, but rather an academic historian's book about literature. This is a far-reaching distinction. As he seeks to connect literary and historiographic production, Hamnett seems unaware of (or uninterested in) the forms of cultural analysis that have become routine in literary studies at least since the rise of the New Historicism: literary genres develop by responding to specific cultural needs, they work to articulate, defuse, and reformulate various collective anxieties, often appropriating, extending, and subverting the preoccupations and methods of other discourses, including the law, institutional politics, and political theory. And although *The Historical Novel in Nineteenth-Century Europe* promises to explore the "tensions, dilemmas, [and] boundaries" (12) between

historiography and the historical novel, the book doesn't seem to have the analytical tools needed to link the genre's development with either discursive or institutional contexts. Because he uses the opposition between fact and fiction as his only point of theoretical orientation, and because he is committed to an understanding of literature which is at once utilitarian and moralistic, Hamnett can only offer us a vision of the historical novel as historiography's fascinating but flawed sibling

LITERATURE:

- Brian Hamnett, *The Historical Novel in Nineteenth-Century Europe: Representations of Reality in History and Fiction*. Oxford: Oxford University Press, 2011. 332 pages.
- Lukács, Georg, *The Historical Novel*, trans. Hannah and Stanley Mitchell. London: Merlin Press, 1962.

TRI KNJIGE SLOVENAČKIH KOZMIČKO-AVANGARDNIH TEŽNJI

Herman Potočnik Noordung. *Problem vožnje po vesolju. Raketni motor*. Prev. Peter Srakar, Andreja Alt, Rok Podgrajšek. Ljubljana: KSEVT, 2010, 202 str.
Janez Vrečko. *Constructivism and Kosovel*. Prev. David Limon. Ljubljana: KSEVT, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2015, 320 str.
Bojan Anđelković. *Umetniški ustroj Noordung. Filozofija in njen dvojniki*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2016, 454 str.

Plava, crvena i žuta knjiga koje su izašle u poslednjih nekoliko godina u Ljubljani na inicijativu slovenačkog pozorišnog reditelja, jednog od osnivača umetničkog pokreta NSK (NeueSlowenische Kunst) i slovenačke retroavangarde Dragana Živadinova, pokazuju da je u Sloveniji prisutan izvanredno zanimljiv kontinuitet ideja povezanih sa kosmosom i avangardnim težnjama. Kako sadržajno, tako i vizualno ove tri knjige predstavljaju jedan primer izuzetno kvalitetne izdavačke i štamparske delatnosti.

Herman Potočnik Noordung

Prva knjiga koja je izašla 2010. godine predstavlja drugo slovenačko izdanje rada *Problem vožnje po vesolju. Raketni motor* pionira astronautike slovenačkog porekla Hermana Potočnika Nordunga (1892–1929). Originalno delo izašlo je 1929. godine na nemačkom jeziku pod naslovom *Das Problem der Befahrungdes Weltraums: der Raketen-Motor* u Berlinu. Novo slovenačko izdanje sa stručnim komentarom u izdavaštvu Kulturnog centra evropske svemirske tehnologije (KSEVT) pod tadašnjim rukovodstvom Mihe Turšiča prpratila je i elektronska verzija knjige dostupne u otvorenom pristupu.

Potočnikova knjiga je vrlo interesantan knjižni artefakt u kojoj autor otvara niz pitanja i potencijalnih rešenja za čovekov prodor u svemir i svakodnevni život u svemirskoj stanici. Herman Potočnik na pronicljiv i vizionarski način kroz dvadeset šest kraćih poglavlja izlaže

teme kao što su raketni motor, tehnika uzletanja i sletanja rakete, put na druga nebeska tela, gravitacijski problemi, fizikalne osobine uslova za život u svemiru te njihov uticaj na organizam čoveka (počeci svemirske medicine i biologije), poteškoće boravka na svemirskoj stanici, organizacija života u vasioni i slično. Ova knjiga čitaocu daje mogućnost da razmišlja o tome kakva bi bila čovekova svakodnevica na geostacionarnoj stanici. Tome doprinose i izložena rešenja Potočnika, koja su u nekim slučajevima identična onim koja su kasnije i realizovana. Sadržajna punoća ove knjige dostiže se jasnim izlaganjem pojedinačnih ideja koje Potočnik uspeva da poveže u zanimljiv teoretički narativ. Njegovo majstorstvo pominje i autorka predgovora Tanja Nikolajevna Želnina koja govori o Potočnikovoj knjizi kao o „prvom primeru udžbeničke literature o astronautici“ ili o udžbeniku, „nezamenljivom za čitaoce koji su počeli da se zanimaju za probleme astronautike i za sve one koji su se trudili da objasne da li je tehnički moguće napustiti Zemlju i ponovo se na nju vratiti“ (14).

Rad Hermana Potočnika poseban je po tome što uz teorijsko izlaganje autor daje konkretna konstrukcijska rešenja za veštačke satelite i svemirsku stanicu, najvažniju temu ove knjige, bez obzira na podnaslov rada u kojem se ističe raketni motor. Knjiga sadrži sto izvornih nacrti Hermana Potočnika koji podupiru njegove ideje. Verovatno najpoznatiji su nacrti i skice svemirske stanice iz tri dela: stambenog kola, sunčeve elektrane i posmatračnice. Upravo stambeno kolo, koje rotira oko svoje ose i tako stvara veštačku gravitaciju, možemo da vidimo u Kjubrikovom filmu *2001: Odiseja u svemiru* (1986). Potočnikove ideje i skice su naime imale značajan uticaj i na roman sa istim nazivom Artura Č. Klarka, koji je potpisan kao scenarista pomenutog filma.

Vizionarske predstave u knjizi Hermana Potočnika uticale su čak i na nemačkog raketnog inženjera Venera fon Brauna. Uticaj je vidan i u radu sovjetskih inženjera poput Mihaila Klavdijeviča Tihonravova, saradnika poznatog raketnog konstruktora Sergeja Pavloviča Korovljova. Knjiga je u ruskom prevodu izašla već 1935. godine. Hermana Potočnika Nordunga možemo da smatramo za jednog od svetskih pionira astronautike, pored Konstantina E. Cialkovskog i Hermana Oberta. Njih trojica su nezavisno jedan od drugog stvarali koncepte svemirske stanice, uređaja koji će čoveku omogućiti život i rad izvan Zemlje. Kao prilog tome potrebno je pomenuti činjenicu, koja se navodi u predgovoru T. N. Želnine, da je veličina Potočnika u tome što je konkretizovao svoje ideje u prvom nacrtu funkcionalnog habitata u vasioni, odnosno prvog konkretnog projekta svemirske stanice, što ga po rečima autorke stavlja na mesto prvog arhitekta koji je stvarao za svemir (29).

Spomenuti predgovor je prvi od dva predgovora u knjizi *Problem vožnje po vesolju. Raketni motor*, koji promišljeno kontekstualizuju rad Hermana Potočnika. Prvi, duži teorijski rad Tanje Nikolajevne Želnine, saradnice Državnog muzeja astronautike Konstantina Cialkovskog iz Kaluge, upoznaje čitaoca sa životom, obrazovanjem i radom Hermana Potočnika i okolnostima u kojima je izašla njegova knjiga. Isto tako autorka opširno analizira sadržaj Potočnikove knjige u realnom kontekstu istorije astronautike i time uspeva da pokaže liniju kojom se kretalo čovekovo promišljanje i istraživanje svemira – od naučnofantastičnih vizija do realizovanih svemirskih konstrukcija.

U drugom predgovoru autora Frederika I. Ordveja III, Rođera D. Launiusa, Đona D. Hunlija čitamo o događajima putem kojih je nastalo Nasino izdanje Potočnikove knjige 1995. godine na engleskom jeziku. Sva tri autora su bili ključni akteri u prevodenju te knjige i njenog izdavaštva na Nasinom odeljenju za istoriju. U predgovoru pratimo Ordvejevu priču od početka ideje o izdanju prevoda 1956, do realizacije projekta trideset devet godina kasnije. Uz to su navedene i neke od poteškoća prevoda teksta Potočnika na engleski jezik.

Treba još spomenuti da su osnivači Kulturnog centra evropskih svemirskih tehnologija (KSEVT) Dragan Živadinov i Miha Turšič izvesnu formu geostacionarnog kola upotreбили za arhitekturni nacrt zgrade centra, koja je postavljena u selu Vitanje u Sloveniji. Monumentalni arhitektonski objekat KSEVT, sagrađen 2012. godine, aktuelizovao je rad Hermana Potočnika. Centar je nastao sa izvornom idejom da na području istraživanja i stvaranja za čovekovu delatnost u svemiru spoji nauku i tehnologiju sa humanistikom i umetnošću. Živadinov i Turšič su svoj rad nazvali „kulturalizacija svemira“ i tako odredili putanju istraživanja u smeru suprotnom od trenutno dominantnih delatnosti – komercijalizacije i militarizacije tog prostora. Kulturalizacija svemira je nova sintagma, koja dolazi na smenu pojmovima kao što su „kolonizacija“ ili „osvajanje“.

U Potočnikovoj knjizi nailazimo na sličnu kritiku upotrebe svemirske tehnologije u vojne svrhe, ali i na afirmaciju njenog razvoja za dobrobit čovečanstva. U širem kontekstu slovenske kulture to podseća na ideje Nikolaja F. Fjodorova, Konstantina E. Cialkovskog i ostalih ruskih kosmista, koji su aktivno razmišljali upravo o značenju filozofskog i kulturološkog razmatranja tehnoloških aspekata astronautike i čovekove delatnosti u svemiru. Potočnik u svom radu izlaže ideje, koje su u skladu sa stavovima kozmizma, kao što je izlaz u svemir kao krajnji cilj čovečanstva:

Prevazilaženje prostora! Najveličanstveniji rad koji možemo zamisliti i ostvarenje krajnjeg cilja bilo bi ako bismo za sva vremena spasili sve duhovno što je čovečanstvo steklo od konačne propasti. Tek kada bismo bili u mogućnosti da prenesemo našu kulturu na druga nebeska tela i da se na taj način raširimo po svemiru, čovečanstvo bi se sa svojim delom i nadom izborilo za ono što pokušava da postigne već hiljadama godina, ako sve ovo nije samo hir kosmičkih događaja, rezultat slučaja u igri večne prirode, i možda se čini veliko samo nama, a zapravo se pojavilo i prolazi u svemiru, na maloj loptici – Zemlji. Tek tada bi naše postojanje dobilo pravi smisao, tek tada bi čovečanstvo imalo pravo da se oseća kao glasnik božiji i njegov instrument – ali samo zbog svojih izvršenih dela. (prevod K.P., 198)

Slovenačka avangarda i Srečko Kosovel

Sadržaj sledeće knjige *Constructivism and Kosovel* koju je 2015. godine objavilo izdavaštvo KSEVT-a i ljubljanskog Filozofskog fakulteta povezana je sa slovenačkom istorijskom avangardom i pesničkom delatnošću Srečka Kosovela (1904–1926). Ova knjiga predstavlja engleski prevod izabranih delova rada, odnosno njegove nagradene studije *Srečko Kosovel. Monografija* (2011), profesora Filozofskog fakulteta Univerziteta u Ljubljani, istoričara književnosti dr. Janeza Vrečka. Pre prevoda na engleski knjiga je 2014. godine izašla i na ruskom jeziku u Moskvi, pod naslovom *Konstruktivizm i Kosovel*.

Janez Vrečko se opusu Srečka Kosovela i slovenačkoj avangardi posvetio još osamdesetih godina u svojoj doktorskoj disertaciji u kojoj je proučavao odnos između slovenačke avangarde i srpskog zenitizma. Ovaj put u knjizi *Constructivism and Kosovel* autor pravi sintezu svojih dugogodišnjih istraživanja zaostavštine Srečka Kosovela u jednu tezu o Kosovelovom konstruktivizmu – cilj je da se preko raznih stavljanja u odnos sa drugim tokovima, umetničkim i literarnim stvaraočima, avangardnim časopisima i ostalim akterima kulturnog zbivanja koja su se dešavala u prvoj trećini 20. stoleća, Srečko Kosovel utemelji kao konstruktivista i da se time prikaže postojanje i relevantnost slovenačkog književnog konstruktivizma u evropskoj istoriji književnosti. Poznato je da je Kosovel kao veliki pesnički genije pripadao impresionizmu i ekspresionizmu, pisao je socijalno angažovanu poeziju, a stvarao je i avangardna dela, koja su bila u toku sa tadašnjim umetničkim pokretima. Da li je Kosovel zaista pripadao konstruktivizmu? U istoriji književnosti na ovo pitanje, koje je između teoretičara izazvalo polemiku, nije dat odgovor. Janez Vrečko svojim radom iznosi mnogobrojne argumente, koji pokazuju zašto i kako je Kosovela potrebno smatrati za slovenačkog pesničkog konstruktivistu. Autor svojim skoro detektivskim dešifrovanjem i navođenjem raznih zanimljivih podataka i anegdota iz života Kosovela, kao i tadašnjeg literarno-umetničkog dešavanja, uspeva da uvede čitaoca u ogledanje i razumevanje Kosovelovih konstruktivističkih pesama, tzv. konseva.

Prvi deo knjige sastoji se iz dvadeset jednog poglavlja ili teme, kroz koje se sa različitih strana razmatra Kosovelova poetika i njena povezanost sa konstruktivizmom. Drugi deo predstavlja analizu Kosovelove vizualne, odnosno prostorske poezije. U ovom radu se ne susrećemo samo sa konstruktivizmom, već i sa raznim drugim tokovima umetnosti 20. veka. Pratimo ih preko časopisa *Zenit* i ruskog literarnog konstruktivizma, Kosovelovog odnosa sa futurizmom i njegove polemike sa dadaizmom.

Vrečko se u svom istraživanju u korist konstruktivizma suprotstavlja futurizmu: to je najplastičnije izraženo razdvajanjem futurističke mašinske umetnosti (*Machinenkunst*) i konstruktivističke umetničke mašine (*Kunstmaschine*). Po njegovom tumačenju, futurizam se zalaže za modernu tehnologiju i civilizaciju (valja napomenuti da tu nema razdvajanja italijanske varijante futurizma od ruske, što bi možda ovde bilo potrebno), dok konstruktivizam teži

organskoj vezi između umetnosti i mašine, gde se javlja mogućnost za „umetnost-mašinu“, nešto poput *Svetlosno-prostorskog modulatora* (1930) Moholji Nada. U Vrečkovoј knjizi istaknut je jasan momenat u kome Kosovel svesno prelazi od stvaranja prvih konseva („kompleksa“) koji su još pod uticajem proste igre sa formom, ka pravim konsevima koji pripadaju toј drugoj, konstruktivističkoј liniji predstavnika kao što su El Lisicki i Tatlin. Kosovelovi konsi po Vrečku predstavljaju prodor u prostor – u trodimenzionalno, ili prelaz iz kompozicije u konstrukciju. Kosovel čak piše slova „rastu u prostor“ i „sve je arhitektura“. Prostorska dimenzija konsa naglašava da ovde nije smisao u sadržaju (semantičkom značenju) ili likovnosti (vizualnom inputu), nego u obuhvatanju čitavog volumena koji stvara kons kao prostorska jedinica.

Kons je po Vrečku sinteza forme i sadržaja – njihova organska ili „biološka“ povezanost. Upravo ta povezanost i naglašavanje estetske ispred utilitarne i funkcionalne svrhe mašine za Vrečka su glavne odlike konstruktivizma koje nalazi i kod Kosovela. Tu moramo da napomenemo da ovde dolazi do lišavanja konstruktivizma njegove utilitarne i ideološke komponente i sagledavanja tog umetničkog toka jednodimenzionalno, kao čistog estetskog pokreta, što u zapadnoj teoriji i nije redak slučaj (na to je već upozoravala istoričarka umetnosti Kristine Loder). Živom pisanju Janeza Vrečka teoretsku utemeljenost oduzima premala razrađenost pojmova i na nekim mestima proizvoljna interpretacija dnevničkih zapisa i fragmenta iz poezije pesnika.

Kao u Potočnikovoј knjizi neki delovi teksta štampani su crvenom bojom. Ovakav jednostavan postupak grafičkog dizajna dodaje dinamiku naučnom tekstu i pruža nam mogućnost dvojnog čitanja – linearno ili preko istaknutih delova. U slučaju Vrečkove knjige crveno obojeni redovi su citirane reči Kosovela. Na taj način stvara se i vizuelna polifonija – dijalog između teoretičara Vrečka i pesnika Kosovela. Sledeći grafički postupak u ovim izdanjima je štampanje znaka u gornjem spoljnom uglu svake stranice – u Vrečkovoј knjizi taj znak predstavlja reč KONS, a u Potočnikovoј knjizi na istom mestu postavljena je levitaciona konstrukcija Edvarda Stepančiča. Kod Vrečka, ona se pojavljuje na naslovnoj strani. Ovim postupkom dve knjige su povezane Stepančičevom konstrukcijom, izvorno postavljenom u *Tržaškom konstruktivističkom ambijentu* (1927). Nije iznenađenje što je knjiga *Constructivism and Kosovel* u godini svog izdanja primila nagradu za najbolji dizajn literature u Sloveniji (dizajn: Humanist, Boris Balant). Knjiga je dodatno obogaćena stranicama u boji, na kojim su štampane fotografije, reprodukcije rukopisa, umetničkih radova i avangardnih časopisa.

Tržaški konstruktivistični ambijent bitan je za celokupnu slovenačku avangardu i kao takav predstavljen je i u Vrečkovoј knjizi. Ovo delo slovenačke konstruktivističke grupe autora (Avgusta Černigoja, Edvarda Stepančiča, Đorda Karmeliča, Josipa Vlaha) predstavlja sintezu opozicije između apstrakcije u umetnosti i konstruktivizma. U *Ambijentu* je razrešen sukob između apstraktno umetnosti suprematizma Kazimira Maljeviča i Tatlinovog konstruktivizma (97). Realizaciju umetničkog prostora, po Vrečku, Kosovel je predvideo već u pesmi *Kalejdoskop* (106). U umetnički prostor u Trstu grupa konstruktivista na transparentnim vrpčama obesila je izrađene konstrukcije ili mobile, koji su slobodno visili i po rečima Avgusta Černigoja iz časopisa *Tank* stvarali su „totalnu sintezu kretanja u prostoru“. Iznad mobilnih konstrukcija visilo je belo (suprematistično) platno, koje je naznačilo „čisto delovanje“ Maljevičevog suprematizma.

Pozorište Dragana Živadinova

Poslednja knjiga rad je dr. Bojana Anđelkovića i predstavlja rezultat njegovog dugogodišnjeg istraživanja delatnosti Dragana Živadinova i grupe tzv. postgravitacionih umetnika, koju je Živadinov formirao sa Dunjom Zupančič i Mihom Turšičem. Pored Živadinova, junaci ove višestruke knjige-rizoma su filozofi poput Žila Deleza, Mišela Fukoa i Fridriha Ničea. Umetnička i pozorišna dela Živadinova se ne posmatraju kao istorijski događaji koje je potrebno datirati, opisati i kanonizovati u ličnom opusu umetnika i u savremenom umetničkom kontekstu, već imaju svrhu da prikažu jedno svojevršno pronalaženje filozofije na kojoj je ova umetnost zasnovana. Anđelković uspeva da teoretskom građom sistema umetnosti Dragana Živadinova stvori procesnu filozofiju u pokretu, odnosno po rečima autora, performativnu filozofiju. Ona se sklapa iz reči pozorišnih predstava i intervjuva Živadinova, koje odjekuju u radovima pome-

nutih filozofa i *vice versa*. Procesualnost, kao jedna od glavnih karakteristika pozorišta Dragana Živadinova, prisutna je i u teoretskom radu o njegovoj umetnosti.

Andelković rad Živadinova posmatra iz više perspektiva („kaleidoskop“ Kosovela?) – ka shvatanju njegovog Gesamtkunstverka kreće sa raznih strana ili dispozitiva: političkog, umetničkog, tehnološko-naučnog i filozofskog. U prvom delu knjige njegovo područje („polje sile“) određuje „politički stroj“, u drugom „umetnički stroj“, u trećem „tehnološko-naučni stroj“, da bi se u četvrtom delu sve zapisano nadgradilo u jedan „spojni mehanizam“, koji predstavlja filozofija, odnosno „filozofski stroj“. Očigledno je da ova knjiga nije pozorišna, već filozofska studija. Ovaj rad će zato biti zanimljiv ne samo onima koji žele da saznaju više o umetnosti Dragana Živadinova, nego i svima koji se bave savremenom filozofijom i presekom između pozorišta, scenskih umetnosti i filozofije.

Umetniški ustroj Noordung. Filozofija in njen dvojniki predstavlja Anđelkovićevu pre-radenu doktorsku disertaciju i nadogradnju teme njegovog magistarskog rada, u kojem je proučavao odnos između tehnologije i subjekta. Autor se posvećuje svim razvojnim fazama pozorišta Živadinova: *Scipion nasice* (1983–1987), *Rdeči pilot* (1987–1990) i *Noordung* (1990–1995–2045). U središte knjige postavljeno je najaktuelnije postgravitaciono pozorište sa pedesetogodišnjim projektom ili projektilom *Noordung: 1995–2045*, koji je započeo premijerom 1995. godine, a čija je poslednja repriza planirana 2045. godine u svemiru. Na zemljinoj orbiti biće postavljeno četrnaest informacijskih satelita, tzv. Umbota, tehnoloških zamenika glumaca iz predstave, koji će nastaviti procesiranje predstave na drugi način i posle njihove smrti. Predstava se do tada izvodi svakih deset godina u isto vreme i sa istim glumcima: prva repriza bila je održana 20. aprila 2005. godine u hidro laboratoriji Zvezdanog grada u Rusiji, a pre tri godine, 20. aprila 2015. godine, u Kulturnom centru evropskih svemirskih tehnologija održana je druga repriza. Bojan Anđelković ovu kardinalnu manifestaciju postgravitacione umetnosti povezuje sa ruskim kozmizmom – pedesetogodišnji projekat predstavlja se kao simulakrum „muzeja-hrama“ Nikolaja F. Fjodorova. Postupak projekta Anđelković upoređuje i sa Ničeovim konceptom „večnog vraćanja istog“ i značenjem ponavljanja kod Deleza, u njegovom radu *Razlika i ponavljanje*. Ponavljanje je naime jedina strategija koja može da proizvede razliku. Za Anđelkovićevu teoriju bitno je i Delezovo pozorište ponavljanja, koje se suprotstavlja mimetičkom pozorištu reprezentacije. Odbacivanje reprezentacije u umetnosti ukazuje na srž zahteva avangardnih tokova, na koje u svome delu referira i autor – ono se posebno posvećuje Kazimiru Maljeviču, a i značaju *Ambienta* iz Trsta.

Da bi formirao konceptualni jezik umetnosti Dragana Živadinova Anđelković uzima i pojmove iz pozorišne avangarde, odnosno aktera kao što su Vselovod Mejerholjd i njegova biomehanika, Edvard Gordon Kreg sa konceptom nadmarionete i postupkom geometrizacije scene, Adolf Apija sa sintetičkom upotrebom svetla i scenskih elemenata, i kao glavna referenca – Antonen Arto sa pozorištem surovosti i konceptom tela bez organa, bitnim i u filozofiji Žila Deleza.

Knjiga se sastoji iz pedeset poglavlja i sa tim se materija istraživanja (pedeset godina predstave, *Pedeset koordinata postgravitacione umetnosti* Živadinova) prenosi na formalno uređenje teoretske misli. Kao i u prethodne dve knjige, dizajn je izuzetan. Na spoljnom uglu i naslovnoj strani nalazi se novi znak – *Kardinalni nevron Umbot* iz 2009. godine, rad Mihe Turšiča i Dunje Zupančič, a Stepančičeva levitaciona konstrukcija štampana je ispod tog znaka preko čitave stranice u unutrašnjosti knjige. Posle teksta sledi više od šezdeset stranica fotografija u boji koje prikazuju pozorište Dragana Živadinova od razdoblja NSK do postgravitacione umetnosti, a izložena je i vremenska linija njegovih radova. Ovu obimnu studiju preporučljivo je čitati linearno. Međutim, moguće je i parcijalno čitanje po poglavljima, jer svako predstavlja zaokruženu celinu. Na kraju knjige dat je i detaljan indeks pojmova i imena.

Kristina Pranjić
Fakultet za medije – Ljubljana
kristten@gmail.com

О. А. Богданова, А. Г. Гачева (сост. и отв. ред.). *Утопија и есхатологија в културе русског модернизма*. М.: Индрик, 2016, 712 с.
(Серия «“Вечные” сюжеты и образы». Вып. 3.)

Утопија и есхатологија у култури руског модернизма је зборник радова настао након Међународне научне конференције «Утопија и есхатологија у књижевности, уметности и филозофској мисли руског модернизма», одржане у Москви од 24. до 27. јуна 2015. године, на Институту за светску књижевност РАН „А. М. Горки“. Зборник се састоји од предговора и 42 чланка распоређена у три тематска поглавља: „Утопија и есхатологија – филозофски и културолошки аспекти“ (16–275), „Утопија и есхатологија у музици и ликовној уметности“ (278–369) и „Утопија, антиутопија и есхатологија – на примерима из руске књижевности“ (372–680). На крају зборника налази се списак илустрација, информације о ауторима на руском и на енглеском језику, индекс имена, као и списак скраћеница.

У предговору зборника образложен је тематски и проблемни дијапазон конференције, а назначена су и нека питања, која би могла бити предмет даљих истраживања. Учесници конференције били су филолози, филозофи, историчари уметности и музиколози, који су у својим радовима анализирали широк спектар утопијских и есхатолошких мотива у књижевности, музици, ликовној уметности и филозофској мисли епохе с краја XIX и из прве трећине XX века. Есхатолошки немир, као предосећај предстојећих бурних историјских дешавања, манифестовао се у култури руског модернизма кроз апокалиптичну визију света који неумитно хрли ка свом крају и кроз утопијска стремљења ка преображају постојећег света. Теме апокалипсе и краја човечанства, светске кризе, стварања идеалног друштвеног уређења које је немогуће реализовати, само су неки од кључних проблема којима су се на конференцији бавили еминентни стручњаци из различитих земаља.

У прву тематску целину укључено је шестнаест студија посвећених филозофским и културолошким питањима. Николај А. Хренов у раду „Утопијска свест у Русији на граници XIX и XX века: од модерне ка хилијазму“ аргументовано образлаже тезу по којој утопизам руске културе с краја 19. и почетка 20. века није одређен искључиво једним доминантним типом утопије. Он указује на хармоничну смену разних типова утопија, што кулминира коначном доминацијом најрадикалније и најреволуционарније „хилијастичке утопије“, коју аутор повезује са развојем авангардне уметности и болшевичком идеологијом. Наталија Г. Полтавцева у раду „Модерна као стил културе и утопија: неки видови узајамне повезаности“, полази од претпоставке да утопија дугује мисли Аурелија Августина, то јест његовој тези да будућности незауостављиво води ка спајању различитих пројеката идеалног друштвеног уређења, односно ка револуцији која неће довести до уништења и пропасти човечанства, већ до свеопштег препорода и стварања својеврсног раја на земљи.

У реферату Т. Д. Суходуба „Критика утопије као начин размишљања у руској филозофији прве трећине XX века.“, говори се о оштрој критици утопије код руских филозофа Н. А. Берђајева, С. Н. Булгакова и П. И. Новгородцева и других, због у њој изражених тенденција ка идеологији тоталитаризма у коме се појединац грубо угњетава, ради циља колектива. У студији „Рођење филозофије из духа есхатологије (Исцство руске мисли)“ В. В. Варава деликатно раздваја руску филозофску мисао од западноевропске и античке, пре свега због њене есхатолошке компоненте, камена темељца, оличеног у виду трагичног доживљаја живота, или есхатолошког немира који осећају руски филозофи пред идејом било каквог финалног исхода, како коначности, тако и бесконачности. Цитирајући мисли руских филозофа, аутор закључује да је дух руске филозофије заправо дух страдања или дух немира. Адам Савицки („Есхатолошко и утопијско мишљење“) утопијској мисли супротставља есхатолошку мисао, указујући на супериорност друге. Аутор сматра да је утопија својствена човеку, као бићу које воли да машта и жели да оствари срећу на што лакши начин, док есхатолошка истина налаже пут страдања као једини пут ка срећи. Свој текст О. М. Седих „Чежња за светском културом:

поетика и утопија руског модернизма”, насловио је познатом Манделштамовом дефиницијом поетике акмеизма, с том разликом што аутор сматра да је ово општа црта модернизма, која је изнедрила Софију, вечну женственост и Божију Премудрост, као вид утопије која ће спасти и преобразити свет. У излагању М. М. Шибалеје „Феномен панестетизма у контексту руског модернизма”, панестетизам се посматра као реакција на есхатолошку слутњу надлазеће катастрофе, који је због својих изразито естетско-уметничких тенденција, неговања култа лепоте и тежње ка промени света, врло повољно утицао на изузетно плодно уметничко стваралштво сребрног века. Социјална утопија изнедрила је идеју о идеалном друштвеном уређењу, вођена идејама прогреса и стварањем раја на земљи, али руски религиозни мислиоци и филозофи, ослањајући се на духовно наслеђе Достојевског, Ничеа и Канта, први указују на негативне последице друштвене утопије, која гуши, спутава и искоришћава појединца зарад добробити колектива. Олга А. Казњина у чланку „Критика социјалног утопизма у руском религиозном персонализму”, једини могући спас од социјалних утопија види у хришћанству и љубави према ближњем.

У раду „Идеја оправдања историје и активно-стваралачки есхатологизам руске религиозно-филозофске мисли с краја XIX и из првих десенија XX века”, А. Г. Гачева полази од првобитног греха и изгнанства из раја, пратећи човеков историјски пут као пут који води ка свршетку историје и могућем искупљењу – ка „новом небу и новој земљи” или општој пропасти човечанства. С тим у вези она указује на два дијаметрално супротна виђења датог проблема: на пасивну есхатологију К. Леонтјева и на активно-стваралачку есхатологију Ф. Достојевског и руских религиозних филозофа, у којој се крај света не посматра као датост, већ као могућност. Човечанство се, по таквом схватању, може спасити уз заједнички труд са Творцем, помоћу апокатастезе и опште одговорности свих за све. У реферату „Утопија и јеротопија: слика сакралног пространства у супраморализму Н. Ф. Фјодорова“, Ј. М. Титаренко анализира дело Н. Ф. Фјодорова *Филозофија заједничког посла*. Утопија код Фјодорова има карактер јеротопије, која представља „посебан вид стваралаштва, усмерен на стварање сакралних пространстава”, што се овде доводи у везу са супраморализмом, тежњом за преображајем кроз стваралаштво, како би био створен идеалан свет. Фјодоровљева идеја супраморализма подразумевала је дуг деце према очевима – васкрсавање мртвих као главни задатак човечанства.

Олга А. Богданова расправља о важној улози племићких посела у историји руске културе, посебно током сребрног доба, када до изражаја долази тежња да се идеализују као „изгубљени рај“. Предмет истраживања О. Пфау („Утопија – пројекција у будућност или реализација постојећег? Утицај руских религиозних мислилаца XIX века на формирање концепције утопизма код Е. Блоха“) био је Ернст Блох, немачки филозоф, аутор „конкретне утопије“. Наталија Н. Смирнова се у свом раду бавила теоријском мишљу М. О. Гершензона у контексту идеје о крају историје и о преображају света путем стваралачке делатности човека. Јелена Ј. Кноре истражује делатност хришћанских „пероналиста“ – „китежананаца“ и интерпретира њихову визију идеалне заједнице. Полазећи од претпоставке да наука рађа утопију, Владимир Н. Катасонов у свом раду „Наука и утопија“ разматра утопију у дијахронијском аспекту, а тачније кроз Хајдегерово поимање свта, док Инга В. Желтикова у чланку „Утопија и слика будућности у руској мисли краја XIX и почетка XX века“ проучава слике будућности, које су прожете утопијским идејама.

Другу тематску целину чини пет радова, који проучавају утопију и есхатологију у музици и ликовној уметности. То су радови О. С. Давидове „Симболизам као предесећај утопије: скривени смисао модерне“ о утопијским стремљењима у симболизму (преображај света путем стваралаштва); Ксане Бланк „Петроград Мстислава Добужинског“ о петербуршком есхатолошком миту и стваралаштву М. Добужинског; рад А. А. Ровнера „Утопијска и есхатолошка тематика у руској музици краја XIX и почетка XX века“ о утопијским и апокалиптичним тенденцијама у музици познатих руских композитора; рад С. Р. Федјакина „Утопија Александра Скрјабина и антиутопија Сергеја Рахмањинова“ о дијаметрално супротним уметничким сензибилитетима двојице великих руских композитора; и рад А. А. Мејерзона „Есхатолошке представе у књижевном стваралаштву композитора Алексеја Станчинског“ о великом таленту овог рано преминулог композитора и његовим готово непознатим књижевним покушајима.

Трећа тематска целина обухвата прилоге посвећене руској књижевности. Тајјана А. Касаткина („Појава есхатона: феномен Ф. М. Достојевског на прелазу XIX у XX век“), сматра да Достојевски налази своју праву читалачку публику тек крајем XIX и почетком XX века, када постаје кључна фигура управо због тога што враћа есхатон у наш живот. Ауторка, такође, скреће пажњу на могућност читања поеме *Дванаесторица* као одговор А. Блока на стваралаштво Ф. М. Достојевског. Агнеш Дукон у раду „Есхатологичност Достојевског у интерпретацији Н. А. Берђајева и С. Н. Булгакова“ анализира размишљања руских филозофа о Великом инквизитору, правећи паралелу са Ничевим идејом натчовека у делу *Тако је говорио Заратустра*. Натчовек, Човекобог, Антихрист или Велики инквизитор, све је то једна особа, коју карактерише недостатак вере у Бога, а самим тим и у човека. Достојевски је лик Великог инквизитора полемички уобличио тако да се у њему више не може препознати истоимени јунак из Шилерове драме *Дон Карлос*. По мишљењу аутора, идеалистички хуманизам Шилера је претрпео пораз и Велики инквизитор Достојевског управо то демонстрира. Неда Андрић у раду под називом „Есхатолошка тема у трилогији Дмитрија Мерешковског – Христос и Антихрист“ проучава књижевно стваралаштво и друштвену делатност једног од најизразитијих представника руских симболиста, Дмитрија Мерешковског, чије хилијастичке идеје повезује са учењем средњовековног пророка Јоакима Флорског.

У чланку „Манија власти у роману-фантазији Л. Н. Урванцова *Друштво нормалних људи*“, Ј. Л. Куранда анализира антиутопијски роман слабо познатог прозаика и драматурга Л. Н. Урванцова, док у чланку „Утопија социјалне правичности у комедији Аристофана *Плут* и позоришним комадима Л. Н. Андрејева *Анатема* и *Цар Глад*“, Н. Н. Арсентјева тему социјалне правде из Аристофановог дела повезује са драмском концепцијом Андрејева који приказује рушење илузија о њејој реализацији због слабости човекове природе вођене инстинктима и ирационалношћу. Олга А. Симонова у раду „Слика ‘вавилонске блуднице’ у руској књижевности почетка XX века“, прати развој представа и метафора *вавилонске блуднице*, као порочног града или развратне жене у књижевности сребрног века. У раду под називом „Кљујев и голготско хришћанство: историја питања“, Светлана А. Серјогина истражује утицај хришћанског хронотопа на стваралаштво Николаја Кљујева, док Т. А. Батир у свом реферату „Он ‘у мору није тражио тајанствене утопије’: антиутопије и дистопије В. Ј. Брјусова“, анализирајући антиутопије *Република Лужног Крста*, *Устанак машина* и *Побуна машина*, прати развој Брјусова од писца утопије до писца антиутопије. У раду под називом „*Град Сунца*“ Андреја Белог: са Кампанелом и без Кампанеле“ М. Л. Спивак објашњава везу између Андреја Белог и *Града Сунца* Томаза Кампанеле. Поетски назив првобитно је код Белог корелирао са аргонаутском утопијом и култом сунца, да би у постреволуционарним годинама Бели из политичких разлога прогласио Кампанелу за истомишљеника. Коауторски рад Ј. В. Глухове и Д. О. Торшилова „Социјална и језичка утопија у стваралаштву Андреја Белог у годинама револуције“ бави се анализом социјалне и језичке утопије код Белог, засноване на његовом раду над текстом и реформаторском приступу језику.

Реферат М. А. Ариас-Вихиља „Планетарна утопија филозофије колективизма: капријски експеримент“ посвећен је проучавању феномена партијске школе на Каприју, која је требало да допринесе стварању нове пролетерске културе, науке и филозофије. Н. В. Михаљенко анализира утопијски роман А. В. Чајанова *Пут мог брата Алексеја у земљу земљорадничке утопије*, док Ц. Циганте („Одраз краја епохе у делима Александра Чајанова. Између утопије и носталгије“) проучава свет сеоске хармоније у романима А. Чајанова. Утопијске легенде укључене у различите редакције романа В. Иванова *Плаве пеишаре*, тема су рада Ј. А. Папкове, док И. И. Матвејева у свом раду „Апокалипса на совјетски начин: есхатолошки мотиви у делима сатиричара 1920-их година“ показује како су есхатолошки мотиви били инспиративни за руску сатиру руске 1920-их година. У раду Ј. Г. Чернишева „Драматуршке верзије ‘непотврђеног’ света: *Јелизавета Бам* Данила Хармса и *Будале на периферији*“ Андреја Платонова у утопијским и есхатолошким пројекцијама“ посебна пажња је посвећена осветљавању метафизичких питања у уметничкој реалности дела, где се утопијске пројекције трансформишу у своју супротност, а есхатолошки мотиви доприносе развоју и кулминацији сукоба. У још једном коаутор-

ском раду под називом „Есхатолошка симболика у «Римском дневнику 1944. године» Вјачеслава Иванова“ Н. В. Дзуцева и В. В. Кулигина анализирају религиозно-филозофски аспект стваралаштва В. Иванова, са посебним освртом на есхатолошке мотиве, док се стваралаштво и филозофска мисао Данила Андрејева, у компарацији са ликом и делом Леонида Андрејева, као и кроз анализу његових дела *Ружа света* и *Гвоздена мистерија* проучава у радовима Ј. А. Михеичеве „Леонид Андрејев – Данил Андрејев: опозиција и дијалог есхатолошке и утопијске свести“, Ј. Н. Ратникове „Слика будућности са тачке гледишта Данила Андрејева“ и М. В. Јаковљева „Есхатолошка симболика у драмској поеми Данила Андрејева *Гвоздена мистерија*“. Трећи тематски блок затвара реферат Б. А. Лањина („Руска књижевна антиутопија: од модернизма ка постмодернизму“) посвећен развоју антиутопије.

Богат и разноврстан по истраживачким текстовима, зборник *Утопија и есхатологија у култури руске модерне* отворио је кључна питања о есхатолошким схватањима руских симболиста, која су се ослањала како на руску књижевну традицију оличену у Достојевском, тако и на студије руских и немачких филозофа, који су промишљали о есхатону, Божјем царству у нама. Несумњиво је да ће ова књига због ширине обрађених тема и дубине интерпретације књижевног текста, бити занимљив и од велике користи не само филолозима широког профила, већ и филозофима, историчарима уметности, културолозима, и многим другим поштоваоцима руске књижевности и културе.

Олга Стојадиновић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику
oljastojadinovic9@gmail.com

UDC 821.162.1-32:398(049.32)
UDC 821.162.1.09-32:398(049.32)

КАШУПСКА ДУХОВНА ВЕРТИКАЛА

(*Кашупске народне приповетке*, прир. Душан Владислав Пажђерски,
Београд: Алма: 2017)

О Кашубима, малом словенском народу који настањује најсевернији део Пољске, њиховом језику, обичајима и фолклору код нас се мало тога зна. И поред тога што је процес асимилације са Пољацима, језички и територијално, културно и професионално блиским народом интензиван,¹ они су, припадајући најпре негдашњој Пруској, а сада Пољској, ипак успели да сачувају своју духовну самосвојност (што је и иначе случај са рурбним енклавама), а што показује и овај избор њиховог усменог прозног стваралаштва.

Књига *Кашупске народне приповетке*, коју је за српске читаоце превео и приредио Душан Владислав Пажђерски, представља својеврсну антологију, чију основу чине у жанровском погледу хетерогени наративи, преузети из следећих збирки: *Уклета стаза* (*Zakleta stegna*, 1985) – прир. Жежи Самп [Jerzy Samp], *У вечерњој магли* (*W wieczornej mgli*, 2004)² – прир. Гжегож Шрамке [Grzegorz Schramke] и *Кашупски приповедач* (*Bajarz kaszubski*, 2005).³ Овај избор Пажђерског сачињен је по начелу репрезентативности – ту

¹ Интересантно је да од око 100 000 Кашуба, колико се сматра да их има данас, само половина, тј. њих око 50 000 говори кашупски.

² Ова збирка настала је заправо као избор народних приповедака који је приредио Г. Шрамке, из обимног (седмотомног) *Речника кашупских говора* етнографа и лексикографа Бернарда Зехте (који представља, слично Вуковом *Српском рјечнику*, праву енциклопедију народног живота и усменог стваралаштва Кашуба).

³ Последња наведена збирка формирана је од приповедака, објављиваних у часопису *Грифон* (излазио, с повременим прекидима, од 1908. до 1925, а уређивао га је А. Мајкуевичи).

су се нашле оне приповетке „које обрађују мање познате мотиве у српској и светској традицији или оне које се разликују у обрађиваном главном мотиву и представљају кашупско 'виђење' тог истог проблема“ (2017: 22–23). Притом, хотимиче су изостављене оне приче које, премда садрже мотиве „честе и популарне код Кашуба“, очито, припадају осредњим казивачима (каких је, са становишта усмене импровизације, понајвише), те се „појављују у непрерађеном облику у фрагментима који нису били погодни за публиковање овако замишљене антологије“ (Исто: 23).⁴

Наративи су разврстани у седам тематских група: *О земљи Кашуба, Дивови и њатуљци, Бавоља њосла, Док су свеци боравили међу људима, У свећу биљака и живојиња, Принчеви и њринцеви и На селу*. Оваква концепција збирке открива јасну интенцију приређивача – да се српском читаоцу представе сижеи, карактеристични за приповедни вербални фолклор Кашуба, као и интернационалне теме и мотиви, који у кашупским варијантима добијају специфичну усменопоетску и геопоетичку интерпретацију, односно уочава се настојање да се „што је боље систематизују најкарактеристичније особине кашупске народне прозе“ (Исто: 23).⁵

Прву групу наратива (*О земљи Кашуба*) чине углавном културноисторијска и етиолошка предања, настала под очитим утицајем писане речи – средњовековне књижевности, историографских списа и легенди. Од историјских реалија, ове приче „памте“

Оно што је карактеристично за приповетке, штампане у овом часопису, јесте то да постоји извесна сумња у њихову усмену аутентичност (барем када је реч о њиховој коначној – штампаној форми). Како се време излагања овог часописа поклапало са периодом делатности Младокашуба, покрета који се бавио националним питањима, интересовање за сопствени фолклор настаје као резултанта настојања „да се кашупско народно стваралаштво презентује, често и у стилизованом литерарном облику из пера бројних писаца-сарадника“ (Пажђерски 2017: 11). Стога, ове приче не би требало оптерећивати захтевима које поставља савремена фолклористика (која не дозвољава никакве редакторске и стилске интервенције) јер оне на њих не би могле одговорити, већ их треба посматрати у контексту времена када су оне и настале. Уосталом, ни Вуковим *Српским народним приповеткама* (1853) данас нико не оспорава фолклорни карактер, премда је релативно лако показати велики удео његових интервенција у редактури појединих приповедака.

⁴ Штета је што се неке од тих прича нису нашле у овом избору јер управо оне, својом несавршеношћу, карактеристичном за аутентично усмено извођење, његов су прави су и непосредни одраз. Такође, изостали су и неки релативно чести мотиви. Примера ради, иако се у предговору, као један од мотива, „карактеристичних за кашупско народно стваралаштво“, помиње и мотив „вештичјих гнезда: разних кашупских насеља из којих наводно потичу вештице“ (Исто: 14, 15), ових приповедака у збирци нема, иако је, по речима приређивача, лов на вештице био саставни део живота Кашуба до средине XIX века, тј. до 1836. године, када је организована једна од последњих истрага вештица (Исто: 15). Уместо тога, дата је само једна бајка у којој се појављује вештица – кашупска варијанта Ивице и Марице („Деца и вештица“), сведена и естетски не нарочито успела.

⁵ По речима приређивача, Д. В. Пажђерског: „поглавље *О земљи Кашуба* сабира приповетке везане, у највећој мери, *географски* за пределе настањене Кашубима. Четири приповетке у делу *Патуљци и столеми*, иако су тематски у вези са претходним поглављем, говоре о легендарним становницима Кашупске Земље пре доласка човека, па се самим тим и значајно тематски издвајају. Одељак *Бавоља њосла* нуде кашупско виђење ђаволовог присуства међу људима, док, насупротив њему, део под насловом *Док су свеци боравили међу људима*, приказује веровања Кашуба о божанској ингеренцији у живот људи. Поглавља *У свећу биљака и живојиња* и *Принчеви и њринцеви*, обухватавероватно неке од најраширенијих мотива у народним приповеткама уопште, уз покушај да се представи кашупска специфичност, а одељак *На селу* затвара антологију, представљајући још једну врло карактеристичну црту кашупске књижевности – рурални амбијент“ (Исто: 23). Иако су неки ставови у погледу тога шта је карактеристично за Кашубе дискутабилни (рецимо, „рурални амбијент“ није одлика само кашупске књижевности, већ је то примарна средина у којој је поникло и у којој живи свако усменопоетско стваралаштво, али и доминантни топос појединих књижевних епоха – нпр. фолклорни реализам у српској књижевности), неспорна је свест о начелу репрезентативности, на којој је овај избор саздан.

поједине историјске личности и догађаје: кашупско-поморског кнеза Свјантопалка, папу Иноћентија IV и данског краља Ерика VII (“Морски разбојници и римски кардинал”, „Перле које крепе“), племића Јакоба Вејера („О томе како је Вејер легао у ковчег“), крсташе и њихове сукобе с Кашубима („Трагови крсташа у земљи Кашуба“ – етиолошко предање које тумачи настанак низа микропонима широм Кашупске Земље), примање хришћанства и ратови Швеђана и Пољака („Приче о потонулим звонима“), митски почетак узгајања дувана („Вражје биље“), сукобе католика (Кашуба) и протестаната (Немаца) с поч. XIV века – време интензивне германизације Кашуба („О томе како се у Уепави слика са процесје у камен претворила“), поделу Пољске (крај XVIII века), дате из перспективе народске рационализације тих догађаја. Интернационални мотив за живота растављених, а у смрти састављених љубавника, из чијих гробова израстају медијацијске биљке (два хмеља) које се обавијају једна око друге, сведочећи о снази љубави која истрајава и иза граница смрти, послужио је у кашупском етиолошком предању да „објасни“ назив насеља („Како је Хмјелно добило име“). Снагом љубави мотивисана је и потрага младе невесте са севера за својим драгим, који је нестао негде у Земљи Кашуба за време кнеза Свјантопалка („Перле које крепе или како је настао Ђилибар“). Не нашавши га, она се зауставља на крајњој тачци полуострва Ил, цезнући за њим, а од њених суза настају перле Ђилибара, које имају моћ да поврате изгубљену љубав.⁶

Крсташа се помињу и у другој групи прича (*Дивови и патуљци*), где се они поистовећују са дивовима – столемима („Три приче о столемима“). Представа о три митска доба у фолклору Кашуба повезана је са ликовима предања – најстарије доба припада митским прастановницима Поморја и Појезерја – столемима (циновским људима који уобличавају рељеф и стварају одређене локалитете). Средње доба је доба човека.⁷ Консеквентно митском концепту смене епоха, по којој време древне старине (златно доба) припада прапрецима и културним херојима, често замишљаним дивовског раста, историјски период (чији је почетак код Словена, а тако и код Кашуба, поистовећен са средњим веком, тј. с временом почетака писане историје) представља доба људи, док будућност (у складу са митском представом о трошењу времена и опадању снаге и физичког раста становника Земље) припада патуљачкој раси (в. Исто: 14). Па ипак, ни традиција није без унутрашњих противречности – људи се појављују и у епоси дивова, окрећући их једне против других (сналажљиви рибар у причи „Последња битка столема“ гађа каменчићима прво једног, па онда другог дива, после чега се они разбесне и упуштају у међусобни обрачун), као и у епоси патуљака – најпре као њихови пријатељи, а потом и као супарници (око блага),⁸ док им „није ишчезао сваки траг и нико не зна зашто и где су нестали“ („Патуљци и рибари“).

За разлику од претходног круга прича који је умногоме сведен, овај избор указује на велику популарност прича о ђаволу у кашупском фолклору (десет прича у оквиру поглавља *Ђавоља посла* и још неколико, расутих унутар других група), као и бројност различитих назива за њега.⁹ У кашупским приповеткама један од постојаних мотива је

⁶ Својом стилизацијом, развијеним симболичко-алегоријским планом значења, те својим жанровским особеностима, ова необична приповетка много је ближа ауторским бајкама (попут Андерсена или Гроздане Олујић) неголи усменим наративима.

⁷ Интересантно је како се наративно уобличава фолклорна представа о времену – дивови разговарају о славним „давним временима и садашњем добу“, када је „мали створ“ (тј. човек) „нас велике протерао“ („Последња битка столема“).

⁸ Суревњивост и нетрепљивост између људи и патуљака приказана је у предањима с мотивом замењеног/ подметнутог детета где патуљци узимају људско дете, а подмећу своје, уместо њега („Патуљци и рибари“, „Патуљак у колевци“, „О патуљцима“).

⁹ Тако Пажђерски издваја следеће синониме за врага, саодносно његовој атрибуцији и различитим функцијама: „ђаво (каш. ‘дјобел’, ‘дјохел’), зли, ‘чорт’, бес/бијес (‘бјис’), ‘кадук’, пакленик, ‘смолок’ (од смоле), црни бог, властите именице: Лецепер (Луцифер), Латавјец (летећи зао дух), Згжеха, Згжидлок, Скарбовјец (који чува новац), Мамун, Скамжох, Рочит(к) а, најпознатији Пуртк (ономатопејско име настало од звука који прати испуштање гасова) и Смантк (полонизовано Сментек, синоним за смутњу, али са додатним значењем: *сментек* – туга, дакле навестилац времена без радости“ (Исто: 16). Таква језичка пракса коришћења

потписивање уговора са ђаволом крвљу („Како је ђаво градио мост“, „О војнику и ђаволу“, „Како је Кашупка преварила ђавола“), присутан у западноевропској традицији, док није карактеристичан за јужнословенске и источнословенске приповетке. За разлику од овог мотива, мотив поделе послова између човека и ђавола и заједничког убирања приноса, при чему ђаво увек извуче дебљи крај („Како је сељак газдовао заједно са ђаволом“) присутан је и у српској традицији и везан је за Св. Саву („Свети Сава и ђаво“ – АТ 1030). Српском читаоцу ће, такође бити блиска новела „Оно што не може бити“ која представља варијанту српске приче „Лаж за опкладу“ (АТ 1960 G), при чему је улогу искушаваоца дечака, уместо Тосе, преузео ђаво. Ове сродности, очите на нивоу типолошких аналогија (што потврђује и овде кориштена Арне-Томпсонова класификација), када се узме у обзир начин артикулације сижеа и очите сличности у традицијама у којима ови сижеи егзистирају, могле би указивати на постојање историјско-генетичких веза Кашуба и Срба у оквиру словенског културног ареала.¹⁰

Сличност постоји и у следећој групи прича, која се бави митским временом светаца и културних хероја – *Док су свеци боравили међу људима*. Тако ће нашег читаоца прича „О томе како су Исус Христ и Свети Петар ноћивали у једном селу“ неодољиво подсетити на српску причу у којој је свети Петар двапут добио батине. У обе приче светитељ је представљен као путник-намерник који, у друштву са Христом (одн. Богом), путује светом и доживљава различита искуства. Стигавши тако у једну кућу (крчму) на конак, они оду да спавају. Уто се кући враћа пијани домаћин, који, не знајући да су то (незвани) гости, помисли од њих да су лопови, па стане млатити оног с краја (Св. Петра). Светац намали, после батина, Бога да замене места, а домаћин, сетивши се да је онај до зида прошао некажњен, врати се и почне поново млатити Св. Петра. У кашупској варијанти уместо пијаног домаћина појављују је обесни сватови, а фабула и исход су исти – светитељ оба пута извуче дебљи крај. Свети Петар се појављује још у два причама – у етиолошком предању које говори о постанку печурака он сакрије добијену погачу с намером да је сам поједе. Исус то примети и учини да она постане горка. Како је су залогаји били нејестиви, он их је успут плувао. Од оних првих постале су јестиве печурке, а од потоњих, које је уз то и проклињао постале су отровне печурке. Друго предање преноси аграрно знање Кашуба, везано за празновање Св. Петра – говори о томе како је Св. Петар, кренувши на одмор, замолио Св. Илију да га одмени и да припази на то када крену летње косидбе, да косица да лепо време. Но, стари и већ наглуви Илија чуо је да треба да им да воде – зато за време косидбе увек пада киша („Зашто, када се коси сено, увек пада киша“). Старозаветну тематику имају предања у којима се као прапреци – зачетници човечанства појављују Адам и Ева и у њима је објашњено „Зашто мушкарац има бркове“, односно „Зашто дете не може тако дуго да прохода“. И Јевреји се, премда не тако често, такође појављују у кашупском вербалном фолклору (у овом избору: предање „О томе зашто Јевреји не једу свињско месо“ које тумачи порекло свиње од породице Јеврејина који је одбио да части Исуса и Светог Петра, прерушене у коледаре, као и прича с мотивом Ахасфера, која објашњава „Како је Јеврејин постао вечита луталица“¹¹).

Из богатог репертоара прича о животињама, басни и предања о настанку појединих животињских или биљних врста Пажђерски је издвојио петнаест наратива („Зашто

тзв. речи неспоменуша заснована је митско-магијском мишљењу, односно уверењу да се изговарањем правога имена демона он може дозвати, тако да се у говору он именује атрибутивно.

¹⁰ На постојање ових веза могла би упућивати и извесна лексичка сродност, која се одразила у ономастици, нпр. у називима места Норово, Sopot, те села и језера Sarbsk и т.сл.

¹¹ Ова приповетка у српском фолклору среће се у варијантном кругу прича о томе како је војник преварио смрт (затворивши је у торбу и избивши је мотком која удара по његовој заповести). Сиже је веома сличан, с тим што ликови варирају (по Јеврејина долазе различити ђаволи, а по војника Смрт), а разликују се и на крају – кашупска бајка се контаминира с предањем, „објашњавајући“ Јеврејиново вечито лутање тиме што „у паклу више нису знали за њега, а на небо није могао да оде“ (Исто 96); у српским бајкама, ђаволи (које је војникова мотка добро намлатила) боје га се и не желе га у пакао, на шта Бог, невољно, одлучи да војника сместе у рај, захваљујући оној малој милостињи с почетка приче (за шта је већ добио вечно пуну лулу, мотку која туче по његовој заповести и шпил карата с којим увек добија).

рода има црвен кљун и црвене ноге“, „О томе зашто се гуска гега и има крив врат“, „Две приче о луњи која је непрестано жедна“, „О псу и речи ‘песма‘“, „О томе како је настао лабуд“, „О риблием камену“, „О томе како је кртица изгубила очи“, „О имену незаборавка“, „Прича о зечевом репу“, „О томе како је зец мислио да од њега нико не бежи“, „О домаћину који је прислушкивао животиње“, „Зашто зец не једе месо“, „Зашто је рода црна“, „Лисица и рак“ и „Прича о риби лист и њеним кривим устима“. Иако су приче ове врсте карактеристичне за готово све народе света, избор приређивача, ипак, маркира специфичан географски простор који настањују неке од поменутих животиња – (Гдањско) Поморје и (Кашупско) Појезерје.¹² У овом разноврсном одабору издвајају се две варијанте приче о постанку роде, које у кашупској традицији имају великих сличности с античком грчком причом о Пандорином врчу, а ослобађање штетних животиња и инсеката из торбе у коју је било забрањено завиривати, као и у античком миту, мотивисано је радозналешћу сељака, кога је Бог за казну претворио у роду, да их довека гања и скупуља („Зашто је рода црна“).¹³

У оквиру словенског културног ареала велику популарност међу Кашубима добиле су приче о чаробњацима (присутне понајвише у последњој групи прича – *На селу*). Њихове црте – од делокруга активности, преко функција и одређених карактеристика (атрибути) – варијају, зависно од конкретних наратива – од противника садисте, који приморава принцезу да поједе своју обезглављену сестру („Чаробњак убица“), до суседа који, из пакости, баца чини на стоку, само зато што је, из предострожности, склањају од њега („Чаробњаку ђаво све каже“), све до типског лика, учењака и мудраца који своју вештину усавршава учећи чини из књига и путујући по свету (блиског лику чаробњака Мерлина у западноевропској популарној култури) и љубоморно је чува („О чаробњаку“). Он је зато забранио свом младом слуги да чита књиге, а пошто га овај није послушао и почео да користи магију да би стекао богатство, чаробњак одлучује да га казни. Централни део сижеа чини чаробњачка борба уз наизменично преображавање оба лика, при чему млади чаробњак порази старог, претворивши се у твора који поједе кокошку (последње појавно обличе старог чаробњака).¹⁴ Чаробњаци којима помаже ђаво („Како је крчмар врачао са чаробњаком Селдатком“, „О чаробњаку“), који владају тајним знањима и моћима и који су богатој и древној словенској традицији имали чак тринаест различитих специјалности – домена деловања,¹⁵ изгледа да су пронашли једно од својих последњих упоришта – управо у кашупском фолклору.¹⁶

Веће присуство интернационалних тема и мотива запажа се особито у поглављу *Принчеви и њинце*. Ту се на посебан начин укрштају мотив сестре крвнице и библијски мотив Самсона и Далиле („О снажном Каролку“),¹⁷ срећу се типични мотиви бајки – мотив златне птице („О златној птици“), чаробне свирале („О чудесној свирали“) или живе воде („О живој води“), али и мотиви који припадају општепознатој европској културној

¹² Поред неких животиња, типичних за простор Европе, попут вука, лисице, веверице или зеца, пажљивији поглед открива птице које се углавном срећу у близини вода (*рода, патка, лабуд*, водена еја тј. *кања*), те морске рибе (*харинга, риба лист, бакалар, угор* – врста јегуље), речне рибе (*штука, греч*) и ракови.

¹³ В. и предање „Зашто рода има црвен кљун и црвене ноге“ (Исто: 111–112).

¹⁴ У српском фолклору варијанту овог сижеа представља бајка „Ђаво и његов шегрт“ (АТ 325), с тим што је кашупска варијанта поентивирана одлуком младића да престане да се бави магијом „јер је схватио да је то веома опасна вештина“ (Исто: 221).

¹⁵ Више о томе у: Рыбаков Борис Александрович. *Язычество древней Руси*. Москва: Наука, 294–381.

¹⁶ У српској усменој традицији спомен древни чаробњачки сталеш сачуван је у помињању на мађионика, односно грабанџијаша, који „кад изуче дванаест школа, отиду (њих 12) на *врзино коло* (да науке доврше сасвијем и да се закуну) и ондје некакву особиту књигу чатећи нестане једнога између њих“ (Стефановић Караџић Вук. *Живот и обичаји народа српскога*. Београд: Српска књижевна задруга, 1957: 207).

¹⁷ Овај мотив је ушао и у српску епску поезију, вероватно стога што је био погодан за потоњу хероизацију, а присутан је у песми „Јован и дивски старјешина“ (при чему су кашупски разбојници замењени дивовима).

баштини – Снежана и седам патуљака („О златностакленом мртвачком ковчегу“),¹⁸ мотив Леноре („Девојка и војник“)¹⁹ и тројанског коња („Бајка о дрвеном коњу“),²⁰ који би могли сведочити о процесу секундарне фолклоризације европског културног наслеђа, које је кашупски фолклор, највероватније, преузео из писаних извора.

Интернационалном распрострањеношћу одликују се и поједина предања – попут оних која говоре о закопаном благу („Шкртица“) или предања о неупокојеним душама грешника, осуђеним због својих грехова на вечно тумарање између светова, све док се неко не би помолио за њих или исправио неправду, коју су они починили за живота („Чобанин и душа“, „Кривоклетник“, „Од-орач“). Веровање да огледала после смрти члана породице треба држати прекривена (до четрдесет дана, код Срба) у кашупском фолклору рационализовано је причом о „девојци која је заспала тако тврдим сном да су сви мислили да је умрла“ („Зашто се у соби са мртвцем огледало увек заклања чаршавом“). Пошто су јој уприличили погреб, девојка се изненада буди и, видевши себе у сандуку, у огледалу, пада мртва.²¹

Било да говоре о древном обичају гостопримства (репрезентованог у лутајућим божанствима и светитељима намерницима, који проверавају људе да ли поштују древне неписане законе), удељивању милостиње, или да подсећају на чврст етички систем вредности где су праведни награђени, а они који га крше строго кажњени или да примерују причом потребу чувања архаичних веровања и табуа, сви ови наративи као да – од пакла, преко пећине у којој живи стари кашупски краљ са својом војском да дође у помоћ своме народу када буде потребно, преко земље – *овога* света, где гладнима, пониженима и сиромашнима Исус даје утеху и помоћ, а глас малог кашупског певача чује се до неба („Како је мали кашупски певач доспео на небо“), одакле анђели мотре на људе, а Бог уз помоћ стваралачке речи обликује Кашупску Земљу као најлепшу („Кашупско благо“) – испишују оштру духовну вертикалу, која спаја светове, епохе и народе. Такву радост откривања духа и духовности једног просторно далеког, а нама блиског народа носи у себи овај пажљиво конципирани избор прича.

доц. др Драгољуб Перић
 Универзитет у Новом Саду
 Филозофски факултет
 dragoljub.peric@ff.uns.ac.rs

¹⁸ У кашупској варијанти, уместо патуљака појављују се разбојници.

¹⁹ Предање о мртвом љубавнику који долази по своју живу драгу, забележено је и у централној Србији (в. Перић Драгољуб. „Мотив Леноре у немачкој и српској усменој традицији и књижевности: типолошка веза текста и контекста традиције“. *Сусрет култура*, Нови Сад: Филозофски факултет, 2018: 279–290) на почетку XXI века (2004) у варијанти која као да опетује кашупски текст. Да није превод кашупског текста изашао касније (2017), на основу велике фабуларне сличности (у оба предања љубав је изненада прекинута удавањем младића; девојка дозива момка [из мртвих] уз помоћ врачаре и магијским радњама с момком одећом/опанцим; он се враћа на *овај* свет и одводи девојку, на свом коњу, са собом у гроб; њу упозоравају или и сама увиђа опасност и покушава да побегне у неку кућу где се видело светло; испоставља се да је тамо у току бдење над мртвцем који, на позив младића, устаје из гроба како би му помогао да се дочепа девојке; уто запевају петлови, а мртваци обумиру/оду), могло би се помислити да је реч о културним позајмицама. Међутим, очито је реч о сижеу који, надилазећи просторне и временске границе, води порекло још из прасловенске заједнице и упорно истрајава врло мало се мењајући и чува ако не свој изворни облик онда неку тајанствену аналогију између фолклора Кашуба и Срба.

²⁰ Дрвени коњ је у кашупској бајци употребљен како би младића, непримећеног, унели у одаје царева кћери, коју је он заволео.

²¹ Ово је, дакако, позније народско тумачење веровања које је далеко старије. Како се огледало сматра комуникационим каналом између светова, тај канал би требало затворити (прекривањем) током 40 дана по смрти, док душа лута између светова. Уколико би неко прошао поред огледала и у њему угледао покојника, Срби верују да би и сам убрзо умро, тј. преминули би га одвео са собом на *онај* свет.

Ivana Peruško Vindakijević. *Od Oktobra do otpora. Mit o sovjetsko-jugoslavenskoj bratstvu u Hrvatskoj i Rusiji kroz književnost, karikaturu i film (1917.-1991.)*.

Zaprešić: Fraktura, 2018, 381 str.

Ивана Перушко Виндакијевић ради као доценткиња на Катедри за руску књижевност Филозофског факултета у Загребу. Досад је објавила монографију *Поетика њрозон-сџва. Горки и Булџаков између срџа и чекиђа* (2013) и приредила, уредила и делимично превела збирке *Како се калио мајсџор. Рана њроза Михаила Булџакова* (2013) и *Поџемкиново село. Анџолођија крађе руске њрозе (џосџ)џересџројке* (2016). Добитница је неколиких награда из области науке и уметности.

У својој новој књизи Перушко Виндакијевић обрађује у хрватској русистици до-некле запостављену тему хрватско-руских културних, историјских и политичких веза. Настављајући научну традицију коју су у Хрватској започели Александар Флакер и Јосип Бадалић, а у новије време јој свој допринос дале Ирена Лукшић и Јасмина Војводић, ауторка, поред неизбежног историјско-политичког контекста овог односа, пре свега посматра његов одраз у културној продукцији, узевши за временски оквир период од Октобарске револуције до распада двају социјалистичких република, Совјетског Савеза и Југославије. Оно што дати рад чини посве пријемчивим и оригиналним је приступање сложеној проблематици овог готово дијалектичког односа као љубавној причи, или радије причи о љубави и мржњи, филији која се претвара у фобију, касније „укроћену“ покушајима успостављања провизорних „цивилизованих“ и прагматичних односа, да би потом опет прерасла у овај пут мање очигледно непријатељство. У овом кључу, Перушко успешно ревидира општеприхваћене митове о „словенском“ и „социјалистичком“ братству, који се показују као великим делом романтизовани и несувисли.

Драматика трансформације садржаја ових митова посматрана је на дијакронској равни, при чему су као њени утемељујући пунктови разматрани најбитнији тренуци у историји односа двају држава у XX веку, преломне тачке које су одређивале карактер тог односа. Тако је као први пресудни догађај (тј. „заплет“) у овој љубавној причи истакнута Октобарска револуција и формирање СССР. Привлачност онога што је за лево оријентисане европске интелектуалце тог времена представљало остварење недостижних утопијских идеала и место ходочашћа Перушко илуструје на примерима дела првих хрватских „политичких туриста“ који су писали о својим посетама новооформљеној совјетској држави (или радије, поврацима из ње) – Мирослава Крлеже и Аугуста Цесарца. Анализирајући Крлежин совјетски путопис *Излеђ у Русију*, ауторка истиче његову естетску вредност и дубину у њему изложених политичких и социолошких увида, стављајући га у контекст сличних дела њему савремених западноевропских аутора (пре свега Валтера Беђамина), у коме се Крлежино дело показује као далеко више екстрајективно и објективистички настројено, али и лишено „колонизаторског менталитета“ који провеђава у записима западноевропских путника. Поред тога, Перушко истиче значај који Крлежин *Излеђ* има за данас врло актуелну проблематику односа периферије и центра, којој је, према мишљењу ауторке, дело Крлеже дало један од првих значајних полемичких доприноса. Као супротност лирско-интроспективном, медитативном и у великој мери суздраном тембру Крлежиног *Излеђа у Русију*, ауторка поставља панегирични, пропагандни и совјетофилски тон Цесарчеве *Данашње Русије*. У његовом, хиперидеологизованом и хиперидеализованом представљању Совјетског Савеза тридесетих година XX века као земље остварене утопије, Перушко, поред апологије свега што је ново, социјалистичко, колективистичко и совјетско, види значајан документ за изувавање свакодневнице руске престонице, соцреалистичку хронику совјетског живота, вредно штиво за савремене совјетологе, али и прво значајно агитационо издање КПЈ, које је у тадашњој Југославији миту о „мајници Русији“ додало нову, социјалистичку компоненту.

У случају друге двојице аутора описаних у истом поглављу, ова привлачност со-вјетске Русије показује се као фатална: као контрапункт идеологизованим и афирма-

тивним opisima совјетске свакодневнице Крлеже и Цесарца представљени су записи неких од првих хрватских жртви совјетског система – Анте Цилиге и Карла Штајнера. Цилигу ауторка тако назива „Солжењицином без фанфара и Нобела, односно Солжењицином пре Солжењицина“ <...> „оцем жанра логорашке прозе“ (стр. 91-92, 99), а његову књигу *У земљи велике лажи* (1938), на хрватском језику објављену чак 79 година после оригиналног француског издања, „пионирским делом које проноси свијетом слику ужасавалује деградације људскога достојанства, у којој су глад и канибализам заменили Цесарчеву параболу о радости и весељу“ (стр. 99). Дело се и разматра управо у овом кључу: као приказ сурове реалности која стоји иза или напореда са Цесарчевом распеваном и бајковитом илузијом, као разоткривање „пакла“ унутар совјетског „раја“, прво сведочанство разочарења у још увек млади совјетски мит, цинични коментар написан руком доскорашњег убеђеног русофила, револуционара и комунисте. Још потресније је искуство другог представника овог жанра у хрватској књижевности, жанра који ауторка назива „књижевношћу трауматичних сећања“ или „књижевним сведочанствима о екстремним историјским догађајима“ (стр. 78–79), животна прича Хрвата Карла Штајнера, који је у стаљинском ГУЛАГ-у провео двадесет година. Његову књигу *7000 дана у Сибиру* Перушко види као обавезни прилог постојећим научно-аналитичким, културолошким, историјским и филозофским студијама о ГУЛАГ-у и феномену логора у двадесетом веку уопште. Овде се и Штајнерова, као и Цилигина књига пре свега посматра у светлу Агамбенове метапараболе о преживелом сведоку и Еткиндових идеја о сећању на историјске репресије, те се, у поређењу са сличним делима из руске литературе (књиге Солжењицина и Шаламова) разоткрива као у сваком погледу далеко ближа Шаламовљевим *Колимским њричама* него Солжењициновом *Архипелагу ГУЛАГ*, пре свега због недостатка максималистичких претензија потоњег. И сам Штајнер је оштро критиковао Солжењицина због „замењивања комунизма религијом“ и „привилегованог положаја“ (у самом логору, али и у односу према сопственом историјском задатку сведока). С друге стране, како ауторка показује, Штајнерово дело се потпуно уклапа у шаламовљевски модел „нове прозе“, у којој се животни материјал потпуно пресликава у књижевни текст, и у којој уметничка прерада тог материјала није само књижевни задатак, већ и дуг, морални императив (стр. 108). Гледано из ове перспективе, Перушко препознаје Штајнерово дело као документ подједнаке уметничке снаге и историјске важности као што су то дела руских логорашких класика.

Разматрајући период 1945–1948. године, раздобље одређено као најсрећнији период у љубавној причи двају социјалистичких држава, ауторка карактерише културно-уметничку реалност социјалистичке Хрватске (као и Југославије у целом) као нужно подређену друштвено-политичким циљевима, и у том смислу изразито совјетизовану. Систематично и системско примењивање совјетског модела видљиво је у свим аспектима културе нове Хрватске: доминација соцреализма (премда негативно оцењеног у југословенским сликарским круговима) у послератној споменичкој пластици, совјетизација послератне Хрватске, особено Загреба, на урбанистичком плану, институционална совјетизација хрватског књижевног живота, итд. На плану совјетизације продукције преводне и ауторске књижевности овог периода Перушко запажа четири кључне тачке: 1) оснивање и деловање Агитпропа, 2) глорификација Совјетског Савеза, 3) развој цензуре, 4) издаваштво и преводилаштво. Ауторка прати и анализира темељито и апсолутну оданост у Совјетском Савезу установљеним и разрађеним формама државне контроле културног живота. Аргументујући своје тврдње историјским примерима оснивања институција и апарата задужених за формирање и пропацирање „правилника понашања“ у култури (покушај лењиновске „културне револуције“), величања тако постулираног совјетског канона и његовог мита у хагиографским паролама и стиховима, цензурисања домаћих и страних аутора, као и статистичким приказивањем изненадног пораста броја превода дела руске књижевности и њихове доминације у послератној Хрватској, Перушко није склона да сасвим негира сваки позитиван утицај који је преузимање совјетског модела имало на хрватску књижевну сцену, признајући му ипак допринос у сузбијању неписмености и омогућавању опстанка књижевности и списатељског позива.

С друге стране, упркос свеопштој совјетизацији организационог и садржајног аспекта хрватске институционализоване књижевности, приметна је чињеница да је овај процес подбацио на плану њеног формално-формативног обликовања. Перушко истиче да иако се у сваком другом погледу совјетски модел доследно примењивао у хрватској и југословенској књижевности, он у њу ипак није успео да усади своје главне уметничке поступке, тј. да хрватску књижевност усмери искључиво у правцу социјалистичке поетике, која је на послератној хрватској књижевној сцени имала тек неколицину представника, да би потом била сасвим одбачена.

Прелазећи на приказивање односа совјетског партнера према својој југословенској „вољеној“, који се у најидиличнијем периоду љубавне везе са Југославијом позиционира као нужно културолошки доминантан над њом, ауторка наводи примере најрепрезентативнијих совјетских напора у изградњи мита о словенском, тј. совјетско-југословенском братству у послератном периоду, остварених у доменама поезије, путописа и играног филма. У случају лирског стваралаштва, Перушко као у митотворачком смислу најзнаковитију издваја збирку *Стихови о Југославији* Николаја Тихонова (бившег члана литерарне скупине „Серапионова браћа“, касније Стаљиновог режимског писца, добитника многобројних државних награда, потом палог у немилост управо због објављивања поменуте збирке у непогодном историјском тренутку), коју карактерише лирско лакејство, немаштовито низање баналних реалија и стереотипа, сервилни тон и неоригинална форма и израз (стр. 171–172), тј. све главне одлике совјетског државотворног, неталентованог, политички коректног, млаког и хиперидеологизованог стваралаштва. Што се тиче путописа, ауторка посебну пажњу обраћа на текстове једне од најбитнијих фигура Стаљиновог режимског књижевног миљеа – Константина Михајловича Симонова, и његове путописне збирке *Словенска дружба* и *Југословенска бележница* (обе штампане 1945. године). Премда сам аутор инсистира на веродостојности својих ратних репортажа, Перушко у њих сумња, позивајући се на новија истраживања Симоновљеве поетике; унутар псеудофактуелног слоја приповедања, а у светлу свеопште социјалистичке митологизације, у Симоновљевим записима су и више него видљиви општи топови нове совјетске идеолошке фикције – хипертрофирано јунаштво у лику дечака партизана челичне воље, мотив безрезервног одрицања и жртвовања зарад вишег циља, дидактизам. Посебно место у новој инкарнацији совјетске митологије која за свој циљ има слављење подвига победе над нацизмом има управо неомитологема совјетско-југословенског братства, базирана на војном и политичком савезништву, чију рецепцију у колективном идентитету Симонов између осталог „бележи“ и кроз идиличне приказе „певања руских песама“. Ту је и неизбежни благонаклони и егзалтирани портрет маршала Тита, који се код истог аутора само неколико година касније, после раскола међу словенском браћом, извитоперава до непрепознатљивости.

У промоцији новоформираног социјалистичког братства совјетска култура није могла а да не поsegне и за својим главним и омиљеним медијем – кинематографијом. Изношењем статистичких података о постепеном расту броја приказаних совјетских филмова у југословенским биоскопима 1945–1947. године ауторка показује да су се и југословенске власти у учвршћивању своје идеологије превасходно користиле управо совјетском продукцијом, али износи и податке о филмовима из те продукције са тематиком саме југословенске борбе за ослобођење од фашизма, међу којима пре свега издваја *Ноћ над Београдом*, документарца *Ослобођење Југославије* (у чијој су изради учествовали совјетски сниматељи), са његовим величањем митова словенског братства и совјетске „Велике победе“ у Другом светском рату, и коначно, совјетско-југословенску копродукцију *У џанинама Југославије* (1946) истичући га као за ово истраживање најважније филмско остварење, које је истовремено и „лапидарна илустрација совјетско-југославенске трагичне приче у којој љубав и мржња врло брзо замјењују мјеста“ (стр. 202). Управо ово остварење, према мишљењу ауторке, представља тачку на којој се сломио мит о „славенском братству које побеђује фашистичко зло“ и „почетак краја совјетско-југословенске страствене романсе“ (стр. 206). Оно што је требало да буде заједнички пројекат на крају је завршило као само совјетски филм који је у Југославији тако и доживљен и рекламиран, и као такав доживео неуспех и код публике и код критике,

а потом био и забрањен, упркос наративу и ликовима изграђеним по свим канонима совјетске соцреалистичке поезике и напоредној глорификацији и Тита и Стаљина, и партизана и Црвене армије. Отпор југословенске јавности према овом остварењу као да је симболички најавио и наслутио отпор далеко већих размера.

Централну тачку књиге *Од октобра до октобра* представља следећи и пресудни преокрет у краткој али бурној романси Совјетског Савеза и Југославије – смена „конструктивног“ културног мита о братству и заједништву „деструктивним“ митом о непријатељству и издаји, а све то као последица Титовог и Стаљиновог историјског раскола 1948. године, који није могао а да не остави трага у уметности и култури. Четврто поглавље *Преокреј: манија* бави се управо реперкусијама овог историјског догађаја у обема културама. У својој анализи културних репрезентација трансформације политике Совјетског Савеза према Југославији у светлу новонастале тито- и југофобије, Перушко наводи мноштво примера: повлачење и забрана свих совјетских књига са југословенском тематиком из књижара, одузимање Стаљинове награде Тихонову, продукција антиитоистичких памфлета, карикатура, филмова, итд. Исто тако детаљно ауторка описује и одразе паралелног процеса десовјетизације и дестаљинизације и окретања Западу у култури постинформбироовске Југославије, почев од поновног фаворизовања Холивудске кинематографије у хрватским и југословенским биоскопима, повлачења руских драма са програма хрватских позоришта, до негирања соцреализма и позивања на слободу стваралаштва у књижевности, скрећући при том посебну пажњу на сферу визуелних уметности (карикатура и филм, тј. цртани филм). Ово поље деловања агитационо-пропагандних апарата обеју земаља Перушко препознаје као особито продуктивно, наводећи као једну од заслуга антистаљинистичке, антиинформбироовске и антисовјетске пропаганде и рађање цртаног филма у Хрватској и Југославији (Керемпухов *Велики митинг* из 1951. године), пре свега под утицајем дизнијевске анимације, што се препознаје као тријумф америчке имагинације и поп-културе у хрватској анимираној уметности 1950-их година, али и на ширем културном плану, који се може посматрати као умањени одраз политичког.

Поновни преокрет у правцу нормализације односа доскора посвађаних другова услеђује после Стаљинове смрти и чувеног Хрушчовљевог говора на 20. конгресу Комунистичке партије Совјетског Савеза 1956. године. Као што је то био случај и у вези са дотадашњим кључним моментима у жустрој дијалектици југословенско-совјетских односа, и овде је механизам друштвенополитичког диктата условио одређења гигања и преображаје у ставовима званичних култура двеју земаља – период „отопљавања“ или „југовине“, везан за ситуацију у СССР после смрти „генералисимуса“ пратила је нова ревизија типова репрезентације донедавно сатанизованог Другог у културној производњи помирене браће. Овај пут су у СССР-у са полица нестале све књиге које су „раскринкавале крвави режим Тита и Ранковића“ (стр. 271), а реални покушај зближавања двају удаљених култура уследио је путем филма, и то кроз нове копродукцијске подухвате. Ауторка овде посебно истиче филмове *Алекса Дундић* (1958), *Оковани џофери* (1975) и *Дивљи вештар* (1985), међу којима први заузима посебно место у покушају помирења завађених народа на темељу мита о чувеном и омиљеном јунаку Октобарске револуције хрватског порекла, док друга два представљају покушаје реминисценције на „давна братска времена“ (стр. 280) и реактуелизације „транснационалне слоге као једине могућности опстанка и победе“ (стр. 283). Ауторка истиче да је, удаљавајући се од „великих тема“, Хрватска допринела отапању залеђених односа кроз један далеко лежернији сегмент филмске уметности – анимирани филм, ту посебно истичући популарност коју је хрватски мајстор анимације Боривој Довниковић (који је, парадоксално, учествовао и у стварању антистаљинистичког *Великог митинга* неколико година раније) имао у совјетској Русији, али и утицај који је његов стил имао на совјетске колеге, на чему је пре свега имао да захвали изузетном успеху руско-хрватске копродукције анимираног филма *Чудна њишца* (1969).

Као следећу важну годину у историји односа између Совјетског Савеза и Југославије, а стављајући је у однос бинарне опозиције са симболичком „експлозијом“ 1948. године, Перушко као годину бремениту „импловивном“ симболиком наводи 1972, у којој као најважније издваја три догађаја у југословенској култури који су, макар на

символичком нивоу, успешно проблематизовали и чак изменили односе моћи између у социјалистичким системима вечно сукобљених ентитета појединца (или ствараоца) и власти, а имали су макар исто тако симболички одјек у самом СССР-у. Ту се у виду имају додељивање књижевне награде „Иван Горан Ковачић“ Штајнеру, Петровићева екранизација Булгаковљевог *Мајстора и Маргарите* и иновативни неоконструктивистички предлог пројекта Лењиновог споменика испред Централног комитета Комунистичке партије Југославије у Београду групе хрватских авангардних уметника окупљених око Александра Срнца. Свака од ових „имплозија“ на свој начин покреће питање положаја уметника у атмосфери неслободе стваралаштва, острацизма и цензуре и/или неразумевања, а да их све при том за руску/совјетску културу нераскидиво везују како третман овог питања и вектори његове проблематизације, тако и сам њихов садржај. Перушко ове „пробоје незамисливог“ тумачи и анализира у светлу теорије В. Паперног о „култури 1“ и „култури 2“, закључујући да су репресивне или негативне реакције окоштале социјалистичке власти на овакве манифестације слободног ауторског духа управо плод потоње, херметичне и вертикалне „културе 2“, која према хоризонталној и демократичној „култури 1“ стоји у односу стаљинизма према откровењском догађају Октобра. Као вредан документ за разумевање совјетске стварности 1970-их година, година „застоја“ у Брежњевљевом СССР-у, ауторка потом наводи још једно дело хрватске књижевности у коме се отворено говори о политичким и друштвено-културним проблемима совјетске Русије и које се бави проблемима блиским већ поменутиим, са већим акцентом на сивилу и извештачености руске свакодневнице, немаштини, репресијама и бирократизму – у питању је *Источни ејсџолоар* Предрага Матвејића. Ауторка овде као најважнији моменат примећује замену (митских) улога совјетске и југословенске културе; од оне „на коју се треба угледати“ и из које се културна парадигма усваја и преводи на туђе тло, совјетска култура се у тренутку своје декаденције претвара у пасивну и рецептивну, а југословенску почиње да посматра као пожељну, постулирајући мит о Југославији као „земљи наде“ услед сопствене реалности тоталитарног пакла.

Приближавајући се историјски истовременом нестајању држава-носилаца двају анализираних култура, Перушко у свом истраживању примећује да су осамдесете године време када су југословенска и совјетска култура почеле највише наликовати једна другој – пропаст економија, социума и државних стројева и једне и друге земље су кроз међусобно преплитање симбола и тропа сада већ општесоцијалистичке свакодневнице добили своје репрезентације у обе културе, при чему се у поглављу *Сјај и беда осамдесетих* ауторка превасходно бави рефлексцијама различитих аспеката совјетског или совјетско-југословенског стања у хрватској књижевности тих година. Поред два романа која реактуелизују трауму стаљинизма, *Ордена* Стјепана Чуића и *Расцлепа* у Риму Јосипа Барковића, Перушко посебну пажњу посвећује стваралаштву Дубравке Угрешић, особито роману *Форсирање романа реке* (1988), у чијем вештом постмодернистичком поигравању са културним, геополитичким и друштвеним стереотипима (пре свега оним везаним за дихотомију Исток-Запад) путем ироничног пародирања књижевних дискурса и поетика, и на структуралном и садржајном плану битну улогу игра руски елемент – сам роман је устројен на принципу „мета-матрјошке“ (стр. 322), а у ликовима двојице руских писаца Перушко примећује иако пародично и стереотипно, ипак прецизно приказивање схизиса у свести руских писаца осамдесетих година, али и *Номо soveticus-a* уопште, неснађеног ван своје домовине коју ипак жуди да напусти, растрзаног између совјетског света од кога се осећа одбаченим и западног који сам не жели да прихвати.

Дошавши до 1991. године распада оба историјска социјалистичка експеримента, ауторка у фокус свог истраживања ставља уметничко дело које унеколико обухвата целокупну претходно изложену динамику односа двају земаља и даје јој неку врсту (макар симболичког) одређења. У питању је филм *Гол у Спaska врата* Павела Љубимова, снимљен 1990, а премијерно приказан 1991. године, у коме је, након деценија ћутања, први пут уметнички обрађена тема спортског догађаја који је „ушао у колективно сећање“ (стр. 328.) свих житеља земаља које су се у њему сукобиле – фудбалске утакмице ФНРЈ-СССР на 15. летњим Олимпијским играма у Хелсинкију 1952. године. Уметничку обраду самог догађаја у филму, према речима ауторке, не одликује особит квалитет, али

је филм упркос томе занимљив за дату студију, јер убедљиво одсликава антијугословенску атмосферу у Русији тог времена, као и масовну фудбалску хистерију и карактеристичке државно установљеног култа спорта у тадашњем Совјетском Савезу. Политизација спорта је главна тема филма: политичку напетост због утакмице, насталу као последица страха од пораза од Југославије, који би у идеолошком смислу представљао пораз читаве совјетске идеје, Љубимов доводи до крајности фингирајући сада већ опште место совјетског фолклора о „слању у ГУЛАГ у случају неуспеха“, што додатно драматизује радњу и појачава осећај кривице и метафизичке драме код играча после стварног пораза. Упркос фикционализованом хепиенду и иронијском отклону аутора према приказаном у поруци на крају филма, Перушко као знаковите и готово „пророчке“ препознаје неке исто тако фикционализоване детаље, приказане годину дана пре него што ће добити неку врсту свог оваплоћења у реалности – мотив прекида преноса утакмице на совјетској телевизији (необично аналоган прекиду телевизијског програма за време августовског преврата у Русији 1991. године) и тихо певушење хрватске патриотске песме „Марјане, Марјане“ од стране неколицине југословенских играча, које се може тумачити као предосећај догађаја који су у Русији и Југославији уследили само годину дана након снимања филма.

На самом крају свог истраживања, у говору (насловљеном и *Оно што је остало од брајсџива*), ауторка излаже оно што сматра идејно-идеолошко-митолошком парадигмом хрватско-руских односа у целини, са посебним акцентом на обрађеном периоду 1917–1991. године и преображајима до којих је у тој парадигми тада дошло, у светлу турбулентног љубавног односа двају социјалистичких држава. Уз то, Перушко нуди и још једну компаративну анализу, овај пут односа према совјетском и југословенском наслеђу у савременој Русији и Хрватској, са посебним акцентом на аспектима тог наслеђа који се тичу култова личности Тита и Стаљина, тј. титоизма и стаљинизма, примећујући далеко јачу тенденцију културне и књижевне реактуелизације и проблематизације у руском него у хрватском случају, и покушавајући да објасни њене узроке, у том процесу указујући на то како је Стаљинов и Титов однос, а пре свега раскол, одредио судбине обеју држава и колективне и културне идентитете њихових житеља. Обрађујући се начину на који је ову тему обрадио Василиј Аксјонов у роману *Москва ква-ква* (2006), Перушко на примеру савремене руске књижевности поново указује колико је, у хрватској култури скоро потпуно запостављена и неактуелна, историјска 1948. година заправо важна за формирање хрватског идентитета.

Милан Вићућ
 Универзитет у Београду
 Филолошки факултет
 Катедра за славистику
 mv.indo@gmail.com

Юрий Ракитин. *Дневниковые записи: 1924–1937 годов.*

Подготовка текста, предисловие и комментарии Тамары Жельски;
общая редакция Корнелии Ичин. Белград: Филологический факультет
Белградского университета, 2018. — 328 стр.

У издању Филолошког факултета Универзитета у Београду објављене су „Дневничке белешке 1924–1937гг.“ Јурија Ракитина, пета по реду књига из едиције „Руска емиграција у Србији“.¹ Ова монографија од 328 страница на руском језику представља прву целовиту систематску обраду дневничких белешки истакнутог режисера, глумца, педагога и теоретичара позоришта Јурија Љвовича Ракитина, чији су живот и дело нераскидиво повезани са историјом југословенског и српског позоришта. Обрадом рукописне грађе, дешифровањем дневничких белешки и израдом научних коментара бавила се Тамара Жельски, а редакцијом коначног текста проф. др Корнелија Ичин. Захваљујући њиховом залагању читаоци имају прилике да се детаљније упознају са размишљањима овог значајног представника како руске, тако и, може се слободно рећи, српске културе, будући да су 32 године Ракитиновог рада у београдским и новосадским позорштима оставиле неизбрисив траг у овдашњем културном поднебљу.

Садржај дневничких белешки Јурија Ракитина сведочи о великом сензибилитету овог уметника и режисера, који је нарочито долазио до изражаја у тешким животним околностима које су га задесиле. Преовладавајући тон носталгије за изгубљеном домовином, тако карактеристичан за готово све представнике руске емиграције, код Ракитина је појачан чежњом за Александринским позориштем у Санкт-Петербургу. Ракитин често пише о свом одласку из Петербурга као о својој највећој грешци, изражавајући чак и спремност да живи под влашћу омражених му большевика, само да би имао прилику да се врати у своје вољено Александринско позориште. Ограничења која намеће недостатак материјалних средстава раздражује режисера, те он често у својим белешкама доживљава такав однос према његовом раду као незахвалност, премда на његово расположење највише утиче незадовољавајуће стање културног живота у међуратној Југославији.

Драгоценост ових дневничких белешки огледа се и у томе што се, између осталог, у њима могу наћи и Ракитинови оригинални стихови, стваралачке идеје, нацрти различитих сценарија итд. Ти моменти уједно сведоче и о огромној растрзаности уметника између жеље за стварањем нечег новог и афирмацију сопственог стваралачког талента са једне стране, и, са друге, извесне принуђености да се бави поставкама различитих комада других аутора у оквиру свог ангажмана у Народном позоришту у Београду. Управо такав однос према Ракитину послужио је као катализатор осећања недовољног прихватања и признавања талента од стране ондашње културне јавности, о чему режисер често и детаљно пише у свом дневнику.

Веома су занимљиви и уметникови осврти на историју руске културе, поједине карактеристике њеног развоја, као и на околности које су утицале на такав њен развој. Немали број дневничких бележака садржи и Ракитинова присећања о животу у Царској Русији уочи револуције, те ови моменти представљају драгоцену сведочанство не само о дешавањима у Петербургу 1917. године, већ и о свеопштем расположењу у земљи за време владавине Николаја II. На основу већине ових записа, стиче се утисак да је Ракитин, што под утицајем дубоког душевног страдања, што због сталне физичке слабости и болести, био обузет мишљу о смрти. Религиозна убеђења су га стално наводила да се са овим мислима бори помоћу молитви, обраћања Господу и својим почившим родитељима.

¹ Поред ове, објављене су још и следеће књиге: Сергей Смирнов. *В плену у царевубийци; От чужих к своим. Письма русской эмиграции А. Беличу*; Евгений Аничков. *Пьесы. Рассказы. Статьи.*

Подједнако су занимљиви и значајни подаци које Ракитин даје о компликованим односима унутар саме емигрантске заједнице у Београду. Као директан учесник већег броја културно-уметничких удружења руских емиграната (међу којима је можда најзначајнији Савез руских писаца и новинара у Београду), Ракитин даје своју тачку гледишта на функционисање тих организација, као и на бројне конфликте који су пратили живот руске емиграције у Београду.

Несумњиво је велики утисак на Ракитина оставило стваралаштво А.П. Чехова, те у дневничким белешкама присуствују читаве приче које је режисер напамет научио. Напоредо са њима, у дневницима су заступљена и размишљања режисера о основним задацима глумца, системима рада Станиславског, Мејерхоља, Немировича-Данченко и др. Услед лошег здравља и сталног размишљања о смрти Ракитин средином 30-х година планира писање мемоара о свом животу и раду у Александринском позоришту. За потребе тих мемоара прави нацрте и присећа се истакнутих представника руске културе са којима је имао прилике да сарађује у том периоду.

„Дневничке белешке“ Јурија Ракитина представљају многоструко значајно сведочанство о историји руске емиграције и српског позоришта. Ови текстови нам пружају један премда субјективни, али тим пре интересантнији увид у дешавања међуратног периода, када се обнављао културни живот у престоници Краљевине Југославије, и истовремено формирало једно ново позориште, засновано између осталог и на огромном искуству које су са собом донели уметници из редова руске емиграције. Зато не можемо рећи да ова књига има само уско стручну намену, већ представља драгоцен извор података за ширу читалачку публику, како ону која се интересује за историју позоришта и руске емиграције, тако и за љубитеље позоришне уметности.

Ненад Блажојевић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
blagojevic.nenad@gmail.com

ПУШКИНОВА ЈЕСЕН

XLVI Международная научная конференция „Болдинские чтения“
(Большое Болдино, 18-20 сентября 2018)

Већ безмало пола века, почетком јесени, пушкинисти из разних крајева Русије и света окупљају се у Болдину не би ли изнова размотрили могућности читања и тумачења дела једног од најзначајнијих класика руске и светске књижевности. Упућеног читаоца синтагма *болдинска јесен* несумњиво подсећа на последње месеце 1830, када је Пушкин био „заточен“ на свом имању због епидемије колере, и по личном сведочењу, „писао као што никад пре писао није“. Тада је довршио *Евђењина Оњењина*, уобличио низ ранијих замисли, попут *Малих њраџедија* и *Белкинових њрича*, те написао поему *Кућица у Коломни* и 30-ак лирских песама. У Болдино се враћао још два пута, и одатле увек одлазио са новим рукописима (тамо су, између осталог, написане готово све бајке у стиху, поеме *Бронзани коњаник* и *Анђело*, приповетка „Пикова дама“, *Историја Пузачова*, низ критичких чланака и још много штошта). Тај креативни дух *locusa* вероватно је подстакло ентузијазам и труд руских филолога и историчара књижевности, који крајем 60-их година минулог stoleћа покрећу иницијативу да се једном годишње на истом месту окупљају Пушкинови поклоници и проучаваоци, те изнова и другачије у односу на званичну совјетску науку, изучавају његово стваралаштво. Од 1969, када су одржани први Болдински сусрети, ова конференција се у много чему променила. У међувремену је, природно, проширен круг учесника, а конференција је допуњена и различитим културним догађајима – огранизовањем изложби, промоцијом књига, презентацијом нових музејских експоната или одељења, пригодним сценским извођењима и сличним.

Овогодишња конференција окупила је преко 30 научника из Русије, Србије, Естоније, Немачке, Јапана и Канаде, чији су реферати били распорђени према задатим темама – Пушкиново стваралаштво и поетика, стваралачки дијалози, те Пушкиново наслеђе у светској култури. Довољно широко постављени тематски оквири омогућили су и довољно флексибилно и разноврсно разматрање књижевног и културног контекста, историјске и теоријске грађе, реценције Пушкиновог наслеђа и интертекстуалних дијалога. Тако су се, овде, могла чути нова и другачија текстолошка и филолошка читања, попут оних које су изнели Сергеј Кибалњик, писац, професор и историчар књижевности из Санкт-Петербурга (ИРЛИ РАН) о тајнопису у позном Пушкиновом стваралаштву („Поздње творчество Пушкина как явление криптограмматики“), Виктор Листов, један од оснивача Болдинских сусрета, и ауторитативни познавалац његовог дела из Института за културологију у Москви, о периодичким и новинским прилозима и грађи скупљеним у пишевим радним свескама („Table-talk’ в контексте творчества Пушкина 1830-х годов“). У групу текстолошких и генетичких реферата могли би се сврстати и излагања Јулије Матвејеве из Москве (Државни музеј А. С. Пушкина) о албуму Пушкинове тетке по оцу („Анна Львовна Пушкина и ее альбом“), Људмиле Перфиљеве из Москве (Спец-проект реставрация) посвећеног датирању и интерпретацији неких Пушкинових епиграма („Полубуйтесь же вы, дети...”: к вопросу о датировке пушкинской эпиграммы на Фирса Голицына“), као и другачије повезивање књижевне и некњижевне, биографске и историјске грађе које су предпочиле дугогодишње учеснице Болдинских сусрета Галина Гумјанаја из Нижњег Новгорода („О пушкинской Музе в ‘Евгении Онегине““), као и

јапанска професорка Јури Сугино из универзитета у Осаки („Пушкинская ‘Сказка о рыбаке и рыбке’ в контексте Болдинской осени“).

Део реферата своју пажњу поклоно је питањима рецепције, комуникологије, и неким другим видовима теоријског читања Пушкиновог дела. Познати лингвиста и бахтинолог, Н. Л. Васиљев са универзитета Н. П. Огајова из Саранска, наставио је своја истраживања о стилу и песничком језику Пушкина и његових савременика („Отзвуки поэзии К. Н. Батюшкова в романе А. С. Пушкина ‘Евгений Онегин’“), Зоја Сазонова из Владимира (државни универзитет А. Г. и Н. Г. Столетових) покренула је тему везану за Дивну Даму и *Мале њрагедије* („Мотив Прекрасной Дамы в ‘Маленьких трагедиях’ А. С. Пушкина“), Љильана Бајић са Филолошког факултета у Београду говорила је о малом човеку код Пушкина, Гогоља и Достојевског уз осврт на циклизацију *Белкинових њрича* („Принцип циклизации в ‘Повестях Белкина’“), док је у средишту интересовања Маријане Леонове из Гетингена била родна проблематика у Пушкиновим бајкама („Гендерный аспект как вопрос перспективы на примере сказок Пушкина“).

Врло занимљив био је и прегледни чланак јапанског слависте Јамазди Асуте, који је присутне научнике известио о томе како данас *Евџенија Оњеџина* читају и доживљавају јапански студенти. Узајамно (не)разумевање удаљених култура, често неспремних да схвате Другог, каткад бива повезано и са профанизацијом уметности и образовања. Слична запажања могла су се чути и касније, у истраживањима посвећеним рецепцији и преводима Пушкина на француски (радови Олге Кафанове из Санкт-Петербурга о прозним преводима Пушкина на француски које је сачинио Иван Тургенев, или Наталије Теплове из Канаде, са Универзитета Конкордија, о француским преводима Пушкина Андре Марковича), али и у рефератима посвећеним рецепцији руског класика у савременој руској култури: сликовницама за децу (рад М. А. Обухове из Саратова, Универзитет Чернишевског, „Пушкинский миф в современной детской книге“) или забавним играма, попут, човече не љути се, карата, квизова и сличног (изванредан рад Ј. С. Соњине из Државног универзитета у Санкт Петербургу „А. С. Пушкин в настольной игре“). У сличном критичко-аналитичком духу написани су и радови о Пушкину у популарној култури (реферат М. А. Александрове из Нижњег Новгорода, Лингвистички универзитет Н. А. Доброљубова, „Стихотворение Булата Окуджавы ‘Счастливчик Пушкин’ в культурно-историческом контексте“), као и на савременој позоришној и филмској сцени. Када је реч о овом другом проблему, научници су се махом бавили анализом и тумачењима различитих адаптација Пушкинових наративних остварења. Рад Т. Поповић са Филолошког факултета у Београду истраживао је позоришне и филмске адаптације *Евџенија Оњеџина*, у српској, руској и енглеској култури. Реферат О. Н. Бојцове из Позоришног универзитета у Москви при Малом театру, био је посвећен извођењима/читањима *Оњеџина* Сергеја Јурског („Сергей Юрский – толкователь ‘Евгения Онегина?’“). А. А. Курочкина (ННГУ Н. И. Лобачевског) говорила је о представи „Триптих Пушкин“, нижегородског позоришта, док је заједнички рад И. А. Краснове и М. В. Ланине из Санкт-Петербурга садржао анализу Дјагиљевљевих плесних, балетских читања Пушкина („‘Золотой петушок’“ и Русские сезоны С. Дягилева: к истории интерсемиотических переводов последней сказки Пушкина“). Сценским уметностима и интертекстуалним дијалозима савремених стваралаца са Пушкином била су посвећена још два реферата: Ј. Ј. Городејева (ННГУ Н.И. Лобачевског) говорила је о Михаилу Булгакову и Томасу Стопарду („Проблема свободы художника в пьесе М. Булгакова ‘Александр Пушкин’ и трилогии Т. Стопарда ‘Берег утопии’“), док је Ј. И. Канараскаја, са истог универзитета, пажњу усредредила на драматургију Н. В. Кољаде („Интерпретация пушкинских образов в пьесе Н. В. Коляды ‘Моцарт и Сальери’“).

На основу досад приказаних радова могло се претпоставити у којој мери интретекстуална читања заокупљају савремену науку. То посебно долази до изражаја у низу реферата посвећених стваралачким дијалозима других уметника са Пушкиновим наслеђем. Неки од учесника су се задржали на контексту Пушкиновог времена (нпр., В. Л. Коровин са МГУ у реферату „Пушкин и князь Сергей Шихматов“). Други су пак убедљиво и са истраживачком страшћу испитивали разговоре потоњих писаца са пушкинским наслеђем.

В. А. Викторovich, један од главних сарадника и Болдинских сусрета и *Оњеџинске енциклопедије*, аутор више студија и књига о Пушкину и Достојевском, овом приликом се усредредио на постпушкински период и одјек његовог духа и дела непосредно након смрти, у окружењу породице Вјаземских („Душа мой Павел, держись моих правил“: П. П. Вяземский на страже пушкинского наследия“). У оквирима књижевности XIX века остају и истраживања А. В. Кошељева из Великог Новгорода који је проучавао дијалог И. П. Можайског и Пушкина („Пушкинские ‘перепевы’ в творчестве Ивана Можайского“), као и А. С. Басанове из Коломне, која је говорила о филозофији природе код Пушкина и Достојевског. Друга група реферата окренула се испитивању пушкинске традиције у XX веку. Један од водећих стручњака и познавалаца дела Максима Горког, М. Г. Уртминцева, професор нижегородског Универзитета Н. И. Лобачевског, убедљиво је указала на то колико је руски класик из прве половине прошлог века пишући роман *Живой Клима Сангина* дуговао оном делу пушкинског наслеђа које је уобличио руску свакодневну културу. Необичним компаративним читањем појединих мотива Пушкина и Хармса у светлу њихових животних мука и невоља бавила се Валерија Белоногова из Нижњег Новгорода („О часах, мертвых старухах и ‘тайной недоброжелательности’: прозаик Даниил Хармс в диалоге с Пушкиным“), док је Б. С. Кондратјев из Армаза тумачио однос Андреја Платонова према Пушкину („Пушкинский человек’ в книге Андрея Платонова ‘Размышления читателя’“). Када је реч о новим теоријским и компаративним читањима, посебно издвајамо радове А. А. Асојана из Санкт Петербурга (РХПГА им. А. Л. Штиглица) који је питање канона и класика а у вези са делом и традицијом Пушкина и Шекспира тумачио са становишта Едварда Саида и Харолда Блума, те интерсемиотичку и модуллативну интерпретацију односа Цветајеве према Пушкину коју је изложио А. А. Јегоров из Тартуа („Пушкиниана Цветаевой и пушкинистика начала XX века“).

Као што смо поменули на почетку наше хронике, Болдинске сусрете, по традицији, прати низ културних манифестација. Ова година била је посвећена стогодишњици „одбране“ Пушкиновог имања, када је један део локалних сељака спречио оне друге, надахнуте таласом бољшевичких уништавања, да поруше дом и разграбе имовину једине до данас сачуване куће из песниковог времена. Тим поводом приређена је и мања позоришна представа која је сценски, са глумцима аматерима, сарадницима музеја, дочарала дате догађаје. Поред тога, у оквиру конференције отворена је изложба примењене уметности, веза, марама и сликања матрјошки („Семјоновско Лукоморје“), а представљени су и зборник радова с прошлогодишњег скупа, као и књиге учесника Болдинских сусрета, Сергеја Кибальника (*Пушкин: лики и „отражения“*), И. В. Кудрјашова (*Пушкину сродни звездой: о поэзии Николая Клюева*) и потписника ових редова, Тања Поповић А. С. *Пушкин в диалоге с другими*.

Тања Поповић

Универзитет у Београду

Фиолошки факултет

Катедра за општу књижевност и теорију књижевности

tanja.popovic19@gmail.com

Границы нормы: трансформация гуманизма в русской и европейской культуре Нового и Новейшего времени (Государственный Институт искусствознания, Москва, 25–26 октября 2018 года)

Већ трећи пут заредом у московском Институту за уметност одржава се међународни научни конгрес теоретичара и историчара уметности у знак сећања на историчара уметности Дмитрија Сарабјанова (1923–2013), највећег znalца руске уметности XX века. Конгрес под називом „Границе норме: трансформација хуманизма у руској и европској култури новог и најновијег доба“ одржан је 25. и 26. октобра 2018. године. На овогодишњем конгресу било је тридесетак учесника из Русије, Италије, Француске, Данске, Аустрије, Немачке и Србије, који су своје реферате излагали на руском, енглеском и италијанском језику.

Конференцију су отвориле директор Института за уметност Наталија Сиповска и директор Центра за проучавање руске уметности у Венецији, професор Универзитета Ка Фоскари Силвија Бурини. Оне су упознале учеснике конференције са заједничким пројектима које ове две угледне институције већ дуго низ година остварују на пољу организовања изложби, проучавања руске уметности и образовања младих нараштаја за разумевање уметности.

Преподневно заседање првог дана скупа махом је било посвећено проблемима везаним за норму и границе хуманизма. Реферат проф. Ђузепеа Барбијерија из Венеције под називом „Јуриј Лотман, Александар Пономарјев и венецијанска ренесанса: препознавање и превазилажење граница“, којим је отпочео научни скуп, бавио се анализом перформанса „Витрувијански човек“ Пономарјова. Према мишљењу Ђ. Барбијерија овај перформанс је оличавао идеју хармоније тела карактеристичну за ренесансу, спојивши у себи цртеже Леонарда да Винчија и Рафаела са сликама Франческа ди Ђорђа Мартинија. Пономарјов је искористио три основне боје (жуту одећу јунака и црвено-плаву ваздушну цев) да демонстрира игру статичког и динамичког, уводећи тако и сазнања преузета од семиотичара Јурија Лотмана о статичким и динамичким јунацима, односно размишљања проучавалаца уметности Ј. Бурхарда, А. Варбурга и других о древним уметностима које су живот виделе као кретање. Указујући на границе статичног и динамичног у сликарству Мартинија, Ђорђонеа, Тицијана, Веронезеа и других италијанских мајстора, Ђ. Барбијери тумачи перформанс Пономарјова у Италији као постмодернистички дијалог с уметницима ренесансе и проучаваоцима ренесансног наслеђа. Ованес Акопјан из Аустрије поднео је занимљив реферат „Ђовани Пико дела Мирандола и његов ‘Говор’: о човековом достојанству?“ Излагање је било посвећено „Говору“ познатом као „Говор о човековом достојанству“, који је после смрти Пика дела Мирандоле (проживео је свега 31 годину), објавио његов рођак, ватрени следбеник Савонароле. Текст Пика дела Мирандоле Акопјан посматра као апологију човека-хуманисте – ерудите, znalца древних језика, филантропа, за кога је „humanitas“ – читаво човечанство: живо, мртво и још нерођено. По мишљењу Акопјана на ову концепцију Пика дела Мирандоле утицала је не само сама ренесанса, чији су неодвојиви део били појмови слободе и хуманизма, него и размишљања Марсела Фичина и његова идеја древне теологије, чиме се указује на ренесансни прелаз са теологије на човека. Такође, на дела Мирандолу утиче и његово познанство с Флавијем Митридатом, великим знацем хебрејског језика (али и других, 22 језика), те кабале и још неких тајних учења, што је у свом раду Ованес Акопјан веома убедљиво илустровао.

Питању трансхуманизма и постхуманизма била су посвећена излагања Улриха Фрешле (Дрезден), Александра Михајловског (Москва) и Степана Ванејана (Москва). Степан Ванејан је изнео саопштење о норми хуманитарности и границама трансхуманизма на примеру иконичких представа у уметности. Улрих Фрешле је изложио реферат „Трансхуманизам као систематско нарушавање норми и граница? Размишљања о старим и савременим топосима европске културе“, у коме је било речи о технолошким процеси-

ма савременог доба помоћу којих би се могао превазићи инвалидност човека (на примеру Хју Хера). Своја размишљања о трансхуманизму У. Фрешле је довео у везу с визијама Гетеа (други део *Фауста*), Мери Шели (*Франкенштајн*), Хајнриха фон Клајста, те са футуристом Маринетијем и његовим јунаком Мафарком из истоменог романа, али и с Јингеровом идејом о органском конструкту. Истовремено, У. Фрешле открива основе трансхуманизма у филозофском императиву Слотердајка „Ти мораш да промениш свој живот“, који схвата као пут ка постхуманизму, тј. стању достизања бесмртности. С друге стране, А. Михајловски је своје излагање засновао на књизи *Waldgang (Одлазак у шуму)* Ернста Јингера и могућностима слободе у епохи постхуманизма. Полазећи од чињенице да је Јингер био учесник два светска рата, Михајловски анализира његову књигу као идеју нестанка човека из историје, јер титанима припада ново време. Након „војника“ и „радника“, Јингер у свом делу ствара митску фигуру, коју одређује топографија мора и копна, а с њима се доводи у везу страх и превазилажење страха. Страх се, по Јунгеру, може победити: одласком у трансцендентно, еросом и стваралачким живо- том. На крају се поставља питање: зашто баш шума? За Јингера видети шуму значи видети Бога и снагу. А. Михајловски долази до закључка да је невидљиво, нематеријално, или Јингерова *шума*, аналогно невидљивој и нематеријалној шуми руског филозофа Владимир Бибахин, посебној врсти постхуманистички простор.

Стваралаштвом и психопатологијом бавили су се московски истраживачи Борис Воскресенски, Глеб Непрејенко и Ана Корндорф. Док сје Б. Воскресенски своју пажњу посветио пре свега историјским аспектима проучавања генијалности и лудила (Ч. Ломброзо, О. Кречмер, Д. Мелехов), Г. Непрејенко је у реферату „Психоаналитичко учење о различитим структурама субјекта: шта оно може дати историји уметности“ покушао да протумачи субlimацију као сексуалну привлачност која мења свој циљ (у правцу неурозе као губитка објекта привлачности који се не може надокнадити или у правцу психозе, када се услед сувишка врши покушај кадрирања, ограничења) и испољава се у уметничком делу. Своја размишљања Г. Непрејенко заснива на нераскидивом односу између губитка и стваралаштва, па то и поткрепљује сликама манге Исеја Сагаве и Јајои Кусаме, с једне стране, а са друге – фотографијом Александра Гарднера, кога је снимио Ролан Барт за своју знамениту књигу *Camera lucida*. У овом контексту се Г. Непрејенко позива на размишљања Винкелмана о старој Грчкој као изгубљеној домовини у контексту недоступности, одсуства артефаката. Покушај превазилажења губитка и концепције коју излаже Винкелман Г. Непрејенко види у изложби Јана Гинзбурга „Соба генија. Афоризми Јосифа Гинзбурга“ из 2018, где неконформиста Гинзбург жели да се упише у историју уметности реалног, а не изгубљеног света, будући да се тело – живот – смрт узајамно прожимају, прелазећи непрестано једини у друге.

За разлику од Г. Непрејенка Ана Корндорф је у свом реферату „Лудило“ као категорија и жанр нормативне естетике барока“ посматрала статус лудила у естетици и филозофији XVII века. Подсећајући на полемику између Фукоа и Дериде 60-их година прошлог века, а поводом Декартовог рационализма, који је, по мишљењу Фукоа, искључивао лудило, А. Корндорф указује на промену насталу у XVI веку, када се лудило не посматра у мистичком, јуродивом кључу, већ се тумачи уз помоћ античког схватања меланхолије (чему доприноси и филозофија Фичина). Како примећује А. Корндорф, уместо егзорцизма појављује се неопходност да се помрачење ума протумачи унутар саме људске природе. Проблем човековог разума, окованог између рационалног и ирационалног, навео је на дубока размишљања многе филозофе, попут Декарта, Монтења, Спинозе, Паскала, тако да промишљање лудила постаје једна од важнијих тема XVII и почетка XVIII века. У датом контексту А. Корндорф посматра преводе *Похвале лудости* Еразма Ротердамског, али и појаву књижевних јунака-луда, као што су Хамлет, краљ Лир и Дон Кихот. Ова проблематика се одразила и на ликовне уметности, па као примере за лудило А. Корндорф наводи портрете лудака које је насликао Гверчино. Ауторка подсећа да је у то време посета душевним болницама у Паризу или Лондону постала уобичајена ствар, па је зато ова места радо посећивао и Петар Први. Тема лудила ће у време барока продрети и у музику, и у архитектуру. Као један од најизразитијих примера А. Корндорф наводи петербуршки „Ледени дворца“ Ане Иоановне – израз припад-

ности традицији архитектурних лудила епохе барока, о чему говори и сам термин барок (чудан, бесмислен, глупав).

О Кунсткамери могла су се чути два излагања: Николаја Молока из Москве и Владимира Велмински из Берлина. Н. Молок је у свом реферату „Победа Врлине: од ‘тајне собе’ до ‘тајног музеја’“ изнео идеју да су либертинске „тајне собе“ (термин Р. Барта) и „тајни музеји“ (у Напуљу, Лондону и Паризу) функционисали истоветно: били су сакривени и недоступни. У оба случаја реч је о „норми“, али су те норме различите: ако је „тајна соба“ била територија слободе и лабораторија, „тајни музеј“ је био територија неслободе, складиште цензурисаних предмета. Позивајући се на Гадамера, Н. Молок назива „тајни музеј“ складиштем (сметлиштем) немих фрагмената који ништа не значе. С друге стране, В. Велмински се у свом излагању „Кунсткамера и топологија“ осврнуо на идеју стварања Кунсткамере као научног центра, онако како га је видео Лајбниц. Стога је у кули Кунсткамере у Петербугу живео математичар Леонард Ејлер из Кенигсберга, стварајући атлас топографије и истовремено размишљајући о естетском доживљају шетње по Кенигсбергу. С тим у вези, он је предлагао да се у реконструкцији седам мостова у овом граду, дозиди и осми зарад савршенства „геометрије места“, како се тада називала топологија. Излазак уметности из уметности В. Велмински је покушао да демонстрира на релацији Ејлер – Дишан – Бенкси. Ако је Ејлер размишљао о савреном броју 8, који би изазвао естетски доживљај код шетача, а Дишан уметност из производње одвео у дистрибуцију, односно друштвену употребу, онда се Бенкси у својој недавној акцији са уништавањем сопственог цртежа „Девојчица са балоном“ у аукцијској кући Сотби, када је кроз ренде пропустио управо купљену слику, поиграо с очекивањем гледалаца и сопственика, представивши уметничко дело као потрошну робу која ће пре или касније бити „искоришћена“, и све једно нестати.

Први дан конференције затворили су радови Але Аронове и Анастасије Лосеве, московских историчара уметности, и Елице Дулгеров, професора из Париза. Ала Аронова прочитала је реферат под називом „Метаморфозе машкара у руским народним празницима: Петар Први – Ана Иоановна“, у којем се бавила организацијом празника у XVII веку, било да је реч о свадби високог племства са „лудама“ (којих је било свега пет почетком XVIII века, на пример, луда Шански и кнегиња Шаховска) или другим облицима машкара која би трајала по десет дана. Ауторка је овакву врсту празника довела у везу с римским сатурналијама. Анастасија Лосева у свом раду „Скулптурна декорација као провокација. Естетизација просторне границе у вилама Фјодора Шехтеља“ бавила се улогом скулптуре у ентеријеру вила А. Морозова, З. Морозове, А. Держинске и С. Рјабушинског. Ауторка скреће пажњу на уобличавање простора степеништа и одморишта с интенцијом интерактивног односа између скулптуре и посетиоца. Исто тако А. Лосева размишља о рељефу и пластици намештаја, сервиса за ручавање, камина, доводећи то у везу с постојећим модернистичким тенденцијама које су се често одражавале у избору слика, те су се на зидовима вила најчешће могла видети платна симболистичких сликара, попут Врубелја, Уткина, Борисова-Мусатова и других. Своје излагање „Испитивање границе дела и простора на авангардним изложбама (на примеру изложбе ‘1915. година’)“ Елица Дулгеров је посветила изложби „1915. година“, коју је организовао К. Кандуруп с идејом да се помире различити „изми“ зарад ретроспективе свих остварења у ликовној уметности 1915. године. Тумачење ове изложбе довело је ауторку до закључка да је неочекивана, импровизирана „изложба на изложби“ с учешћем Бурлука, Ларионова, Мајаковског, Моргунова, Маљевича, Каменског, Татлина довела до преосмишљавања норме уметничког дела, као и самог изложбеног простора. Е. Дулгеров тако тумачи појаву предметног света у својству аутопортрета (полуцилиндар и рукавице – Мајаковски, сунђер за купање – Бурљук).

Другог дана конференције историчари уметности су се у већој мери бавили филозофским аспектима уметности. Тако је Јелена Гаљцова у раду „Људско и антиљудско значење појма ‘енформел’ Жоржа Батаја: између естетике авангарде и егзистенцијализма“ разматрала појам Батаја не као одсуство форме већ као губитак, жртву, уништење. Овакав став она потврђује и илустрацијама које прате дати Батајев текст у часопису *Документи* – фотографија отапања леда на Сени, која треба да посведочи да је реч о уништавању, као

што и друге илустрације говоре о другим његовим текстовима о истом часопису (нпр. фотографија нокта на ноzi или слика руке које прате његове чланке о човековом лицу и о енформелу у музици). За Галъцову је важно да покаже како Батај интелектуални очај не везује за стваралаштво, као што су то пре њега чинили филозофи, већ за насиље, будући да је насиље код човековој подсвесно везано за жртву и губитак, па самим тим упућује на трансцендентно. Мортен Сендергорд из Копенхагена се концентрисао на питање метафоре у уметности на прагу њеног нестанка као социјалне норме (на примеру „рејди командоса“, „злослутне долине“ и „звучних удара“). У свом излагању М. Сендергорд се бавио питањем смрти уметности и норме, као и питањем алтернативне историје уметности, преосмишљавањем критике и саме уметности. Исто тако, једно од главних питања за њега представља то како се човек одређује према нестабилности и хаотичности света, какву позицију он заузима у односу на брзину и технологије, зашто долази до умирања старих норми? У том смислу он се позива на теоретичарку Дону Харавеј која истражује ситуациону позицију између конструктивистичког и дистрибутерског принципа, али и на филозофска размишљања Витгенштајна о неизвесном и о нашим (не)могућностима да изменимо језик, односно Бенјамина који сваки текст посматра као плач за изгубљеним језиком. Своја размишљања о смрти уметности аутор дефинише не само као умирање него и као кризу егзистенције, која заправо позива на излазак у другу егзистенцијалност, као што је то некад учинио и Владимир Татлин исписујући: „Уметност је мртва. Живела нова машинска уметност!“

Сличним питањима се бавио и Дмириј Булатов, теоретичар савремене уметности и организатор бројних изложби. У свом веома провокативном и занимљивом излагању „Уметност и наука: нељудско као ресурс“ Д. Булатов размишља о односу хибридног укрштања органског (које укључује и све метаболичке карактеристике тела као што су раст, променљивост, репродуктивност) и мултиелектронске матрице на примеру пројеката Стива Потера „Уметник“ и Калеба Ларсена „Инструмент за размену и убиства“. Булатов скреће пажњу на улазак вештачких агената на територију уметности и поставља питање о беланчевинастим и небеланчевинастим уметницима и кустосима, о програмима који укидају човека – уметника, историчара уметности, кустоса. Хибриду је посветила своје излагање и Јекатерина Лазарева („Киборг и гендер: од Маринетија до Доне Харавеј“), концентришући се на хибрид човека и животиње, те човека и машине. У средишту рада Ј. Лазареве била је жена-химера и њени одрази у научној фантастици. Посве другачијој врсти хибрида био је посвећен реферат Силвије Бурини из Венције: „Да ли постоје сирене? Мит између чуда и боли“. С. Бурини је истражила историјат представљања сирена од мита о аргонаутима и етрурских цртежа преко скулптура на романским црквама и лубока, па све до радова Арчимболда или приказа крилатих сирена код руских сликара (В. Васњецов, Врубел, Билибин, Рериха), односно Ериконове скулптуре сирене у Копенхагену. Ауторка је пажњу поклонила и књижевним илустрацијама сирена (Андресена), указујући на опасност од сирена када се оне нађу на копну. У сиренама је С. Бурини окрила елементе који ће одвести до киборга код савремених уметника (код Брускина и Орлова), али и ка реклами (сирена као лого за ланац Старбакс).

О уметницима прве две деценије XX века говорило се у радовима Анатолија Рикова, Јекатерине Бобринске и Константина Дудакова-Кашуро. Излагање А. Рикова било је посвећено „сентименталној“ биомеханици Умберта Бочонија, док је К. Дудаков-Кашуро своје темељно истраживање („Концепција ‘новог човека’ у текстовима Раула Хаусмана: између дадаизма и конструктивизма“) спровео на материјалу Хаусманових текстова о новом човеку. Аутор је протумачио манифест Хаусмана „Презантизам“ из 1921. као такмичење са новим техничким достигнућима: он позива на измене у човеку, које треба да се догоде пре свега у радничкој класи (зато и слика „Раднике“ 1925. и 1926. године), на ширење еманације човекових осећања, што је у бити најављивало појаву новог човека. За Хаусмана, по мишљењу К. Дудакова-Кашуро, од кључног значаја су биле категорије хаптичког (тактилног) и оптичког (као излазак из футуристичког разлагања), с којима се Хаусман срео у књизи Ернста Маркуса, а који су инспирисали Пикабију, Бретона и Баранова-Росина почетком 1920-их. Ова интересовања ће довести до Хаусмановог

осмишљавања оптафона (апарат за трансформацију звука у слику), који ће он регистровати као патент 1930. године.

Посебан значај на овој конференцији добио је реферат Јекатерине Бобринске „Нова антропологија у стваралаштву Василија Чекригина“. Водећи руски историчар уметности истражила је стваралаштво Чекригина у контексту утопије о новом човеку, доминантне форме европске и руске уметности почетком XX века. Подсетивши на текст Петра Успенског о човеку и фантазијама из 1915, на теорију неовитализма и на достигнућа у науци, чији предмет истраживања су били протоплазма, ентелехија, органске основе човека, Ј. Бобринска је показала како се из ових интересовања човека с почетка XX века развила нова антропологија у европској (Сера, Превиати, Кара, Купка, Дишан, Конегало) и руској уметности (Ларионов, Ледантју, Чекригин). Чекригина Ј. Бобринска посматра као творца нове антропологије настале на пресеку две традиције: хришћанске и научно-мистичне (витализам). По мишљењу ауторке, промене у човеку Чекригин је видео само у будућности, а на такав однос су несумњиво утицали текстови објављени у Русији почетком XX века. Током 1912. године, у богословским публикацијама писало се о Григорију Ниском и његовом виђењу честица од којих је саткан човек, као и о првим елементима душе у којима се чува памћење; 1906. и 1913. објављена је *Филозофија заједничког њосла* Николаја Фјодорова, који се у многоме ослања на идеје Григорија Ниског. Замисао Чекригина је била да слика сноповима светлости, тачније – да открива човеково тело у светлости, да га ствара из честица светлости. Ј. Бобринска показује да је за Чекригина стваралаштво било еухаристија и могућност преображаја материјалног света, те да стога он издваја саму појаву преображења, будући да у вазнесењу нестаје Христос. Ауторка закључује да Чекригинов човек постоји, живи на рушевинама савременог хришћанског света који доживљава као трауму, јер Христов свет постоји само као знак, траг.

Италијански историчари уметности Елиде Питарело и Алесија Каваларо бавили су се у својим радовима питањима Далијевог хибридног портрета 1920-их, односно религиозним иконичким схемама у совјетској уметности. А. Каваларо је кроз низ примера показала функционисање иконичког принципа у представама совјетских вођа у сликарству 1920–1930-их. Наталија Злидњева је наставила проучавање аутопортрета у раду „Немиметички аутопортрет XX века у потрази за нормом“. Своја запажања она је усредсредила на „унутрашњу форму“, позивајући се, с једне стране, на Ј. Лотмана („аутограм је у аутограму“), а с друге стране на запажање К. Сомова да је свака слика – идентификација ствари. Н. Злидњева заправо проблематизује име и портрет, лице – лик – личину (маску), инако како то чини јудео-хришћанска традиција, бавећи се онтолошким питањима откривања личности кроз име. Стога она у раду изучава зооморфне портрете, метонимијске портрете (рука, гениталије и сл.), предметне портрете. У авангардној уметности Н. Злидњева открива лице као апстрактну противтежу телу, одрицање од спољашности зарад откривања унутрашњег лика на сликама Маљевича, Мађушина, Рејка.

Питањима границе слике Маљевича и економског принципа Маркса бавио се потписник ових редова, откривајући супрематистичке изворе „додатног елемента“ у концепцији „додатне вредности“, на којој Маркс гради своју идеју *Капитала*. У раду смо анализирали борбу против предметног света као борбу против капиталистичке производње, у којој долази до отуђења човека од човека и човека од рада. Позив Маљевича да се изађе из материјалног, овоземаљског, потрошачког у отворени космос – свет егзалтације тумачили смо као аналог Марксовој тврдњи да човек треба да ослободи у себи стваралачки принцип. Показали смо да је Маљевичево разумевање економије као пете димензије засновано на поставкама Маркса о ослобађању времена од власти, а које је руски уметник открио у савременом комунистичком свету као свету стваралаштва, где се способност проналазаштва разоткрива у сваком човеку; с ових позиција Маљевич је посматрао представљачку стару уметност као лаж која заклања реалност од стваралачког новог човека.

Реферат под називом „Европски панк покрет (1976–1979) – трансформација приступа уметностима и сликама“, који је прочитао француски историчар уметности и кустос Ерик де Шасе изазвао је полемику управо у вези с приступом делу. С друге стране, излагање московског филозофа Нине Сосне „Естетичка норма експеримента“, којим

је и завршен научни конгрес, поставило је суштинско питање о уметнику данашњице. Н. Сосна је за основу свог излагања узела исказ Протагоре о човеку као „мери свих постојећих ствари које постоје и непостојећих ствари које не постоје“ који се дуго није подвргавао сумњи, да би данас добио нову актуелност, јер се човек лишава своје аутономне позиције и постаје честица универзума, која се ни по чему не издваја од других – животиња, ћелија, камења, звездане прашине. Премда човек наставља да ствара уметност, он, по мишљењу Н. Сосне пролази кроз многобројне промене и у великој мери ступа у однос с техничким елементима. Уметник данашњице је експериментатор и његов експеримент није завршен.

Нема сумње да је конференција у московском Институту за уметност покренула веома важна и шкакљива питања о савременој уметности и месту човека-уметника у данашњем свету. Размишљања о актуелним збивањима у уметности, о догађајима који су узбуркали свет свега неколико дана пре одржавања конференције, говоре о спремности и способности окупљених истраживача да истовремено са догађајима изражавају своје мисли о њима. Конгрес са овако осмишљеном темом био је, очигледно, прави изазов за многе истраживаче. У завршној дискусији на скупу учесници су се сложили да с нестрпљењем чекају нови конгрес за две године у Институту за уметност у Москви.

Корнелија Ичин
 Универзитет у Београду
 Фиолошки факултет
 Катедра за славистику
 kornelijaicin@gmail.com

РЕГИСТАР КЉУЧНИХ РЕЧИ

- Блок 139
Бунин, И. А. 153
Бытие и время 95
- гендерни стереотипи 40
Гоголь 139
Господа Головлевы 95
- датировка 153
детская литература 105
диакритики 9
диграфы 9
- женственность 40
- источники 105
- квази паралелне конструкције 67
когнитивна лингвистика 40
комерцијализам 121
кризис философии 153
- лигатуры 9
Липавский, Леонид 105
- медиакратија 121
медии 121
мотивы 139
- «На железной дороге» 139
научное собрание сочинений 153
Немые свидетели 105
несамостоятельные графемы 9
ничто 95
- обэриуты 105
- парадигматика и синтагматика письма 9
Пельвин Виктор 121
понимание философии 153
проза 153
пустота 95
Пушкин 139
- рассказ «Роза Иерихона» 153
реклама 121
речевая деятельность 23
- савремени руски језик 67
савремени српски језик 67
Салтыков-Щедрин 95
синтакса 67
словачки језик 40
«Сон Татьяны» 139
социјативност 67
српски језик 40
- текстология 153
- философия как академическая дисциплина 153
философский менеджмент 153
философское образование 153
фразеологизм 23
фразеологическая единица 23
фразеосемантическое поле 23
- Хайдеггер 95
- чинари 105
Чуковский 139
- adaptation pour le théâtre* 79
Generation „П“ 121
la cruauté 79
Lemormand, H.-R. 79
le théâtre Grand-Guignol 79
l'Esprit souterrain 79
l'inconscient 79
réception de Dostoïevski en France 79
mélodrame 79
Notes d'un souterrain 79

Сарадници у 94. свесци *Зборника Мајице српске за славистику*

др Ненад Благојевић, асистент
Филозофски факултет
Универзитет у Нишу

др Јулија Валијева, професор
Катедра историје руске књижевности
Филолошки факултет
Санкт-петербуршки државни универзитет

Милан Вићић
Катедра за славистику
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

др Јелена Гаљцова, научни саветник, професор
Институт за светску књижевност РАН
Руски државни хуманистички универзитет
Московски државни универзитет

др Павел Глушаков, доцент
Катедра русистике и славистике
Летонски универзитет
Рига

др Корнелија Ичин, редовни професор
Катедра за славистику
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

др Кирил Јермилов, доцент
Санкт-петербуршки државни економски универзитет

др Алина Маслова, доцент
Филолошки факултет
Мордовски државни универзитет „Н. П. Огарјов“
Саранск

др Сергеј Морозов, сарадник
Институт за светску књижевност РАН
Москва

мср Марија Опачић, докторанд
Катедра за славистику
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

мр Стефана Пауновић Родић, асистент
Катедра за славистику
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

др Драгољуб Перић, доцент
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

др Тања Поповић, редовни професор
Катедра за општу књижевност и теорију књижевности
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

др Кристина Прањић, доцент
Факултет за медије
Љубљана

др Маја Соболјева, професор
Универзитет у Марбургу

др Вања Станишић, ванредни професор
Катедра за српски језик
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

др Александар Стевић, професор
Катедра за енглеску књижевност и лингвистику
Катарски универзитет
Доха

мр Олга Стојадиновић, докторанд
Катедра за славистику
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

др Јекатерина Черепанова, професор
Катедра за историју филозофије, филозофску антропологију, естетику и
теорију културе
Уралски федеративни универзитет „Б. Н. Јељцин“
Јекатеринбург

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

Часопис *Зборник Матице српске за славистику* објављује оригиналне научне радове о словенским језицима, књижевностима и културама. *Зборник Матице српске за славистику* објављује студије и расправе, прилоге и грађу, научну критику, приказе, хронику и библиографију. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање некој другој публикацији не могу бити објављени у *Зборнику Матице српске за славистику*. Ако је рад био изложен на научном скупу, податак о томе треба да буде наведен у напомени на дну прве странице чланка.

Радови се објављују на свим словенским језицима, енглеском, немачком, француском и италијанском. За радове на српском језику примењује се *Правонис српскога језика* М. Пешикана, Ј. Јерковића и М. Пижурце (Нови Сад: Матица српска, 2010).

Радови обима до 16 страница (32.000 словних места) шаљу се електронски у Word формату и, уколико је неопходно, у PDF-у на адресу: jdjukic@maticasrpska.org.rs или kognelijaicin@gmail.com. Радове рецензирају два компетентна рецензента. Рецензирање је анонимно у оба смера. Аутори ће бити обавештени о томе да ли је рад прихваћен за објављивање у року од два месеца од пријема рукописа.

Елементи рада по редоследу:

а) име и презиме аутора, установа у којој је запослен, електронска адреса (у приказима се наводе испод текста);

б) наслов рада верзалом (назив и број пројекта у оквиру којег је настао чланак навести у белешци на дну странице, везаној звездицом за наслов рада);

в) сажетак (до 10 редака) на језику текста и на енглеском језику;

г) кључне речи (до 5) на језику текста и на енглеском језику;

д) основни текст;

ђ) литература (одвојено ћирилична и латинична; за рад написан ћирилицом прво дати литературу на ћирилици по азбучном реду презимена аутора, а затим литературу на латиници по абecedном реду презимена аутора; за рад написан латиницом редослед је обрнут; дела истог аутора навести хронолошки; дела истог аутора објављена у истој години навести по азбучном/абecedном реду наслова; ако извор доноси само иницијале, а не пуно име аутора, у литератури могу остати иницијали);

е) резиме: име и презиме аутора, наслов рада (испод наслова написати Резиме), текст резимеа, кључне речи; уколико је рад на српском језику, резиме може бити на енглеском, руском, немачком, француском или италијанском језику; уколико

је рад на страном језику, резиме је на српском (страним ауторима Уредништво обезбеђује превод).

ж) прилози (фотографије, слике, табеле, факсимили и сл.): означити их бројем, а у основном тексту назначити место прилога (прилог 1, прилог 2 итд.).

Приликом припреме рукописа треба поштовати следеће:

а) наслови засебних публикација (сабраних дела, романа, драма, збирки или циклуса поезије и приповедака, монографија, зборника, часописа, новина, речника, енциклопедија и сл.) у раду се пишу курзивом;

б) наслови појединачних публикација (песама, приповедака, чланака, написа и сл.), а такође називи појединачних уметничких дела (слика, скулптура, композиција, опера, балета, позоришних комада, филмова) у раду се дају под знацима навода;

в) у раду на српском језику страна имена пишу се транскрибовано према правилима *Правойиса срјскога језика*, а када се страно име први пут наведе, у загради се даје изворно писање, осим ако је име широко познато (нпр. Ноам Чомски) или се изворно пише као у српском (нпр. Владимир Топоров); у парантезама се презиме аутора наводи у изворном облику (Белић 1941), (Barthes 1953), (Јакобсон 1987);

г) у раду на српском језику цитати се дају у наводима („...“), а цитат унутар цитата у полунаводима (‘...’); у радovima на другим језицима приликом цитирања се поштује одговарајући правопис.

Цитирање референци у тексту:

а) упућивање на монографију у целини (Gurjanova 2012) или студију у целини (Bowl 2012);

б) упућивање на одређену страницу или више суседних и несуседних страница (Лотман 2012: 139, 143–144), (Strada 1985: 96, 101);

в) упућивање на студије истог аутора из исте године (Эткинд 1982а), (Эткинд 1982б); упућивање на студије истог аутора из различитих година – хронолошким редом (Lachmann 1994; 2002);

г) упућивање на студију два аутора (Гамкрелидзе – Иванов 1984: 320–364); при упућивању на студију више аутора наводи се само презиме првог уз употребу скраћенице и др./et al. (Жолковский и др. 1984: 101), (Hennig et al. 2006: 7–15); упућивање на радове два или више аутора (Зализняк 2008; Иванов 1983; Chyzhevsky 1971; Moskovich 1990);

д) ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразираан, у текстуалној библиографској намени није потребно наводити презиме аутора, нпр.: „Према Марфијевом истраживању (1974: 207), први сачувани трактат из те области срочио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини XI века“;

ђ) рукописи се цитирају према фолијацији (нпр. 2а–3б), а не према пагинацији, осим ако је рукопис пагиниран.

Цитирана литература се даје у засебном одељку насловљеном ЛИТЕРАТУРА.

Литература се наводи на следећи начин:

а) књига (један аутор):

Белић Александар. *О језичкој природи и језичком развјику: лингвистичка истраживања*. Т. 1. – 2. изд. Београд: Нолит, 1958.

- Достоевский Федор. *Записки из подполья. Полное собрание сочинений*. Т. 5. Ленинград: Наука, 1973.
- Маклюэн Маршалл. *Понимание Медиа: Внешние расширения человека*. Москва: КАНОН-пресс-Ц; Жуковский: Кучково поле, 2003.
- Чајкановић Веселин. *Сабрана дела из српске религије и митологије*. Т. 2. Београд: Српска књижевна задруга – БИГЗ – Партенон М. А. М., 1994.
- б) књига (више аутора):
Лотман Юрий, Цивьян Юрий. *Диалог с екраном*. Таллинн: Александра, 1994.
Etkind Efim, Nivat Georges, Serman Пиа, Strada Vittorio. *Histoire de la littérature russe. Le XX siècle*. Т. 1. L'Age d'argent. Paris: Fayard, 1987.
- в) зборник радова:
Flier Michael, Hughes Robert (ed.). *For SK: In Celebration of the Life and Career of Simon Karlinsky*. Oakland, Calif.: Berkeley Slavic Specialties, 1994.
- г) рад у часопису:
Krupiński Piotr. "About the Revolutions of 'Planet Auschwitz'. Marian Pankowski's lecture on anti-martyrological literature". *Russian literature* LXX/IV (2011): 553–571.
- д) рад у зборнику радова:
Зубова Людмила. «Глагольная валентность в поэтическом познании мира». Фатеева Наталья (ред.). *Язык как медиатор между знанием и искусством*. Москва: Издательский центр «Азбуковник», 2009: 39–55.
- ђ) публикација у новинама:
Кљакић Слободан. „Черчиллов рат звезда против Хитлера“. *Политика* 21. 12. 2004: 5.
- е) речник:
ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (red. Eva Havlová). Т. 1–. Praha: Academia, 1989–.
- ж) фототипско издање:
Соларић Павле. *Поминак књижевски*. Венеција, 1810. Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић“, 2003.
- з) рукописна грађа:
Николић Јован. *Песмарица*. Темишвар, 1780–1783: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5.
- и) публикација доступна on-line:
Veltman К. Н. *Augmented Books, Knowledge and Culture*. <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>> 02.02.2002.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

Журнал Славистический сборник Матицы сербской публикует научные работы о славянских языках, литературах и культурах. Славистический сборник Матицы сербской печатает статьи и исследования, материалы и сообщения, рецензии, хронику научной жизни и библиографии. Публиковавшиеся ранее работы не могут быть напечатаны в Славистическом сборнике Матицы сербской. Если работа была прочитана на научной конференции, данные о конференции необходимо указать в сноске внизу первой страницы.

Работы публикуются на всех славянских, а также на английском, немецком, французском и итальянском языках.

Работы объемом до 16 страниц (32.000 знаков) принимаются в формате Word и, если это необходимо, в формате PDF по электронному адресу: jdjukic@maticasrpska.org.rs или kornelijaicin@gmail.com. Работы рецензируются двумя компетентными рецензентами. Рецензенты и авторы статей в процессе рецензирования анонимны. В течение двух месяцев с момента получения текста авторам будет сообщено, принята ли их работа к публикации.

Порядок элементов статьи:

а) имя и фамилия автора; учреждение, в котором автор работает; электронный адрес (в рецензиях они помещаются под текстом);

б) название работы прописными буквами (при необходимости в сноске внизу страницы указывается название и номер проекта, в рамках которого осуществлено исследование. Данная сноска оформляется звездочкой);

в) аннотация (до 10 строк) на языке работы и на английском языке;

г) ключевые слова (до 5) на языке работы и на английском языке;

д) текст работы;

е) литература (отдельно на кириллице и на латинице; для работы, написанной кириллицей сначала указать литературу на кириллице, упорядоченную по фамилиям авторов, а потом литературу, написанную латинскими буквами, также упорядоченную по фамилиям авторов; для работы, написанной латинскими буквами, соблюдается противоположный принцип; работы одного автора приводятся в хронологическом порядке; работы одного автора, опубликованные в том же году, приводятся в алфавитном порядке; если источник, наряду с фамилией, сообщает лишь инициалы, в литературе могут оставаться инициалы);

ж) резюме: имя и фамилия автора, название работы (под заглавием написать Резюме), текст резюме, ключевые слова; если работа написана на сербском языке,

резюме может быть на английском, русском, немецком, французском или итальянском языках; если работа написана на иностранном языке, резюме должно быть на сербском языке (для иностранных авторов Редакция обеспечивает перевод);

з) приложения (фотографии, картины, таблицы, факсимиле и пр.): необходимо пронумеровать, а в тексте статьи обозначить их место (приложение 1, приложение 2 и т. д.).

При оформлении рукописи необходимо соблюдать следующее:

а) названия публикаций (собрания сочинений, романа, пьесы, сборника или цикла стихотворений и рассказов, монографии, сборника, журнала, газеты, словаря, энциклопедии и т. п.) пишутся курсивом;

б) названия выборочных публикаций (стихотворения, рассказа, статьи, заметки и т. п.), а также отдельных художественных произведений (картин, скульптур, композиций, опер, балета, спектаклей, фильмов) приводятся в кавычках;

в) фамилия автора в скобках приводится на языке источника (Белић 1941), (Barthes 1953), (Якобсон 1987);

г) цитаты даются в кавычках-«елочках» («...»), цитаты в цитатах – в кавычках-“лапках” (“...”).

Правила оформления при цитировании библиографических источников в тексте:

а) ссылка на монографию (Gurianova 2012) или статью (Bowlt 2012);

б) ссылка на определенную страницу или несколько соседних и не соседних страниц (Лотман 2012: 139, 143–144), (Strada 1985: 96, 101);

в) ссылка на статьи одного автора того же года (Эткинд 1982а), (Эткинд 1982б); ссылка на статьи одного автора разных годов – в хронологическом порядке (Lachmann 1994; 2002);

г) ссылка на статью двух авторов (Гамкрелидзе – Иванов 1984: 320–364); в ссылке на статью более двух авторов приводится фамилия лишь первого автора при использовании сокращения и др./et al. (Жолковский и др. 1984: 101), (Hennig et al. 2006: 7–15); ссылка на статьи двух или нескольких авторов (Зализняк 2008; Иванов 1983; Chyzhevsky 1971; Moskovich 1990);

д) если из контекста понятно, какой автор цитируется или парафразируется, в скобках (parenтезах) можно опустить фамилию автора, напр.: «Согласно исследованию Марфи (1974: 207), первый сохранившийся трактат из данной области написал бенедиктинец Алберик из Монте Касино во второй половине XI века»;

е) при цитировании рукописей применяется фoliaция (нпр. 2а–3б), а не пагинация, за исключением тех случаев, когда рукопись пагинирована.

Цитируемая литература приводится в отдельном списке под названием ЛИТЕРАТУРА следующим образом:

а) книга или монография (один автор):

Белић Александар. О језичкој природи и језичком развоју: лингвистичка испитивања. Т. 1. – 2. изд. Београд: Нолит, 1958.

Достоевский Федор. Записки из подполья. Полное собрание сочинений. Т. 5. Ленинград: Наука, 1973.

Маклюэн Маршалл. Понимание Медиа: *Внешние расширения человека*. Москва: КАНОН-пресс-Ц; Жуковский: Кучково поле, 2003.

- Чајкановић Веселин. Сабрана дела из српске религије и митологије. Т. 2. Београд: Српска књижевна задруга – БИГЗ – Партенон М. А. М., 1994.
- б) монографија (несколько авторов):
Лотман Юрий, Цивьян Юрий. Диалог с экраном. Таллинн: Александра, 1994.
Etkind Efim, Nivat Georges, Serman Ilya, Strada Vittorio. *Histoire de la littérature russe. Le XX siècle*. Т. 1. L'Age d'argent. Paris: Fayard, 1987.
- в) сборник работ:
Flier Michael, Hughes Robert (ed.). *For SK: In Celebration of the Life and Career of Simon Karlinsky*. Oakland, Calif.: Berkeley Slavic Specialties, 1994.
- г) статья в журнале:
Krupiński Piotr. "About the Revolutions of 'Planet Auschwitz'. Marian Pankowski's lecture on anti-martyrological literature". *Russian literature* LXX/IV (2011): 553–571.
- д) статья в сборнике работ:
Зубова Людмила. «Глагольная валентность в поэтическом познании мира». Фатеева Наталья (ред.). *Язык как медиатор между знанием и искусством*. Москва: Издательский центр «Азбуковник», 2009: 39–55.
- е) статья в газете:
Клякић Слободан. „Черчилов рат звезда против Хитлера“. *Политика* 21. 12. 2004: 5.
- ж) словарь:
ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (red. Eva Havlová). Т. 1–. Praha: Academia, 1989–.
- з) фототипное издание:
Соларић Павле. Поминак књижески. Венеција, 1810. Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић“, 2003.
- и) рукописный материал:
Ходасевич Владислав. Записная книжка 1904–1908 гг. Российский государственный архив литературы и искусства. Москва. Ф. 537. Оп. 1. Ед. хр. 17.
- к) интернет-ресурсы:
Veltman K. H. *Augmented Books, Knowledge and Culture*. <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>> 02.02.2002.

Редколлегия Славистического сборника Матицы сербской

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

The journal *Annual Review of Matica Srpska for Slavistics* publishes original scientific papers on Slavic languages, literatures and cultures. *The Annual Review of Matica Srpska for Slavistics* publishes studies and treatises, contributions and materials, scientific criticism, reviews, chronicles and bibliographies. The papers that have already been published elsewhere or sent for publication to another journal or proceedings cannot be published in *The Annual Review of Matica Srpska for Slavistics*. If the paper was presented at a scientific conference, this information should be stipulated in the footnote at the bottom of the first page of the article.

The papers are published in all Slavic languages as well as in English, German, French and Italian. The papers written in Serbian should follow the rules of the *Pravopis srpskoga jezika [Orthography of the Serbian Language]* by M. Pešikan, J. Jerković and M. Pižurica (Novi Sad: Matica srpska, 2010).

The papers should be 16 pages long (32,000 characters) and should be sent electronically in the .doc and, if necessary, .pdf format to the following addresses: idiukic@maticasrpska.org.rs or komeliiaicin@gmail.com. The papers are reviewed by two competent reviewers. The review process is double blind. The authors will be notified if the paper was accepted for publication within two months after the submission of the paper.

The paper should contain the following elements in this order:

a) the author's name and surname, institution in which the author works, email address (in reviews this is listed after the text);

b) the title of the paper in block capitals (name and number of the project which the paper is part of should be listed in the footnote at the bottom of the first page and linked with an asterisk);

c) a summary (up to 10 lines) in the language in which the paper is written and in English;

d) key words (up to 5) in the language in which the paper is written and in English;

e) the text of the paper;

f) references (separate references written in Cyrillic and Latin alphabets; for the paper written in the Cyrillic alphabet first list references in Cyrillic alphabetically and then references written in the Latin alphabet alphabetically; for the paper written in the Latin alphabet, the reverse should be done; the works of the same author should be listed chronologically in an alphabetical order of the titles; if the source uses the author's initials, not their full name, then references may include initials);

g) a summary: author's name and surname, title of the paper ('Summary' should be written below the title), the text of the summary, key words; if the paper is written in Serbian, the summary can be in English, Russian, German, French or Italian; if the paper is written in a foreign language, the summary should be written in Serbian (the publisher will provide a translation of the summary for foreign authors);

h) appendices (photographs, images, tables, facsimiles, etc.); they should be numerically indexed and the basic text should contain their position in the appendix (Appendix 1, Appendix 2, etc.).

When the paper is prepared for publication, the following rules should be followed:

a) titles of separate publications (collected works, novels, dramas, collections or cycles of poetry and stories, monographs, proceedings, journals, newspapers, dictionaries, encyclopedias, etc.) should be written in italics;

b) titles of individual publications (poems, stories, articles, inscriptions, etc.) as well as the titles of works of art (paintings, sculptures, compositions, operas, ballets, theater plays, films) should be written within quotation marks;

c) in the papers written in Serbian the names of foreign authors are transcribed following the rules listed in the *Pravopis srpskoga jezika* [*Orthography of the Serbian Language*]; when the foreign name is mentioned for the first time, the original spelling is put in the parentheses unless the name is generally known (e.g. Noam Čomski – Noam Chomsky) or unless the original spelling is the same as the Serbian transcription (e.g. Vladimir Toporov); the original names of authors are listed in the parentheses, e.g. (Belie 1941), (Barthes 1953), (Якобсон 1987);

d) in the papers written in Serbian the quotations are marked with double quotation marks („...“), and quotations within quotations with single quotation marks ('...'); in the papers written in other languages the quotations are marked according to the rules of orthography of that language.

Quoting references in the text:

a) referring to a monograph as a whole (Gurianova 2012) or a study as a whole (Bowlit 2012);

b) referring to a certain page or more adjacent or non-adjacent pages (Lotman 2012: 139, 143–144), (Strada 1985: 96,101);

c) referring to the works of the same author from the same year (3tkind 1982a), (3tkind 1982b); referring to the works of the same author from different years – chronologically (Lachmann 1994; 2002);

d) referring to a work by two authors (Gamkrelidze – Ivanov 1984: 320–364); when referring to a work by multiple authors, only the surname of the first author is listed followed by the abbreviation *i dr./et al.* (Жолковский и др. 1984: 101), (Hennig et al. 2006: 7–15); referring to the works of two or more authors (Зализняк 2008; Иванов 1983; Chyzhevsky 1971; Moskovich 1990);

e) if it is clear from the context which author was quoted or paraphrased, the textual bibliographical note need not list the surname of the author, e.g.: “According to Murphy's research (1974: 207), the first preserved tractate from that field was written by Benedictine Alberic from Monte Cassino in the second half of the 11th century”;

f) the manuscripts are quoted by folios (e.g. 2a-3b), not by pagination, unless the manuscript is paginated.

The works cited are listed in a separate section entitled REFERENCES.

They are listed in the following way:

a) a book by a single author:

Белић Александар. *О језичкој природи и језичком развоју: лингвистичка испитивања*. Т. 1.-2. изд. Београд: Нолит, 1958.

Достоевскиј Федор. *Записки из подпоља. Полное собрание сочинений*. Т. 5. Ленинград: Наука, 1973.

Маклуэн Маршалл. *Понимание Медиа: Внешние расширения человека*. Москва: КАНОН-пресс-Ц; Жуковский: Кучково поле, 2003.

Чажкановић Веселин. *Сабрана дела из српске религије и митологије*. Т. 2. Београд: Српска књижевна задруга – БИГЗ – Партенон М. А. М., 1994.

b) a book by more authors:

Лотман Юрий, Цивьян Юрий. *Диалог с экраном*. Таллинн: Александра, 1994.

Etkind Efim, Nivat Georges, Serman Ilya, Strada Vittorio. *Histoire de la littérature russe. Le XXsiècle*. Т. 1. L'Age d'argent. Paris: Fayard, 1987.

c) a collection of papers:

Flier Michael, Hughes Robert (ed.). *For SK: In Celebration of the Life and Career of Simon Karl insky*. Oakland, Calif.: Berkeley Slavic Specialties, 1994.

d) a paper in a journal:

Krupinski Piotr. "About the Revolutions of 'Planet Auschwitz'. Marian Pankowski's lecture on anti-martyrological literature". *Russian literature* LXX/IV (2011): 553–571.

e) a paper in a book of proceedings:

Зубова Людмила. «Глагольная валентность в поэтическом познании мира». Фатеева Наталья (ред.). *Язык как медиатор между знанием и искусством*. Москва: Издательский центр «Азбуковник», 2009: 39–55.

f) an article in a newspaper:

Кљакић Слободан. „Черчиллов рат звезда против Хитлера“. *Политика* 21. 12. 2004: 5.

g) a dictionary:

ESJS: *Etymologicky slovník jazyka staroslověnského* (red. Eva Havlová). Т. 1–. Praha: Academia, 1989–.

h) a phototype edition:

Соларић Павле. *Поминак књижевски*. Венеција, 1810. Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић“, 2003.

i) a manuscript:

Николић Јован. *Песмарица*. Темишвар, 1780–1783: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5.

j) an online publication:

Veltman K. H. *Augmented Books, Knowledge and Culture*. <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>> 02.02.2002.

Editorial board of *the Review of Matica Srpska for Slavistics*

Рецензенти који су рецензирали радове приспеле за св. 94
Зборника Машице српске за славистику

др Марта Бјелетић
др Михаил Вајскопф
др Дојчил Војводић
др Јасмина Војводић
др Алексеј Грјакалов
др Рајна Драгићевић
др Маја Ђукановић
др Корнелија Ичин
др Миха Јаворник
др Јелена Новаковић
др Људмила Поповић
др Тања Поповић
др Љубинко Раденковић, дописни члан САНУ
др Вадим Рудњев
др Валериј Савчук
др Вера Терјохина
др Жарко Требјешанин
др Радослава Трнавац
др Сергеј Фокин

Зборник Матице српске за славистику
Излази двапут годишње
Издавач Матица српска

Славистический сборник
Полугодовой выпуск
Издательство Матица сербская

Review of Slavic Studies
Published semi-annually
Published by Matica Srpska

Уредништво и администрација
Редакција и администрација
Editorial Board and Office:
21000 Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон – Phone
(021) 420-199, 6622-726
e-mail: jdjukic@maticasrpska.org.rs

e-mail: kornelijaicin@gmail.com
<http://www.maticasrpska.org.rs>

Зборник Матице српске за славистику, св. 94
закључен је 1. новембра 2018.

За издавача
Проф. др ЂОРЂЕ ЂУРИЋ
генерални секретар Матице српске

Технички сарадник Уредништва
ЈУЛКИЦА ЂУКИЋ

Технички уредник
ВУКИЦА ТУЦАКОВ

Слова на корицама
ИВАН БОЛДИЖАР

Компјутерски слог
Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петровадин

Штампа
САЈНОС, Нови Сад

Штампање завршено децембра 2018.

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
821.16+811.16(082)

ЗБОРНИК Матице српске за славистику = Славистический сборник = Review of Slavic Studies / главни и одговорни уредник Корнелија Ичин. – 1984, 26–. – Нови Сад : Матица српска, 1984–. – 24 cm

Годишње два броја. – Наставак публикације: Зборник за славистику (1970–1983)

ISSN 0352-5007

COBISS.SR-ID 4152578

Штампање овог Зборника омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије